

## Повість-хроніка

Широко розкинулось село Вільшаниця, недалеко од Росі, по зелених горбах та долинах. Серед села в долині лиснів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись в густому вишнику, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священика; за старим домом зеленів старий садок. І пригорки, й довгі долини, й зелені левади в вербах понад ставком — усе зеленіло й лисніло на веселому сонці, а білі чисті хати скрізь білили в садках, ніби чиясь вередлива рука, граючись, розкидала їх в поетичному безладді по горбах та долинах.

На південь за пологими левадами та сіножатями, за купами вільхи та верболозу, проти синього неба ясно вирізувалась ламана смуга горяного берега Росі. По горах та западинах мріли ліси; поміж лісами ніби тонули в срібній імлі то там, то там села, блищали хрести на білих банях церков, мріли на пригорках білі хати. Високий берег, оповитий прозорим туманом, мрів в далечині, неначе поетичний міраж в прозорому синьому небі.

Дія діялась в двадцятих роках XIX віку. Було літо. Вже зайшли жнива. Вже настав гарячий робітний час. Стояла година, ще й до того був будень, — а в дворі й за двором в священика стовпилась сила народу: в Вільшаниці тільки що поховали старого священика, Петра Моссаковського. Уся громада зійшлась в його двір на поминальний обід.

Усе широке подвір'я суспіль було заставлене не столами, а дошками, покладеними на пеньках та окоренках. Вподовж цих дошок сиділи долі довгими рядками парафіяни покійного панотця. За подвір'ям стовпилась сила дітей, хлопців та дівчат і заглядала в двір через тин. Діти повилазили на тин і обсіли його, неначе горобці. На городі палало троє

багаттів, а кругом їх вештались молодиці, сновигали баби. В легенькому диму од багаття було видно з десяток здорових золійників та горшків з усякою стравою для обіду. Незабаром молодиці почали насипати в здорові миски та яндоли страву й ставили по дошках; другі виносили з хати в ряднах і розкладали по столах покраяний на скибки хліб та книші. Коло самісінького порога довгими рядками посідали за обід старці та старчихи сливе з усіх ближчих сіл. Народу було сила. Місця для всіх не ставало: одні рядки, пообідавши, вставали, другі сідали натомість. Після чоловіків сідали молодиці та баби.

Прислугуючі наймички та молодиці насилу наставали страви. Тут обідало все село, обідали прохожі, проїжджачі; старці посходились з усієї околиці... Горілка виходила відрами, та й ще не можна було наставити на всіх.

Чотири сини небіжчика отця Петра — два священники, один дякон і один дяк — з здоровими пляшками в руках ходили поміж столами і підряд частували усіх.

Найщедріше частували вони парафіян свого панотця, бо знали, що громада зараз по обіді почне вибирати заступника на місце старого покійного панотця. А їм усім однаково бажалось зайняти батькове місце в рідному, здоровому й багатому селі.

На причілку, в холодку, під високими черешнями, були понакривані столи для духовенства та значніших парафіян-господарів. Невістки покійника вітали гостей.

Сонце стало на вечірньому прюзі. Священники встали з-за столів, а за ними разом повставали усі люди на всьому широкому дворі. Гомін стих одразу. Настала така тиша, неначе на всьому дворі не було живої душі. Стало чуть, як щебетали в садку пташки. Старий сивий священник, обернувшись до церкви, почав правити здоровим басом парастас. Його голос розлягався по всьому подвір'ї. Старий батюшка наприкінці

парастаса підняв голос і голосніше покликнув "вічну пам'ять" небіжчиків. І все духовенство, яке тут було, заспівало "вічна пам'ять!". А в той час титар, сивий, аж білий, з довгими вусами, тричі навхрест підійняв вгору здоровий полив'яний червоний жбан сити, придержуючи зверху рукою хліб, котрим був накритий жбан. Усі люди, що стояли в дворі і за двором, почали хреститись та кланятись до церкви: сотні рук замахали, сотні голів то нахилялись, то піднімались, сотні уст шепотіли не дуже тихо: "Вічна пам'ять! вічна пам'ять!" І несподівано неначе схопився серед тиші в дворі вітер, і неначе зашелестів на вітрі лист в садку на дереві. І той шелест помаленьку стихав, доки зовсім не стих... і знов в дворі і на причілку стало тихо-тихо, аж мертво...

Сини покійника з усім духовенством пішли в покої. Чоловіки поздіймали дошки й повносили в повітку; поодкочували під тин пеньки та окоренки. Сила людей розсипалась по дворі. Молодиці та старці повиходили з двору за ворота. Зісталась в дворі сама громада. Почались вибори нового священика.

Громада загомонила й загула, неначе загули бджоли в пасіці пізнього літнього вечора після важкого гарячого дня; по всьому дворі люди позбивались в купки й стиха розмовляли. Насилу було чути то там, то там: "А хто пак оце буде в нас за священика? Кого нам обирати?" Одні радили, що найкраще було б обібрати на парафію одного з старших синів покійника, котрі вже були священиками в сусідніх селах; другі обзивались за третього сина — диякона; але ще тихіше ходив гомін, що старші сини покійного панотця не дуже мирять з своїми парафіянами, а диякон п'є по корчмах горілку й б'ється не тільки з людьми, але часом і з жидами, навіть з жидівками.

— Панове громадо! — спокійним, але твердим голосом промовив старий титар, кругом которого стовпились такі ж самі старі діди. — З-поміж чотирьох цих настоятелів на парафію оберімо собі за священика найменшого покійникового сина Харитона. Він зріс на наших очах; ми його добре знаємо. І чоловік він добрий, богобоящий, не гордий; часом вряди-годи вип'є з нами по чарці, але не п'янствує, не тиняється по

корчмах; він і до людей привітний та ласкавий, і гортань має добру. Нема що й казати! З його буде добрий священик. Напишімо прошення до владики, даймо йому підводу та грошей на дорогу, та й нехай з богом рушає до Києва. Чи так, панове громадо?

— Так, так! Титар добре радить! — загомоніли діди кругом титаря, і ця гадка, неначе стрілами, полетіла по всьому дворі.

Титар вийшов з свого круга, пройшов вздовж і впоперек по дворі поміж громадянами та питав в усіх і в кожного, чи пристають вони на його думку за цього одного з чотирьох теперішніх настоятелів на вільшаницьку парафію. Перед титарем люди розступались; голови без шапок коливались, і од кінця до кінця скрізь було чути: "Так, так! Це правда! Нехай Харитін буде в нас за священика!"

Титар пішов в покої і оповістив священикам і самому Харитонові, що парафіяни обібрали його на парафію. Старшим синам покійника очевидячки стало ніяково. Харитін поклонився покірненько й подякував за честь.

— Вийдіть же, пане дяче, до громади! — сказав титар, легенько кланяючись Харитонові.

Харитін вийшов на ганок. Слідком за ним вийшли священики, окрім братів. Гомін в громаді одразу стих. Титар з сходів голосно спитав:

— Чи згоджуєтесь, панове громадо, щоб мати добродія Харитона в себе за священика на нашій парафії?

— Згода, згода! — гукнула громада як один чоловік. — Нехай він буде в нас за священика!

Харитін низько поклонився й подякував громаді.

— Волимо Харитона! Харитін нехай буде в нас за панотця! — знов загуло з усіх боків.

Харитін знов поклонився й хотів щось сказати, щоб подякувати громаді, але вже й перших його слів не можна було почути. Піднявся шум та гам, яким звичайно кінчаються усі громадські збори. Громада гула, неначе вітер в лісі. Задні лави заколивались і посунули з двору. Неначе вода в здорову заливу, що несподівано одразу прориває греблю, вони погнали поперед себе купи дітвори, хлопців та молодиць, котрі висли коло воріт. Заворушилось і все стовпище в дворі і широкою хвилею полилось з воріт на улицу. В дворі стало порожньо й тихо.

На ганку все ще стояв щасливий Харитін, високий, тонкий, рівний станом, біловидий, з густими руськими кучерями, що спадали трохи не до плечей. Він пильно дивився на густу масу чорних шапок, схожу на чорну ріллю, доки й останній чоловік не вийшов з двора. В його на делікатному виду зайнявся рум'янець, як він, провівши очима всіх до останку, вертався в світлицю серед сусідів священників, котрі, очевидно, спочували до його й були прихильніші до його, ніж до братів.

— Поздоровляємо вас, Харитоне Петровичу! — перші загомоніли проворні матушки. — Теперечки ж шукайте собі десь гарну паніматку, та й нехай вам бог благословить на парафію сісти.

Харитонів брат, диякон, глянув сердито на матушок, неначе п'ятака їм кинув, і промовив:

— В батька ще й ноги не захололи, а ви вже й про весілля...

— Та що ж, брате! Живий живе й гада! — обізвався найстарший брат. — Вже батька не вернемо з домовини. А от вийдуть сороковини, то й щастя, боже, Харитонові й одружитись, і висвятитись.

— Оце правда! Це мудре слово! Хіба ж в нас не знайдеться з ким одружитись, чи що? А гаятись тепереньки з цим таки не випадає, — задріботіли матушки.

Вони вже неначе й забули за похорон і почали перебирати та пригадувати усіх знайомих паннів в околиці. Одна матушка згадала між іншими паннами за Онисю Прокоповичівну. Почувши це ймення, Харитін липнув засоромленими очима й знов спустив їх додолу. Перед ним в одну мить, неначе блискавка, блиснув Онисин вид. Він згадав її й — забув навіть на той час за смерть і похорон батька. Раз він бачив її в Богуславі на ярмарку й од того часу не міг її забути. І тепер він неначе побачив її серед ярмаркового натовпу, на ясному сонці, в шовковому червонястому горсеті, в картатій плахті, в сорочці з мережаними рукавами, в квітках та мережках, обсипану гарячим сонцем — неначе серед ярмаркового стовпища, шуму та гаму десь узялася райська птиця, прилинула і впала серед чорних та білих свиток, серед смушевих чорних шапок.

Хоч гості вже й пообідали й добре випили, але по старинному звичаю на столі знов поставили здорові пляшки настойки та наливки. Гості все пили по чарці та стиха балакали. Розмова йшла поважна, неголосна. Гості очевидячки шанували пам'ять небіжчика й говорили стиха, ніби небіжчик ще й тепер лежав на лаві, або неначе ще й досі не скінчився похорон. Тільки вряди-годи якась там дуже голосна та прудка матушка, забувши за похорон, дзеленькала, неначе в голосний дзвоник дзвонила.

Харитін сидів, похиливши голову й похнюпившись а думи снувались в його в голові, як нитки на снівниці. І похорон, і вибори, й несподівана батьківська парафія, й зависність його братів — все це ворушилось в його думках. Він насилу чув гомін в покоях, не розбирав навіть ні слів, ні тямки розмови в тому густому гомоні. І чогось йому почувся інший густий гомін: не в покоях, а десь-інде, десь неначе на богуславському ярмарку. Чогось його думи знов перелетіли до Богуслава, й він неначе побачив ярмарковий натовп, ярмаркове вештання. Люди сновигають між возами, між крамницями, між ятками, неначе комахня. Він навіть почув гарячий од сонця ярмарковий дух куряви, возів, коліс, пахощі од трави та

переїдів сіна на возах. А з того натовпу знов виглянула до його Онися, вся в квітках та мережках. Він ніби вглядів її чудові темні очі: на його ніби впав з тих очей гострий погляд. І щось миле, невиразно приємне та привітне одразу сповнило його серце. Він почував, що й досі пам'ятає той гарний веселий Онисин вид, що й досі не забув за ті темні очі.

— Харитоне Петровичу! Чого це ти так напиндючився та задумався й по чарці не п'єш? — сказав до його старший брат.

Харитін опам'ятався й схаменувсь.

"Ой, що ж це мені верзеться в голові? Це ж грішні думки та ще й на батьковому похороні! Батька тільки що засипали землею, а я вже грішу грішними думками. Цур їм, пек їм, тим думкам!"

Але ті грішні думки все чогось настирливо лізли йому в голову. Він згадав, як ховали батька, як співали "вічну пам'ять", а грішні думи все ворушились в його серці. А пишний вид в стрічках та в квітках все мрів перед ним навіть в легенькому диму кадила, в прозорому повітрі спорожнілого двора та садка, в важкому повітрі невеличких покоїв покійного панотця. Через недавній спів "вічної пам'яті" по батькові йому почувся дзвінкий Онисин голосок на ярмарку.

"Ой грішу! Отже ж грішу! — подумав Харитон. — А все оті цокотухи розворушили мої думки, згадали мені про Онисю. А бодай вас лиха година взяла! Це ж гріх! Це ж гріх!"

А той гріх в квітках та стрічках все манячив перед ним і неначе дражнив його богобоящу душу.

Надвечір один по одному роз'їхались усі сусіди й знайомі небіжчика Моссаковського. Сини, не змагаючись, спокійно поділились батьківським добром; старші брати, взявши собі дещо з батьківського добра на пам'ятку про батька, залишили Харитонові, як найменшому в сім'ї, по

народному звичаю на Україні, усе нерухоме добро й господарство. Вони попросили одного старого священика, котрий вже не мав парафії, "наблюдати" вільшаницьку парафію, доки Харитін висвятиться на священика, а самі поспішали до господи, бо вже зайшли жнива.

Настав вечір. І в покоях, і в дворі стало порожньо й неначе мертво після здорового натовпу, вибірчого гаму та вештання. І дім, і двір неначе вмерли разом з помершим господарем, старим панотцем. Зістався в сумних покоях сам Харитін з своїми думами та мріями про священство та про Онисю в квітках, та стрічках, та в червоних черевичках.

Дуже помалу тяглися для Харитона дні до сороковин. А тим часом до Онисі часто заїжджали женихи, а найчастіше од других вчашав Марко Павлович Балабуха, філософ. Він тільки що покинув недавно перед тим реформовану давню Київську академію, щоб піти на село на парафію.

Онися Степанівна була одним одна дочка старого священика в селі Чайках. Чайки були за двадцять верстов од Вільшаниці. Вони розкинулись на горяному високому правому березі Росі. Високий берег був ніби поперерізуваний поперек узенькими западинами та ярами й подекуди понад Россю закиданий скелистими терасами. Розкішні западини та долинки, мальовничі тераси пишались, ніби закидані й застелені чудовими садками. То там, то там, од берега до самого верху гір білили чистенькі хатки, то ніби ховаючись од сонця та завірюх попід скелями, то потопаючи в долинах, в зелених садках. По обидва боки села, як дві зелені стіни, стояв густий дубовий ліс. Посеред села ніби стриміла на щолопочку на найвищій терасі й неначе пишалась дубова церква з п'ятьма білими банями. Коло церкви притулився domeк священика Прокоповича. Од його по крутій горі до самого берега Росі неначе спадав зеленими рунами розкішний старий садок. Проти села, понад Россю, на десятки верстов скрізь було видно села на пологих луках, на подолі та рівнині, поцяцькованих то жовтими нивами, то зеленими лугами та гайками, то левадами.

Була неділя. Прокоповичі тільки що пообідали. Старий панотець пішов в пасіку й ліг в катразі спати. В кімнаті сиділи мати й дочка та лузали насіння. Вони розмовляли за паничів, що приїжджали до Онисі Степанівни.

— А що пак, дочко, оце будемо діяти? Чи швидко підемо заміж, чи ще довгенько будемо перебендювати? — спитала мати в дочки.

— Про мене, мамо, йдіть собі заміж хоч і сьогодні, — сказала дочка осміхаючись.

— Цур дурної-навісної! Хіба ж я оце за себе говорю? — сказала мати.

— А то ж за кого? — спитала дочка.

— Та за кого ж пак, як не за тебе!

— За мене?.. Як за мене, то не знаю, — сказала дочка, закопиливши спідню губу.

— А хто ж повинен знати, як не ти? Це ж твоє діло, а не моє. Мені з твоїми женихами не жити. Чи вже ж мало їх до нас навідувалось?

— Та мене ж, мамо, хвалити бога, ніхто не об'їхав білим конем, — сказала дочка, — але, мамо, сказати по щирій правді, моїх женихів хоч по сім за цибулю продавай на богуславському ярмарку, та й то ніхто не купить...

— Ну, це вже твої вигадки! Не всіх таки продаси по сім за цибулю. Вже одного академіста Балабуху не продаси й за сім цибуль.

— Я б, мамо, його й дурно оддала, аби він тільки не їздив до нас, одчепився од мене.

— Але й вередлива ж ти, — нема де правди діти. Балабуха чоловік вчений, займе добру парафію, буде благочинним, а може, і протоєреєм.

— Про мене, нехай буде й архієреєм: коли ж, мамо, в його такі губи, що неначе він все чогось з людей кривиться.

— От і вигадала. Які ж у його губи? Такі, як в усіх людей.

— Коли ж, мамо, як він сміється, то якраз так, наче титарева коняка сміється до нашого рябого коня. А що вже гордий та гоноровитий!..

Не встигла Онися скінчити розмови, як за двором затарахкотів віз. Загавкали собаки й кинулись за двір. Мати й дочка вибігли з кімнати в світлицю й кинулись до вікон. В ворота в'їжджав богуславський візок, обшитий лубками. За двома кінськими головами та шиями в шлеях було видно здорову постать академіста Балабухи. Балабуха сидів на візку, неначе копиця сіна, в літній синій шинелі з таким довгим коміром, що він закривав його широку спину й теліпавсь позад візка, закриваючи колеса сливе до маточин. Візок став під коморою. Балабуха взявся обома руками за полудрабки й майнув на повітрі, задираючи ноги через полудрабок. Візок залуцвав в його руках і розігнувся, як личана колиска.

— Ой паничу, помаленьку злазьте, бо воза поламаєте! — сказав погонич, оглядаючись. — Знов нас батюшка лаятимуть, як лаяли за того воза, що ви розтрощили торік.

— Розкажи своєму батькові! — сказав Балабуха й, закинувши ноги через полудрабок, скочив додолу. Його здорова, важка постать аж гупнула, неначе хто кинув на землю лантух пашні.

— От тобі на! — сказала Онися, заглядаючи в вікно. — За вовка промовка, а вовк у хату.

— Йди, дочко, та причепурись! — сказала мати. — Надінь товсте намисто та квітки на голову.

— Намисто надіну, й квітки надіну, а Балабусі, надісь, дам гарбуза, — сказала Онися, сміючись і втікаючи в кімнату.

— Годі, моя дитино, гарбузувати! Треба ж колись будлі-кого покохати та й заміж піти, — тихо промовила мати.

Балабуха стояв коло воза, а йому під ноги кидались, як скажені, три собаки. Наймичка вибігла з ломакою й прогнала собак. Балабуха, ледве соваючи ногами, посунув до хати. В сінях він зняв з себе шинелю й картуз і кинув на довгу скриню; потім витяг з кишені червону хустку, висякав носа й пішов в світлицю.

В світлиці не було нікого. Балабуха знов витяг з кишені хустку, нащось знов втер носа, тричі кашлянув і почав тихою ходою ходити по світлиці од кутка до кутка, поглядаючи то на двері в кімнату, то на свої широкі, на корках, чоботи, пошиті "в рант", як тоді казали. Світлиця була просторна, з малими вікнами на чотири шибки. Дві стіни були суспіль завішані образами, неначе іконостас. В одному кутку висів під самою стелею здоровий образ Печерської богородиці, в другім кутку — Почаївської. Перед образами висіли лампадки, а на образах білили довгі рушники розкішно повишивані лапатими квітками та дрібними взорцями. Під самісінькою стелею висіли, суспіль один коло другого, великі образи, а під ними висів другий рядок трохи менших. На стіні коло дверей на картинах чорніли постаті якихсь архієреїв та ченців в клобуках та мантиях. Картини висіли навіть над дверима. На тій стіні, де були двері в кімнату, висів здоровий, під саму стелю, килим. На килимі були виткані не квітки, а якісь дуже ясні, ніби квітчасті плями або червоні та білі латки, а кругом їх замість листя, вились якісь ніби курячі та гусячі лапки. Тут стояла проста канапа, прикрита килимом. Кругом світлиці стояли прості, непомальовані, з високими спинками стільці, білі, чисто вимиті. В кутку коло порога стояла шафа з скляними дверима, на два етажі, помальована синьою фарбою. За скляними дверцями стояли чудернацькі

пляшки та жбани. На дверях був намальований Авраам з здоровим ножем в руках, що налагодивсь заколоти на жертву Ісаака, а на других — козак-запорожець з пляшкою в одній руці й з чаркою в другій.

Балабуха на самоті роздивлявся на картини, хоч він бачив їх вже й не раз. Його голова трохи не доставала до сволюка, й неначе одпочивала на широких плечах. Необстрижені волоски на висках закручувались кучерями, неначе гарний смушок. Густі, але не товсті брови на узькому лобі неначе висіли над темними ясними й незвичайно спокійними очима. Довгі щоки були повні внизу й кінчались м'яким широким підборіддям. Балабуха був зовсім таки непоганий з лиця, тільки трохи товстий довгий ніс та м'ясисті випнуті широкі губи трохи псували красу обличчя. Серед верхньої губи було знать широку ямку, неначе хто вдавив її пальцем, од чого губа ніби репнула посередині, й з одної губи стало дві, а спідня, товста та широка, так вивернулась, що на їй аж шкура натяглась і лисніла. Балабуха й справді мав таку природну міну в устах, неначе кривився з кого, закопиливши спідню губу. Одежа на академістові була "з достатку" чиста, й нова, й новомодня: довгий синій суконний сюртук з широким коміром і білими здоровими гудзями, без розпірки ззаду, жовта жилетка, бланшові панталони, такі узькі внизу, що через їх було знать халяви, та здорові високі стоячі білі коміри з такими гострими кінцями, що про їх тоді панночки говорили, ніби вони ріжуть хмари, а старі батюшки говорили всмішки, що ними можна б орать поле, як плугом. Од тих комірів, од чорної намотаної на шиї хустки половина лиця й шия здавались ще товстішими, а губи ще ширшими; голова була неначе здорова квочка, що сиділа в обичайці, в котру були застромлені з двох боків дощечки. Чорні довгі, але товсті вуса спускались наниз, а обголені щоки й підборіддя синіли, як буз, неначе вони припали сажею.

Наука в академії обридла Балабусі. Йому заманулось женитись, і він, скінчивши риторику й філософію, покинув богословію й поїхав шукати собі жінки.

Тихо рипнули двері з кімнати. Авраам з Ісааком зникли, а натомість в світлицю ввійшла матушка. Вона була вже немолода. В неї голова була

заверчена наміткою; через намітку блищав парчевий очіпок з здоровими золотими й червоними квітками. На їй була темненька плахта, темненька запаска й шовкова темно-коричнева юбка з дрібненькими розкиданими срібними листочками. Вона була в жовтих сап'янцях. На шиї висів чималий блискучий червінець.

Балабуха привітався, низько поклонився хазяйці й поцілував її в руку. Вона поцілувалась з ним в губи.

— Вибачайте, паніматко! Може, ви одпочивали по обіді, а я оце вас збудив, — промовив Балабуха басом, але тихо, неначе боявся когось збудити в кімнаті; слова його тяглися нешвидко, неначе його хтось силував говорити.

— Ні, Марку Павловичу, — сказала матушка. — Я не одпочивала, а мій старий десь оце хропе в пасіці.

— А Онися Степанівна дома? — спитав Балабуха.

— Дома. Онисю! — гукнула матушка через поріг в кімнату. — Вийди, серце, та винеси нам по чарці... Чи горілки, чи наливки? — спитала вона в академіста.

Академіст трохи не прохопивсь: "та того й того!", але схаменувся і, трохи подумавши, сказав:

— Та воно після дороги лучче б тієї, як його... тобто горілки чарку...

— Винеси, доню, нам горілочки, та наברי на тарілку пиріжків! — знов сказала матушка, неначе в порожній простір через поріг.

В кімнаті було тихо. Не було навіть чути шелесту, тільки здоровий кіт вийшов з кімнати, постояв на порозі й знов тихо, мов академічний поважний професор, пішов назад.

Онися не забарилась. Вона швидко з'явилась в дверях, висока, тонка та рівна, як тополя. Нахиливши трохи голову, щоб не черкнутись тім'ям об одвірок, вона вступила в світлицю з пляшкою й чаркою на тарілці. Балабуха трохи не крикнув, ледве вдержав голос...

На Онисі була картата плахта, виткана з вовни пополовині з шовком невеличкими квадратами. Квадратики були заткані жовтогарячим шовком з білими, як срібло, тонкими обідками; внизу теліпались червоні китички, неначе волоські горіхи або дзвонички. Червона з синіми та зеленими квітками запаска блищала, неначе жевріла. Вишитий червоними та синіми взорцями поділ сорочки спадав на червоні черевики. Ясно-синій шовковий горсет був затканий золотими квіточками. На чорноволосій голові неначе цвів вінок квіток. Стрічки вкривали всі плечі до пояса, неначе з голови на плечі лився ливцем дощ з стрічок. На шиї червоніло п'ять разків товстого доброго намиста з золотими дукачами. Лице в Онисі було оригінальне: зверху широке, внизу узьке. На широкому й високому чолі неначе бігли дві довгі чорні темні стрілки: то чорніли тонкі довгі брови. Гострі кінці довгих брів десь побігли на випнуті виски й там неначе зникали під пучечками квіток, котрі висіли за вухами. Під бровами ніби горіли темні, як угінь, гострі блискучі довгенькі очі. Лице кінчалось трохи гострим підборіддям. Маленькі темно-червоні уста були випнуті. Матовий цвіт лиця був трошечки жовтуватий, але його одсвіжав ледве примітний, розлитий по щоках рум'янець.

Онися ввійшла й неначе з собою принесла ще більше світу в світлицю, залиту гарячим літнім сонцем.

Балабуха стояв і дивився. Він забув навіть поздоровкатись і поклонитись. Онися сама поздоровкалась і поставила тарілку на стіл. Стрічки заметлялись на плечах, неначе од вітру. Через стрічки було видно тонкий, рівний, як стріла, ще дитячий стан. Балабуха таки опам'ятався, підбіг до Онисі, зігнувся й поцілував її в руку. Онися засміялась, моргнувши до матері, й подумала: "їй-богу, кривиться! Отже ж ніби кривиться з мене!"

"І коли ж оце моя Онися встигла вбратись в нову плахту, в нову запаску ще й начіпляти стрічок та квіток на голову?" — думала матушка, поглядаючи скоса на свою доню.

Онися сіла на канапі. Її рівна блискуча постать була ніби намальована на здоровому килимі ясними блискучими фарбами. Балабуха сів на стільці під вікном і поглядав на неї несміливими очима.

"Чого це я так злякався цієї панни? — думав Балабуха. — Я ж таки академіст, філософ, а вона і в граматиці, і в риториці не була й не вміє навіть проклоняти "mensa", [1] а я ж знаю Горація та Овідія напам'ять, од дошки до дошки".

Балабуха підвів гордо голову, закинув ногу на ногу, обперся ліктем об стіл і примостився в академічній позі. Онисі та гордовита поза чомусь була несподобна. І вона була так само горда, розумна й завзята й не любила гордих та натурастах людей. Вона любила верховодити, а не коритись.

В хаті на часину стало тихо. Усі замовкли, тільки було чути, як мухи бились об шибки, залиті гарячим сонцем.

— Чого ж оце ми сидимо? Випиймо по чарці, то, може, й повеселішаємо та розговоримось, — сказала матушка, наливаючи горілку в чарку.

— І то розумне слово, — обізвався Балабуха густим басом, з повагом розтягуючи слова. — "In vino veritas" [2] — говорили латинці.

Матушка випила півчарки й налила Балабусі; Балабуха вихилив чарку до дна й укинув у рот одразу півпирога.

— А ти, доню, не покуштуєш часом оцієї поганої та гіркої? — спитала мати в дочки.

— Спасибі, мамо! Я не п'ю, — сказала Онися швидко й голосно, як одрізала.

— Та, бач, за здоров'я шановного гостя хоч пригуб, — сказала матушка, подаючи дочці чарку.

Онисі було ніяково не випити. Вона встала, помочила губи в чарці й поставила чарку на тарілку, обтираючи уста хусточкою.

Після чарки розмова пішла жвавіше, матушка розказувала про господарство, за урожай, за пасіку. Балабуха вкидав подекуди слівце та все поглядав на Онисю. Онися все повертала очі на мальований поставець коло порога, неначе вона вперше його бачила.

Матушка заговорила про небіжчика вільшаницького священика, про похорон.

— А ви були на похороні? — спитав Балабуха в Онисі.

— Ні, я боюсь мерців. Я б три ночі не спала після похорону, — сказала Онися й знов почала роздивлятись на зелені одвірки дверей та на Авраама, котрий підняв здорові перелякані очі на небо, неначе й він углядив там якогось мерця.

— Який в вас гарний садок, та ще й над водою, — сказав Балабуха, обертаючись просто до Онисі.

— Садок гарний, але цього року не вродила "хруста", — сказала Онися, вкидаючи новомодне заграничне слово.

— Може "фрукти", — сказав Балабуха, — бо це слово латинське четвертої деклінації, і воно роду мужеського, тим-то треба казати фрукт, а не фрукта.

"Ой та й поганий же, та ще й вчить мене, — подумала Онися й почервоніла. — Потривай же ти, великорозумний академісте! Ось я тобі підсуну хрукту!"

Матушка примітила, що третя людина зайва там, де зійдеться хлопець з дівчиною, встала й промовила:

— Піду ж я в пасіку та розбуджу свого старого: а доки він спатиме!

Матушка вийшла. В світлиці стало тихо, так що було чути, як Балабуха важко дихав, піднімаючи широкі та високі груди.

"Звідкіль почать? Що сказати? Ой музи! О Горацію! О Овідію, допоможіть мені приступити до цієї червоної запаски", — моливсь в думці Балабуха до давніх богів.

А боги мовчали й не помагали. В Балабухи виступив на лобі піт. Він перекинув праву ногу на ліву, потім ліву на праву, а слова повтікали з його пам'яті.

"Ой Афіно-Палладо; ой божественна Діано! Ой Венеро!" — кинувся знов на Олімп Балабуха за поміччю, дивлячись на Онисю. Богині класичного світу чогось проти його волі сновигали у його в голові одна за другою, бігли рядками, ганялись одна за другою, неначе в хрещика грали, та все гарні, принагідні, одна краща од другої. А слова все-таки не йшли на язик. Балабуха витяг хусточку з кишені, обтер гарячого лоба, сховав хусточку, знов обперся рукою об стіл і поклав ліву ногу на праву.

"Чи не покликати б на поміч Горація? А може, Арістотеля?" — думав Балабуха, перебираючи в умі еллінів та латинців. Але він почував, що й Горацій кудись утік, Арістотеля й конем не доженеш. Перед ним тільки вертілись німфи в якомусь дивному лісі в темнуватій печері, над тихою прозорою водою. На німфах були червоні запаски та картаті плахти, а

зелена осока та квітки вкривали їх голови, падали по плечах, як у русалок.

— Ви, Онисіє Степанівно, мов лісова Діана! — ні з сього ні з того вихопився Балабуха та й почервонів і замовк.

Онися липнула на його здивованими очима. "Чи він сміється з мене, чи говорить вже дуже по-вченому", — подумала Онися й мовчала. Балабуха й сам схаменувсь і втямив, що він виявив свою палку мрію, яка була зовсім не до речі, що треба було говорити зовсім не таким академічним язиком.

— Ви, Онисіє Степанівно... я... ви... — знов почав Балабуха, — як побачив я вас, то мені став світ милий!

— Хіба я така страшна, що вже й світ вам зав'язала! — одрубала Онися сміливо.

— Ви жартуєте? Краса страшна, — це правда; але так, як були страшні для людей давні боги, як страшний бог, — почав філософствувати Балабуха. — Ваші чорні брови, неначе гострі стріли в Купідона, — кого вразять, той вже навіки ваш.

— У кого ж то були такі стріли? Ви, мабуть, говорите про своїх вчителів? — обізвалась Онися.

— O sancta simplicitas! [3] Яка ти часом буваєш гарна своєю такою простотою! — промовив неначе сам до себе Балабуха.

"Чи він оце сміється з мене, чи глузує, що він вчений, а я проста", — подумала Онися й почала сердитись.

— Ви так говорите по-письменному, що я нічого не второпаю, — говоріть-бо по-людській! — сказала Онися.

— Чи вже ж пак ви не розумієте, що я вас люблю, а коли ви мене любите, то я ладен хоч і сьогодні до вас старостів слати, — сказав Балабуха й сам здивувався, що він сказав ці слова так дуже просто й ясно, й ні кришки не по вченому.

— Так би ви й сказали, то я б знала, про що п'ється, — сказала Онися й засміялась, ні трішечки не засоромившись; вона чула такі речі, може, десятий раз.

Балабуха осміхнувся. В його рот розтягся, а по обидва боки рота з'явилися по два пружки, неначе по дві іжиці. В академії студенти через ці пружки жартували з Балабухи й говорили, що як він засміється, то в його по один бік рота набігають супини, а по другий — герундії. Онисі здалося, що Балабуха дивиться на неї згорда й сміється з неї.

"Потривай же ти, академісте! Я ж тобі накладу в віз таки правдивих гарбузів", — подумала Онися, і в неї з'явилась і справді думка пожартувати з академістом, накласти йому в віз тої "хрусти". Онися сама до себе зареготалась од своєї несподіваної думки.

— Чого ви смієтесь? Чи ви такі веселі та щасливі? — питав Балабуха, й собі осміхаючись.

Рипнули двері з сіней. В хату ввійшла матушка. Вона вгледіла, що молоді люди обоє сміються, й подумала, що вже все скінчилось до ладу, як слід.

— Оце я будила, будила свого старого, та й не добудилась, — весело промовила матушка, — коли ваша ласка, випиймо по чарці та ходім до пасіки в садок, — може, гуртом розбудимо старого.

Матушка налила по чарці, випила сама й почастувала Балабуху. Балабуха стукнув чарку до дна і в смак з'їв пирога, неначе після дуже важкої, але добре скінченої праці.

— Може, вип'ємо ще по другій? — спитала матушка.

— Ні, спасибі вам, паніматко, — весело сказав Балабуха, — *est modus in rebus*, [4] як казав Горацій, — є міра для всього.

— Ви все по-вченому говорите, а ми люди прості й просто горілочку п'ємо, — сказала матушка.

Матушка взяла пляшку й тарілку з пирогами й повела Балабуху в садок. Онися вискочила в кімнату, зачинила за собою двері й перекривила Балабуху перед дверима, вивернувши з усієї сили спідню губу.

Зараз за домом ріс старий розкішний сад. Старі яблуні, груші та черешні густо вкривали терасу, як старий ліс. Під густими гілками по чистій, як оксамит, траві була протоптана стежка до пасіки. Од тераси гора круто спускалась до самої Росі, а по горі, неначе випадком причеплені, стриміли старі груші та яблуні. З гори було видно до самого низу старі стовбури дерева, котрі ніби підпирали гущавину гілля та листу, неначе зелену стелю. В одному місці на краю тераси розрослись густі сливи, як молодий ліс. В кінці садка густий вишник неначе вхопився за крутий бік гори й повис над кручею, як густе зелене руно. Сонце повернуло на захід і кинуло світ збоку. Гаряче проміння вдарило в бік гори, розсипало золото по зеленому косогорі, пронизало сад наскрізь золотими нитками, пронизало кожну гілку, кожний листок, облило світом старі стовбури, лягло на зеленій крутій горі довгими золотими пасмами. Уся гора, весь садок світився й блищав наскрізь з верху до низу. Очі тонули в зелено-золотій глибині й спинялись на густих зелених вербах над водою, на блискучій тихій воді. А за Россю, на подолі, ніби спочивав густий дубовий ліс, як темно-зелений оксамитовий килим, в котрого темно-зелені верхи були облиті сонцем.

— Який у вас, паніматко, рай! — крикнув Балабуха, заглянувши з тераси наниз в зелено-золоту безодню. — Мені здається, що Адам позавидував би, якби побачив ваш садок.

Балабуха оглянувся. Він думав подивитись на Онисю серед того раю, але Онисі не було. Балабуха зітхнув і тихою ходою пішов за матушкою, заклавши руки за спину.

Пасіка була на краю садка, в маленькій западині, в зеленому вишнику. За зеленими вишнями зажовтіла низька огорожа, обплетена куликами. За огорожею було видно верхи уликів, прикритих мисками-яндолами, неначе жовтими широкими капелюхами.

Матушка одчинила маленькі дверці. За дверцями на грядках жовтіли здорові голови повняків-гвоздиків, чорніли чорнобривці, слались по траві гірлянди настурців. Один соняшник розкинув розкішний лист над огорожею й схилив важку жовту голову через тин. Бджоли сновигали роєм над пасікою, неначе краплі бризкали вздовж і впоперек. Запахло медом, вощинами та гвоздиками.

Балабуха ввійшов у пасіку. Одна бджола вдарилась в його лице, неначе хто її кинув з усієї сили. Отець Степан спав у катразі, причинивши двері. Матушка одчинила двері й ввійшла в катрагу. За нею ввійшов Балабуха.

— А вставай, панотче, — бог гостя приніс,— крикнула вона.

Отець Степан обізвався крізь сон, схопився, сів на постелі й дивився сонними очима на Балабуху.

— Що? Га? Де? — питав він переляканим голосом.

— Ось! Ось! — сказала матушка, тикаючи йому пляшку з горілкою в руки.

— Невже! — крикнув як опечений отець Степан і схопився з ліжка, витріщивши очі на Балабуху.

Балабуха стояв і доставав головою під саму покрівлю катраги. Отцеві Степанові спросоння здалось, що перед ним стоїть архієрей.

Батюшка опам'ятався, протер очі, придивився до Балабухи і впізнав його.

— Чи це академіст приїхав до нас? — крикнув він хрипким заспаним голосом і кинувся обнімати та цілувати Балабуху, що було для його трохи незручно. Отець Степан був невеликий на зріст, присадкуватий, товстенький та кудлатий: волосся на голові, на короткій бороді стирчало, неначе розпатлане вітром, а густі брови поодставляли на кінчиках і стриміли, неначе закручені вуса. Він підняв руку вгору, ледве достав Балабушині плечі, піднявся навшпиньки й тричі поцілувався з Балабухою.

— Pax vobis, serenissime pater! [5] Мир дому цьому й живущим в йому! — сказав Балабуха, обнявши руками отця Степана й піднімаючи його.

— А чом ти, стара, оце мене не збудила! — промовив отець Степан до матушки.

— Хіба ж я не будила? Штовхала тебе та торсала, а ти тільки ногами дригав та махав руками. Мій панотець, Марку Павловичу, має поганий звичай: б'ється спросоння, хоч такий з себе непоказний. Ось телепнув мене спросоння по руці так, що аж рука горить і синяк виступив.

— Сідайте ж, академісте, в моїй господі, — сказав отець Степан, присовуючи до стола ослона, — сідайте, та вип'ємо по чарці: може, я сон прожену.

Отець Степан позіхнув, хрестячи широкого рота.

— Ой затуляй-бо рота, бо ще бджоли влетять: подумують, що улик, — сказала матушка.

— Оце ж таки, улик! Може, подумують, що вічко, — сказав батюшка.

— Еге! Добре вічко. Як вийде рій, то ще, борони боже, весь влетить тобі в рот: не треба буде й збирати, — бо ти ротом збереш його, — сказала матушка, сміючись.

Отець Степан налив чарку, поздоровкався й випив до Балабухи, а потім подав чарку Балабусі.

— Ми вже з паніматкою випили по чарці, сказати правду. Не знаю, чи пити, чи не пити, — сказав Балабуха.

— Та пийте! Тільки недобрі люди не п'ють, — сказав батюшка.

Балабуха випив і закусив пирогом. За першою чаркою пішла друга, за другою третя. Швидкий, проворний, говорючий панотець розговорився, випиваючи чарку за чаркою; а Балабуха все поглядав через пасіку в зелений садок, чи не з'явиться там на стежці Онися. Онисі не було видно в садку.

— От ви вчитесь там в академії все по-латинському, все пишете вірші, а чи вчать пак вас там співати на гласи: на "Господи возвах", і на "Бог господь", і "Явися нам"? — спитав отець Степан.

— А чом же? Вчать, — сказав Балабуха згорда.

— А чи вмієте ви співати "Господи возвах", глас третій, а заспівайте? — несподівано спитав батюшка.

— Та годі, годі, старий. От і вигадує ні се ні те. Де вже щоб в академії цього не вчили, — сказала матушка, постерігаючи, що старий хоче екзаменувати зятя.

— Цц! — цмокнув батюшка. — От і не вмієте, хоч і вчились в академії: ануте на "Бог господь", глас восьмий?

Балабуха засміявся, одначе затяг на глас восьмий. Він знав, що старі батюшки люблять екзаменувати паничів, а при тому й почванитись своїм хистом.

— Так, та не зовсім, — сказав отець Степан.— В нас на селах ось як співають! — сказав батюшка і зарипів низьким басом на весь садок: "Бог господь" на глас восьмий.

— Ануте, заспівайте на четвертий глас, — знов сказав батюшка, наливаючи чарку.

Балабуха затяг на четвертий глас. Отець Степан підтягував, щоб показати силу своєї гортані. В пасіці піднявся такий дует, що заглушив гудіння бджіл.

— Добру гортань маєте! От за це люблю! І горілку добре п'єте! І за це люблю! — сказав отець Степан, цілючи в губи Балабуху. — Коли б ви знали, Марку Павловичу, як я очепурих та опорядив свою церкву! Які я образи поставив в церкві! Та ви і в Києві таких не знайдете! От ходім, голубчику, я вам покажу!

Отець Степан схопився жваво з місця, вхопив за руку Балабуху й потяг з катраги. Матушка пішла слідком за ними. В пасіці кругом їх сновигали бджоли, набились в бороду батюшці. Одна бджола вдарилась в його щоку і впустила жало; він навіть не скривився й тільки скинув її пальцями та все не випускав руки студента, неначе боявся, щоб він не втік. Стежечка йшла до хвіртки в цвинтар. Отець Степан потяг Балабуху

в хвіточку й привів до церкви. Церква була одчинена. Сторож замітав і прибирав у церкві.

Ступивши на поріг церкви, отець Степан випустив руку Балабухи й перехрестився. Слідком за ним пішов Балабуха з матушкою.

Церква була невелика, дубова, з неширокими банями, з вузькими вікнами. Вікна були високо од землі. Серед ясного дня в церкві було темнуватو, тільки гарячий промінь прорвався в віконце, простягся через усю церкву, як золоте полотнище, і впав на іконостас, на старинні різані квітками та виноградом рами, позолочені й помальовані золотисто-зеленим та червоним кольором. Уся церква була обставлена образами, як і світлиця в отця Степана; навіть в банях між вікнами висіли образи. Отець Степан ходив од образа до образа й показував пальцем. В бабинці висів здоровий образ страшного суду, на которому внизу намальовано було червоне пекло. В пеклі світилися вищирені здорові зуби якоїсь страшної кінської голови, а між зубами сидів на престолі сатана, з рогами, з білими зубами. В його на руках сидів Юда, неначе маленька дитина. Голова неначе хотіла проковтнути сатану з престолом та з Юдою, але вдавилась, і сатана застряг у самій пельці, зачепився за горлянку високим тронм і не міг пройти далі. До голови йшли рядками голі грішники: ткачі з клубками в руках, кравці з ножицями, мірошники з камінням на мотузках, перекинутих через плечі, розпатлані голі відьми, писарі з перами й здоровими каламарями в руках; за ними купа жидів з пейсами, а позад усіх поганяли грішників нагайками рогаті та хвостаті чорти.

— Дивіться! — сказав отець Степан. — Це я видумав, а маляр намалював.

— Ой господи, господи! — сказала матушка, важко зітхаючи.

— Ось ідіть лишень сюди! — сказав отець Степан, захопивши Балабуху за руку. — Ось я вам покажу образ. У вас у Києві такого нема.

Отець Степан привів Балабуху в правий притвір. На стіні висів великий образ Покрови. Отець Степан став і згорнув руки перед образом. Серед образа був намальований амвон, неначе дві перекинуті сковороди, накладені одна на другу. На амвоні стояв молоденький дякон з розпущеними кісьми, як маленька панна в широкому криноліні. Він був на зріст якраз попід руки всім постатям. На самій голові в дякона, в хмарах, стояла богородиця, вдвоє більша од його, з омофором в двох руках. Кінець омофора стримів, неначе вирізаний з бляхи. По один бік дякона стояв Андрей юродивий, спустивши з одного плеча червону хламиду. Голі груди були повні, а круглий живіт з пупом стримів осторонь од його наперед, неначе білий гарбуз, прибитий до Андрея кілком. Андрей підняв угору кулак, з котрого стримів здоровий палець, неначе притика; зморщивши густі чорні брови, він грізно дивився на сивого діда й неначе говорив: "Ей, стережись, старий, бо як телепну, то й зуби визбираєш!" Дід стояв боком до Андрея й неначе просився: "І батечку, й голубчику, не бий мене, бо я не винний!" По другий бік дякона стояв цар в зубчастій короні; він обернувся до архієрея набік головою й гордо на його поглядав скося, заклавши назад руки. Архієрей не вважає на царя, стоїть рівно, як святий, з таким хрестом в руках, неначе він витяг його на кладовищі з могилки. На архієреєві була одежа, неначе вирізана з бляхи, а спереду висів омофор, як дошка. За архієреєм виглядали ченці з чорними бровами, з білими бородами, неначе вони попідв'язували бороди білими хусточками, а там далі виглядали якісь фізіомії, не то дівки з розпущеними кісьми, не то парубки. Один неначе позакладав за щоки кислиці, в другого неначе бешиха рознесла одну щоку, в третього неначе сів чиряк під бородою, а очі були такі завбільшки, як його кулаки. Внизу на рамі було підписано великими слов'янськими буквами: "Сей образ соорудили раби божі чайківські баби. Року божого 1817".

— А що, Марку Павловичу, гарний образ? — спитав отець Степан.

— Хто його зна... Дякон дуже малий, неначе дівчина, а Андрей чогось неначе дуже лютий, неначе хоче битись, — сказав несміливо Балабуха. От вигадали! Тим вченим скрізь недогода! Такі образи хіба в

Лаврі знайдете, — сказав гордо отець Степан. — От подивіться ж ще на цей образ!

На образі Ілія тікав на небо на страшних баских конях з огнястими червоними гривами. Іскри сипались з рота в коней, а з ніздер та з вух летів клубками дим. Червона одежа падала на землю просто на Єлисея, котрий перекинувся на спину, задравши догори руки й ноги.

— Щось тут багато вже вогню, неначе в казках розказують про якихсь коней, що дишуть вогнем, — сказав Балабуха.

— Ет, Марку Павловичу! Я думав, ви нас похвалите, а ви ні се ні те говорите, — сказав отець Степан з досадою, махнувши рукою, й побіг хутчій з церкви. За ним вийшла матушка й Балабуха.

— Хотів вам показати "Неопалиму купину" в олтарі, та вже не покажу. Ви нас осмієте, — сказав отець Степан, прямуючи через цвинтар в садок.

Тим часом як старий Прокопович показував Балабусі образи, Онися встругнула й справді Балабусі штуку. Вона посадила погонича в пекарні полуднувати й послала дівчат на город вирвати два гарбузи. Дівчата, ладні на такі штуки, побігли на город і принесли два здорові гарбузи, ще й кілька маленьких.

— Підіть, дівчата, та вкиньте цьому паничеві в віз оці гарбузи, та добре замостіть в сіно, в задок, на самісіньке дно, — сказала Онися.

— Ми, Онисю, вкинемо в віз одного гарбуза паничеві, а другого для погонича почепимо під возом, під передком, — сказали наймички.

— Про мене, й почепіть, та тільки добре прив'яжіть, щоб додому довели, — сказала Онися, сміючись.

Дівчата достали мотузку, оперезали кругом білого гарбуза й понесли до воза. Одна наймичка помостила гарбуза в задку, на самому дні під сіном, ще й маленьких гарбузів накидала, а друга полізла під віз і причепила гарбуза до підтоків. З реготом вони побігли до хати, нагинаючись попід тином, ще й принесли два маленьких гарбузці, як двоє яблук. Онися побігла в сіни й поклала ті гарбузці в кишеню Балабушиної хламиди.

Після такої штуки Онися накрила в світлиці стіл і поставила полудень. Сінешні двері од задвірку рипнули. В сіни ввійшли Прокоповичі з гостем. Проти їх з світлиці вийшла в сіни Онися, червона, як маківка, з веселими, блискучими, насмішуватими очима.

— А я, мамо, вже полудень зготувала, — сказала Онися до матері.

— Добре зробила, моя доню! Бо вже час полуднати, — сказала Прокоповичка.

— О, з вас добра господиня буде, — сказав поважним тоном Балабуха, поглядаючи на Онисю як на свою будущу господиню. — Мабуть, ви через те господарювання й не вийшли до нас у пасіку.

— Коли бджіл боюсь, — сказала Онися, ледве здержуючи сміх.

— Вас і бджоли не покусали б: подумали б, що ви квітка, — сказав комплімент Балабуха.

Увійшли в світлицю й сіли за полудень. Знов пішла кругом чарка. Печена курка й пироги пощезали з тарілок. Після полудня Онися винесла на тарілці пляшку наливки. Прокоповичі частували гостя дуже привітно, як свого зятя, й просили частіше навідуватись до їх. Матушка розвела розмову про своє господарство, перелічила воли, корови, вівці, навіть свині, перелічила улики в пасіці й навіть натякнула на сотню карбованців, заховану в спряті — в скрині. Балабуха слухав, розправляючи високі

коміри, й скося водив очима за тонким станом Онисі, котра бігала то з кімнати в світлицю, то з світлиці в кімнату.

Перед вечором Балабуха почав прощатись. Прокоповичі випровадили його в ганок. Матушка винесла на ганок на тарілці пляшку з наливкою. Ще випили по чарці на ганку, й Балабуха розпрощався. Візок загойдався й залушав під ногами академіста. Коники рушили з двору. Балабуха з-за двору ще раз зняв картуза й низенько поклонився просто до Онисі. Онися закрила губи рукавом і насилу здержала сміх, а наймички виглядали в вікна з пекарні й реготались так, що на їх очах повиступали сльози.

Надворі було тихо. Жара спадала. Од садків, од верб лягли тіні й наче повівали на шлях холодком. Балабуха їхав улицями, попід високим гіллям садків, котрі виглядали з-за тинів.

"Музо моя, богине моя! — думав Балабуха, пригадуючи собі Онисю. — Яка ж ти гарна! Які поетичні думи ти навіваєш на мене!"

Балабуха почувив, ідо під ним лежить щось тверде й таки добре муляє.

— Але як же оце ти погано вимостив! Я чогось усе з'їжджаю на один бік, — сказав Балабуха до погонича, пересовуючись з ями на другий бік.

"Діана, щира Діана! Висока, рівна, стан тоненький, ніжки маленькі, пальці класичні, тонкі, довгі. Ой муляє ж, бий його сила божа!" — І Балабуха знов підсунувся вище й почав вгнізджуватись, як квочка в гнізді.

— А що, паничу, мені здається, що ми тут не оженимось, — сказав понуро погонич.

— Чому ж так? Певно, ти не оженишся, але я оженюсь.

Ба й ви не оженитесь! — сказав сумно погонич. Та чому ж так? — сказав Балабуха, осміхнувшись.

— Бо мене чорт зна як нагодували, — і чарки горілки не дали. Я зовсім голодний.

— Ну, це ще невелика біда. Зате мене нагодували й напоїли, аж у голові гуде.

Край села стояла корчма. Візок котився до корчми.

— Паничу, купіть оселедця та чарку горілки, бо, їй-богу, їсти хочу! — сказав погонич.

— Добре! Спиняй коні! Я й сам ладен випити чарку,— сказав Балабуха.

Погонич спинив коні. Балабуха гукнув на жидівку і звелів їй винести оселедця, паляницю та горілки.

Тим часом свині збіглись до воза й чогось усе лізли під віз. Погонич махав та стьобав по їх спинах батоном, а вони уперто таки лізли під колеса.

— Якого це дідька вони лізуть під віз? — крикнув Балабуха.

Погонич пополуднував. Випили по чарці й поїхали. Всі свині кинулись бігти за возом, як собаки.

— Що це за напасть! Свині біжать за возом, — сказав Балабуха, протираючи очі.

Балабуха згадав, як він в академії з студентами пив три дні й три ночі й до того допився, що за ним увечері по Братському монастирі ніби все бігали свині й хапали його за поли. Згадавши ті страхи, Балабуха трохи стривожився.

— Чи то свині, чи собаки біжать за возом? — спитав він у погонича.

— Авжеж свині, а що ж більше, як не свині, — сказав погонич, обертаючи голову.

— Що воно там в нечистого муляє? Чи не вкрав ти часом чого та сховав під мене? А стань!

Погонич спинив коні. Балабуха підвівся, почав розгрібати сіно й вглядів щось кругле та здорове.

— А бач, украв, та не вмів сховати, — сказав докірливо Балабуха.

— Хто? Я? — крикнув погонич і скочив з козел. — Та нехай мене святий хрест поб'є, коли я що вкрав.

Погонич прибіг до воза, засунув руки в сіно й витяг гарбуза. І панич, і погонич пороззявляли роти і тільки дивились на те диво.

— От вам і гостинець! Я ж казав, що нам більше не їздити до цієї панни, — крикнув погонич і хрюпнув гарбузом об землю, аж з його кишки вискочили.

Свині кинулись до гарбуза, а люди коло шинку зареготались.

— Сідай швидше та поганяй! — крикнув Балабуха на погонича.

— Постривайте, ще визбираю маленькі гарбузці, щоб додому не везти.

Погонич вибирав з сіна гарбузці й викидав на шлях. В Балабухи душа неначе вмерла. Він зблід, потім почервонів, потім знов зблід. Погонич сів і погнав коні.

"Ой ви, Єви! Ой ви, спокусительки! Це не Діана, — це фурія, аспид, василіск! Чом же ти мені просто не сказала, що не підеш за мене?" — Гордий студент обидився на смерть. Уся любов його зникла, неначе погонич викинув її з гарбузами на шлях.

— От тобі на! Поїли свині нашу коляду! — промовив сам до себе погонич. — А я думаю, чого то наймички регочуться, аж на комин спинаються, та все на мене скоса поглядають. Та й прокляті ж тут в Чайках дівчата.

— Що прокляті, то правда! — обізвався Балабуха.

Вже сонце заходило, як Балабуха доїжджав додому, до села Хильок. Те сільце неначе хто вкинув в глибокий яр. Кругом яру стриміли круті гори й тільки розступились трошки в одному місці, де блищав ставочок. На дні тієї щілини був мочар, росла осока та очерет, так що ніяк не можна було тудою прокласти шлях. В Хильки треба було спускатись з невисокої, але дуже крутої гори.

Тільки що віз почав спускатись, з-під воза обірвався гарбуз і покотився рядом з возом з гори, неначе наввипередки.

— Паничу! Знов гарбуз ганяється за нами! — крикнув здивований парубок, тикаючи на гарбуз пужалном.

Балабуха глянув і не поймав би віри своїм очам, якби на гарбуза не показував погонич. Коні вбігли просто в царину в одчинені ворота, а гарбуз за возом покотився й собі через ворота.

— Паничу, загубили гарбуза! — крикнув непоміrkований царинник і побіг ловити гарбуза, щоб догодити своєму паничеві.

— О єхидна, о мегера! О породіння сатани! Це не Венера, — це сам сатана в плахті! Побий тебе громокидач з Олімпу стрілами, з твоїми чорними бровами. Ой відьма ж! Певно, родима відьма! Умудрилась причепити під возом гарбуза!

Балабуха приїхав додому неначе вбитий. Мати вибігла на ганок стрічати академіста. Балабуха став у ганку й почав трусити свою довгу шинелю. З кишені повипадали маленькі гарбузці.

— Що то, сину? Яблука повипадали, чи що? — спитала мати, достаючи рукою з землі гарбузця. — Та це ж гарбузець!.. Гм... гм... Що це таке? Чи не дала тобі часом Онися гарбуза?

Син тільки рукою махнув і пішов в садок. Мати важко зітхнула.

— От тобі й Онися! От тобі п'ять корів і сто карбованців,— сказала вона, вдарившись об поли руками.

Син пішов в садок і довго ходив по стежках, поки зовсім смеркло надворі. Він перебрав в думці всі події дня, передумав усе: і як стрів Онисю, і як говорив з нею; він неначе й тепер бачив її чорні, тонкі та густі брови з гострими кінцями, бачив осміх, трошки підняту верхню губу, з-під котрої й тепер в темряві неначе блищали перед його очима білі верхні зубки, дрібні та тоненькі. Кохання заворушилось в його душі бурливо та шумливо, кипіло, ніби міцне пиво; але він нагадав гарбузи... його гордість заколихалась до самого дна серця й викинула, як бурлива хвиля на берег, те почування. Той гарбуз бачили люди в Чайках, бачив царинник в

Хильках, бачив погонич. Про його будуть говорити скрізь в околиці: його обсміють.

— Постривай же ти, червона запаско! Хіба вму, що тобі не оддам за своє! Я знайду таку красуню, що тобі й не снилась, і не привиджувалась. Хіба ж я не філософ, не академіст?

Мати покликала сина вечеряти, а син не схотів їсти й вже пізно увійшов у хату й впав на постіль.

## 2

Харитін Моссаковський не діждав і сороковин по батькові. Справивши дев'ятини, він прибрався, підголився, надів нові, але прості чоботи, підстриг трохи кучеряві коси, запряг поганенького коня й поїхав в Чайки до Онисі Прокоповичівни.

На тім-таки тижні був в Богуславі ярмарок. На ярмарку були старі Прокоповичі. Вони стрілись з сусідами, і сусіди розказали, що їх дочка накидала крадькома гарбузів Балабусі в віз, ще й почепила на мотузку одного гарбуза під возом. Прокоповичі, приїхавши додому, накрили Онисю мокрим рядом, а батько трохи не попобив її.

— Гарбузуй, гарбузуй, дочко, та й міру знай. Їздили до тебе женихи, то й перестануть, — репетувала мати, — а нам не роби сорому перед людьми!

— Не бійтесь, мамо, не перестануть! Мене, хвалить бога, ще ніхто не об'їхав білим конем. Та коли б хто й об'їхав, то я не боюся білих коней. А вашого Балабухи я не люблю: він гоноровитий, дивиться на мене згорда та верзе щось таке, що я не втямлю: кві-кві-кві! кувікає по-якомусь, нечистий його зна, по-якому! Не знаю, чи він тебе хвалить, чи з тебе сміється та глузує.

Тільки що Онися скінчила розмову, надворі забрежали собаки. В сінях хтось питав у наймички: "Чи батюшка й матушка дома? А панна дома?"

В світлицю рипнули двері: то ввійшов Харитін Моссаковський. Старий Прокопович вийшов до його з кімнати.

Харитін прибрався й причесався. На йому був довгий чорний темно-синій сіртук. Білі коміри були викладчасті, як у простих шляхтичів. Підстрижене русе волосся закручувалось кругом шиї густими кучерями. Високий, тонкий, рівний станом, з білим матовим, трохи сухорлявим лицем, з ясно-синіми очима, Моссаковський мав делікатну постать блондина, хоч його руки були чорні й чималі, звиклі до важкої роботи. Невеличкі вуса й рівні тонкі брови були трошки темніші од волосся на голові й дуже приставали до ясно-синіх очей. Невважаючи на те, що він був дяк, він не пішов у пекарню, а сміливо ввійшов у світлицю. В ті часи не було ще великої одлички між священиками та дяками. Дяки тоді не застоювали черги в пекарнях або в ганках у священиків.

Мати з дочкою стояли за дверима в кімнаті й прислухались до розмови в світлиці.

— Це приїхав дяк з Карапишів, Моссаковський, син покійного священика вільшаницького, — тихесенько промовила мати до дочки. — Їздили до тебе академісти, а тепер почали їздити дяки!

— Дяки дурнісінько їздитимуть до мене. Цур, дурня! Я дячихою не буду, — ще тихіше обізвалась Онися.

Але цікавість узяла своє. Над дверима в світлицю, між одвірком і стелею була щілина на всю довжину дверей. Онися приставила стільця, стала на його й почала роздивлятись в дірку на гостя. Мати кивала пальцем, замірялась кулаком, щось гризливо шепотіла, смикала Онисю за одержу, а Онися стояла й пильно роздивлялась на Харитона. Надивившись всмак, вона тихесенько, як кішка, злізла з стільця.

— А що? Який? Чи молодий, чи старий? — не втерпіла й собі Прокоповичка, щоб не спитати в дочки.

— Молодий, білявий, високий, тонкий і говорить дуже несміливо та тихо, — шепотіла Онися матері під самісіньким вухом, — але чорта з два: за дяка не піду; в нас високі пороги для дяків.

Незабаром з світлиці вийшов Прокопович і попросив жінку подати горілки й закуски, а Онисі сказав, щоб вона винесла все те в світлицю.

— Авжеж пак! Чого я до його вийду? Не бачила зроду дяків, чи що? — сказала Онися.

— Та його вільшаницька громада обібрала на свою парафію за священика. Оце думають їхати в Київ до владики з прошенням. Ти лиш, дочко, не дуже кирпу гни та мерщій виходь до гостя.

— Хіба так! Як буде священиком та ще в Вільшаниці, то й вийду, — сказала Онися.

— Прибирайсь, дочко, та йди! В Вільшаниці церковного поля, левад, сінокосів конем не об'їхати за цілий день, — парафія велика.

Трохи перегодя Онися вийшла разом з матір'ю. Моссаковський низько поклонився й почервонів, неначе дівчина. Він давно бачив Онисю, — вона тепер здавалась йому в десять раз кращою.

Всі сіли. Моссаковський сів, поклав на обоє коліна руки, неначе єгипетська статуя, й спустив очі додолу. Він не смів навіть підвести очі на Онисю. Онися обвела його гострими очима. Він здавався для неї багато кращим од Балабухи.

"Чи він смирний, чи тільки вдає з себе тихого", — думала Онися, водячи очима по його лиці, бровах та очах.

Господар випив чарку до гостя й подав гостеві. Гість випив півчарки, несміливо поставив чарку на стіл і, не закусивши, знов сів на стілець, спустив очі вниз і поклав обидві руки на коліна, простягнувши довгі пальці. Прокопович завів розмову про покійного Моссаковського, згадав, де вони стрічались, про що розмовляли, а гість ледве вставляв слівце, ледве одслоняв свої тихі сині очі. Він не смів навіть глянути на Онисю.

Розмова перервалася. В хаті стало тихо. Прокоповичка жалкувала за Балабухою й очевидячки одбувала гостя, буцім панщину, сидячи на канапі.

— Чи ви пак були в нашій церкві? Чи ви бачили наші нові образи? — несподівано вихопився Прокопович, котрий сам дуже любив образи й картини й сливе кожного гостя водив до церкви показувати свої образи.

— Дай, старий, покій з образами! Не встигли випити по чарці, а ти вже з образами.

Прокопович був радий, що є перед ким похвалитись образами, й таки потяг Харитона до церкви. Він показав йому всі нові образи й навіть "Неопалиму купину" в вівтарі, де був намальований здоровий кущ шипшини чи глоду з червоними ягодами: кущ палав у полум'ї, а коло полум'я Мойсей стояв на одній нозі в чоботі, а другу, босу, задер до купини, неначе грів її коло вогню; в руках стирчав здоровий мужицький чобіт з довгою халявою, а за купиною було видно Рось і Богуславську церкву.

— Ой дивні ж ваші образи! Господи, яка краса! — дивувався Харитін, хрестячись перед кожним новим образом. — Як стану на парафії, то покличу того самого маляра, щоб і мені намалював і купину, й пекло, й Ілію на огневих конях.

— Коли б ви знали, які там апостоли висять у бані! Який там Андрей Первозваний! Я вам скажу, — такого і в Лаврі нема. Шкода, що висить

дуже високо. Якби драбина, то можна б полізти та зблизька придивитись, — хвалився старий Прокопович, озираючись, чи нема в церкві де драбини.

Харитін трохи заметушивсь. Він боявся лазити високо, бо в його крутилась голова, а одмовитись було ніяково, бо він підходив під смак старого, щоб запобігти ласки в його.

— Гляньте, який огонь в пеклі. Ну, таки горить, таки горить, неначе чорти щогодини, щохвилини дров підкидають! — репетував Прокопович.

— Ой господи, як горить, зовсім-таки горить, — говорив Моссаковський і перехрестився до пекла.

— А яких чортів повигадував капосний маляр! Ви, пане дяче, тільки придивіться; отой, що поганяє в пеклі нагайкою блудниць в червоних намистах... вгадайте, на кого схожий? На кого скинувся?

— Не вгадаю. Неначе на богуславського станового, — промовив Моссаковський.

— Та це ж він самий! Це й ніс його, неначе бульбашка, й очі витрішкуваті, тільки псяюха маляр поставив йому на голові волячі роги та причепив ззаду свинячого хвоста.

— А отой, що лупить києм шинкарів, чи пак не вгадаєте, на кого схожий? — сказав Прокопович.

— Цього вже не вгадаю, — сказав Моссаковський, хоч і догадувався, на кого чорт скинувся, бо в його довгі вуха дуже позвішувались, а ніс задерся вгору.

— Невже пак не вгадаєте? Це ж наш столоначальник духовного правління. Якось я проговорився перед маляром: намалюй, кажу, ти того

хаптурника в пеклі на самому дні під Юдою, щоб не брав з нас хабарів. Коли дивлюсь, а він його й записав до чортів, ще й дав йому кия в руки. Гляньте, як працює, бідораха, аж язика висолопив.

Похвалившись новими образами, Прокопович був дуже радий, що знайшов доброго цінувальника, котрий втямив високе чайківське малярство. Замкнувши церкву, Прокопович взяв за руку Моссаковського, одвів його далеченько од церкви аж під ограду й показав пальцем на бані.

— От придивіться лишень до наших бань. Що тай намальовано! Та це ж нам маляр випер на бані дванадцять малих пророків і чотири великих. Ото шкода, що нема драбини! От, якби ви вилізли на церкву та придивились близько, як він понамальовував пророків. Дивно, дивно!

Прокопович зирнув кругом себе, шукаючи драбини. В Моссаковського затрусилась нога. Важка драбина лежала на траві і вже заросла бадиллям.

"А що, як старий причепиться, щоб поставити драбину, та присилує лізти до опасання або за опасання!" — пройшла думка в Харитоновій голові.

Прокопович кинувся до драбини й почав її піднімати. Драбина була важка, а старий був малий на зріст і не дуже міцний чоловік. Він пнувся, пнувся та й кинув її в траву.

— Не піднімайте, бо підвередитесь! — сказав гість. — Та сказати правду, я трохи боюсь лазити високо, — признався Моссаковський.

— Оце! Такий же з вас парубок. Моя Онися лазила вище за опасання, а як була малою, то з хлопцями по латах лазила в клуні горобців дерти, як та кішка, — сказав щиро старий.

Веселий старий, похвалившись своїм дивом малярства, повів Моссаковського в покої. В світлиці їх ждали дами. Мати не спускала з очей Онисі: вона боялась, щоб Онися знов не понаклала гостей в віз гарбузів.

— А що, дочко, як тобі показався цей дяк? — спитала мати.

— Він кращий од Балабухи й такий тихий, спокійний. Я люблю тихих та добрих людей, — сказала Онися.

— І, вже й ти! Балабуха людина здорова, доросла, чоловік в силі й до того вчений, а це якийсь простак карапишанський.

— Я тих вчених не дуже люблю, бо й я сама проста. Балабуха ще присилював би мене говорити по-латинській, а я й по-московській незугарна.

Онися кинулась до вікна й глянула в садок, де стежкою йшов рядом з батьком Моссаковський. Високий, тонкий станом, він показався Онисі через шибки ще кращим і делікатнішим.

— Дивіться, мамо, чим же він поганий? Очі сині, як небо, брови тонкі...

— Вже й брови! Знайшла красу! Та він зовсім без брів, — сказала мати. — От у твого батька так правда, що брови, — сказала вона, дивлячись на кудлаті та крюкуваті брови старого Прокоповича.

— Тікайте, мамо, бо нас видно знадвору, — сказала Онися, оступаючись од вікна, але не одвертаючи лиця од шибки.

— Тікай, дочко, бо він близько вже, вглядить,— сказала мати, одвертаючи плечі, але не лице.

Прокопович увійшов з гостем в світлицю. Знов почали наливати та випивати по чарці. Моссаковський сидів, поклавши руки на коліна, і ледве насмілювався підвести віка й кинути очима на Онисю. Онися примітила, що чогось втратила природжену сміливість. Вона сиділа мовчки й собі спустила очі додолу. Других женихів вона сама зачіпала в розмові, сміливо говорила з ними, жартувала, навіть глузувала з їх. Тепер вона почувала, що не сміє чомусь слова промовити.

"Що це зо мною? — подумала Онися. — Чи вже ж я злякалась цього дяка?"

Старий Прокопович почав затягати на гласи, випивши чарок з десять настойки з перцем. Моссаковський сидів і не смів голосом повести. Він посидів, помовчав і перед вечором попрощався й поїхав.

— Чи приїде, чи не приїде вдруге? — промовила сама до себе Прокоповичка.

Онися заплющила очі, розвела пальці обох рук, потім покрутила палець кругом пальця й загадала, чи приїде, чи не приїде. Пальці зійшлись нігтями.

— Приїде, — крикнула вона й підскочила.

— Побачимо, — сказала мати. — Їздили академісти, а тепер почали їздити до тебе дяки.

Пішли дні за днями. Онися почувала, що вона чогось ніби жде Моссаковського, що він не виходить у неї з думки. Минув тиждень, настала субота. Онися кинулась сама підмазувати та прибирати в покоях, вишарувала жовтим піском поміст, помила вікна, повитирала образи, повішала на образи найкраще вишивані рушники; на вікнах поставила склянки з квітками... Настала неділя. Онися встала удосвіта, прибралась в нову плахту, причепурилась, наділа на голову всі стрічки й

квітки й пішла до церкви. Для неї чогось здавалось, що Моссаковський доконче приїде до церкви, що вона його там побачить.

Служба одійшла, а Моссаковський не приїхав. Онися сіла обідати, їла як не їла й по обіді пішла в садок. Вона гуляла по горі й усе поглядала за синій ліс, на поле за лісом, вкриті густими копами, де вився шлях до Карапишів.

"Чого це я його жду? Невже я люблю його?" — думала Онися, ходячи по садку. Самі руки несамохіть рвали найкращі квітки й закладали за стрічки на голові, за коси. Довго ходила по саду, доки сонце не вдарило косим промінням по горі й пронизало наскрізь садок, розкинутий по крутих боках гори. Онися прислухалась, чи не загуркотить віз за Россю, коло порога або в дворі. А надворі було тихо-тихо й душно. Вона вернулась в покої, сіла на канапі й смутно похилила голову.

— Оце, нема з ким чарки горілки випити, — сказав старий батько. — Коли б приїхав хоч карапишанський дяк.

Онися спакнула. Бліді щоки одразу почервоніли. Не встиг батько промовити ті слова, надворі затарахкотів легкий візок, забрехали собаки.

— Отже бог гостей несе, — сказав Прокопович, заглядаючи в вікно.

Онися стривожилась. В неї затрусились ноги так, що вона ледве мала сили побігти й подивитись в вікно.

— Онисю, ставай колупати піч! Приїхав Моссаковський та ще й з братом, певне, з сватом, — гукнув батько.

Онися злякалась й зблідла, ніби пополотніла. Вона вся затрусилась, охолола й стояла на однім місці. Двері в світлицю рипнули. На Онисю чогось напав такий страх, що вона кинулась бігти з кімнати і втекла в садок.

"Боже мій! Чого це я так злякалась. Я не побоялась академіста, а злякалась цього молодого хлопця", — думала Онися, прикликуючи на поміч усю свою сміливість.

А сміливість не верталась до неї. Вона стояла над горою, втопила злякані гарячі очі в зелену безодню садка, в зелене марево, розлите над старим деревом, дивилась на його й нічого не бачила. Зелений світ дрижав в її очах, переливався, як вода в Росі, снував, ніби рій зеленої мошки. А Онися стояла й нічого не розуміла. Сонце кинуло під яблуню гарячий промінь. Світ упав на її щоку, обсипав її ніби огнем, а вона нічого не почувала та все дивилась у зелену безодню, як у глибоку річку.

— Онисю! Онисю! Де це ти ділась? — гукнула мати, виходячи з-за яблуні. — Чого це ти стоїш як стіна? Ходи лишень у покої до гостей. Вони, певно ж, не до мене, а до тебе приїхали!

Онися неначе прокинулась. Вона тихо пішла в хату за матір'ю, наче сліпий за поводитарем.

— Оце гарно! Глузувала з академістів, а од цього жениха втікаєш у садок. Великий пак страх! Не бачила зроду женихів. Ой, уже ж їх перекинулась ціла низка! Іди та кажи їм, що хоч.

Онися ввійшла в світлицю, згорнувши руки, неначе свята. В неї в руках була вишивана хусточка. Вона підвела очі, примітила священика, поцілувала його в руку й не встигла обернутись, як Моссаковський нагнувся й поцілував її в руку. Вона почула на руці гарячі, м'які, повні губи й почервоніла, як маківка.

Онися одійшла й сіла на стільці. Вона ледве підняла очі на Моссаковського і вгледіла його тихі ясно-сині очі, матово-біле лице, на котрому розлився дуже делікатний рум'янець. Ясні кучері блищали наскрізь кругом Харитонові голови проти вікна, кудю сипався золотим порохом промінь сонця. Моссаковський не зводив очей з Онисі. Вона

почувала на своєму лиці його тихий погляд, не знала, що робити, почала щипати вишивані на хусточці квітки. Червоні та сині торочки сипались з хусточки на її червону запаску.

— Не рви, дочко, хустки, — гріх! Сьогодні неділя, — сказала мати, легко торкнувши дочку пальцями по руці.

Онися перестала на хвилину щипати торочки на хустці, але незабаром знов посипались з хустки-мучениці червоні та сині нитки.

Хазяїн розмовляв з приїжджим священиком то про се, то про те. Прокоповичка надулась і сиділа мовчки: їй не хотілось видавати дочки за дяка. Але сват повів розмову про недавні сороковини по батькові Харитона й закинув, що громада в Вільшаниці, після похорону старого батька, обібрала на парафію Харитона. Прокоповичка насторочила вуха й повеселішала. Вона весело розговорила, стала привітніша й послала Онисю принести найліпшої, найсмачнішої наливки. Гості примітили, що хазяйка стала добріша, й собі якось розворушились. Харитін весело підвів очі й укинув кілька слів в розмову, але до Онисі не смів він слова промовити, тільки дивився то на її брови, то на червоні невеличкі уста.

— Як бог допоможе, — сказав сват, — то ми оце вирядимо Харитона до Києва. Громада вже налагодилась посилати до владики прошення, щоб Харитін зостався священиком на батьківському місці. Як тільки владика згодиться, то ми, пом'янувши батька на сороковинах, оженимо нашого Харитона та й уберемо його в рясу.

— От і добре! Слава богу! — промовив Прокопович. — Будемо близькими сусідами.

— Та нам би, панотче, хотілось бути не тільки вашими близькими сусідами, але навіть ще ближчими людьми; ми хочемо поріднитись з вами, — сказав сват. — У вас дочка на виданні, а в нас жених.

Бліде Онисине лице спалнуло наче полум'ям. Вона почервоніла й спустила очі додолу. Руки замерли на хусточці, й червоні й сині нитки перестали сипатись на запаску. Харитін почервонів і собі, як панна, не знав, де діти руки.

— Як же ви думаєте, отець Степан? — спитав сват.

— Я з дорогою душею, але треба спитати й матері, й дочки, — сказав Прокопович, поглядаючи на дам. — Що ти, паніматко, скажеш? — сказав він, обертаючи очі до жінки.

— Я... як дочка скаже, то так і я, — ледве обізвалась Прокоповичка з неохотою: їй шкода було Балабухи, але вона знала, що він більше не приїде.

Діло доходило до Онисі. Вона насилу вдержалась на місці. Їй хотілось схопитись і втекти в садок.

— Як же ти скажеш, дочко? — просто спитав в Онисі батько.

— Я згоджуюсь, — насилу промовила Онися, не підводячи очей.

— Коли так, то, по людському звичаю, заміняймо святий хліб, а потім трохи між собою поміркуємо, — сказав батько.

Онися ледве перекинулась з Харитоном кількома словами, але вона вгадувала своїм жіночим серцем, що Харитін підходить під її завзятуший, дужий темперамент, що вона буде правдивою господинею в своїй хаті. Окрім того, Харитін дуже сподобався їй своїм делікатним лицем і тихими синіми очима.

Поки сини справляли сороковини по батькові, поки заручився Харитін з Онисею, поки вільшаницька громада налагодилась послати старосту

до Києва з прошенням до владики, — минуло чимало часу. А тим часом Балабуха не сидів дурнички в своїх Хильках.

"Хочу женитись! Доки його бурлакувати та байдики бити! — думав Балабуха, ходячи по садку. — Не схотіла Онися, — знайду десять кращих, а таки восени оженюсь. Треба шукати та напитувати дівчини".

Балабуха глянув на город і вглядів широке листя гарбузиння. Те гарбузиння навело на його таку злість, що він тричі прокляв Онисю й не міг більше не тільки їсти гарбуза, але й дивитись на його.

— Тату, дайте коней! Поїду ще в Хохітву. Там панни не прості, вбираються в сукні по-панській. — Цур їм, тим плахтам! Поїду ще до суконь.

— Про мене, їдь до суконь. Тільки ті хохітвянські сукні, може, академісте, не для тебе шиті. Вони горді, нехтують поповичами, бо самі з панів, мають кріпаків, мають багато поля. Але купить не купить, а поторгувати можна. Ці вже принаймні не причеплять гарбуза під возом, — сказав батько.

— Не причеплять, то так ласкаво та делікатно випроводять з хати, — обізвалась мати. — Одначе в Терлецького чотири панни на виданні. Може, котру й видадуть. Тільки, сину, передніше ніж виїздити з двору, сядь та добре наїжся, бо там годують по-шляхетській: якимись пундиками та ласкавими словами, а не пирогами.

Погонич запряг коні, вкинув в торбу хліба й сала на полудень, бо боявся їхати в Хохітву без харчі, й по обіді однієї неділі Балабуха поїхав в Хохітву.

Хохітва була невелике село коло самого Богуслава, розкидане по правому високому березі Росі, між рядами чималих гір. За Россю була чудова картина. Над самою водою стояла висока, але не широка скеля,

ніби стіна з каміння. На кам'яній стіні було видно вздовж і впоперек щілини та розколини. В щілинах зеленіли пучки трави, жовтих квіток, подекуди стриміли невеличкі зелені кущі глоду та шипшини, неначе канделябри, розвішані по стіні. Під скелею росли лози та очерет. Серед Росі неначе лежав невеличкий острівець з прездорового каміння, без ладу накиданого купами. За кам'яною стіною було видно понад Россю ряд невисоких гір. На горах зеленів густий старий ліс. Коло острівця шуміла вода на порогах, темніла, неначе стежка, чорна гребля, а під самою крутою скелею стояв млин. На горах, на горбах, в узьких долинах була розкидана Хохітва.

Дім священика Терлецького виходив на улицу; зелений сад слався поза домом трохи не до самої Росі. Коло дому було видно довгий двір, на котрому по обидва боки стояли два ряди хат. Там колись жили кріпаки священика Терлецького. Його жінка була шляхетського роду й дістала в придане той невеличкий куток в Хохітві. Всю решту села забрав її брат, продав село одному багатому графові, а сам вмер. Терлецький загородив невеличкий куток собі в подвір'я, не давав тим людям землі, забрав навіть їх городи, а людей повернув просто в наймити. Але його кріпаки десь дівались, неначе віск розтоплювавсь: одні повтікали на степи, другі повимирали. Дівчата повиходили заміж на село. І скінчилось тим, що в тих хатах зосталось кілька калік та калікуватих, котрим було зовсім не вигодно втікати з двору.

Балабуха в'їхав у двір. Перед ним вирнув з-за повіток та хаток здоровий дім з високими вікнами, з ганком. Перед вікнами було видно клумби, засаджені не гвоздиками та любистком, а левкоями, астрами та фіалками. Дім був добрий, добре вшитий. Повітки й клуня були опоряджені по-господарській. Огорожа була нова. В дворі було чисто. Навіть ближчі кріпацькі хати були ще добрі, тільки ті, що стояли в далекому кутку довгого двора, вже подались; декотрі перехнябились, декотрі вже розвалювались, і через обдерту покрівлю вже світились крокви та лати, неначе ребра, на котрих пообпадала шкура.

Візок в'їхав на подвір'я несміливо. Погонич спинив коні трохи не коло воріт. Балабуха встав помаленьку з воза й подибав до ганку. Він довго обтрушувався, чепурився, обтер порошок з чобіт полою шинелі, втер хусточкою припале пилом лице, шию, пригладив долонею волосся на голові, розгладив вуса й увійшов у сіни. Сіни були схожі на кімнату з двома довгими вузькими віконцями по одній шибці по обидва боки дверей. З сіней йшло троє дверей на всіх трьох стінах. Балабуха трохи постояв, подумав, ще раз пригладив волосся, розтяг вуса, одчинив наздогад двері направо. Там була пекарня. Він углядив тільки, що з пекарні майнула через двері в кімнату ціла купа молодих паннів так швидко, як миші тікають в нору.

Балабуха причинив двері, знов постояв в сінях, подумав і тихенько одчинив двері в ліву руку. Там була просторна світлиця. Балабуха увійшов у світлицю. В світлиці не було нікого. Тільки маятник здорового годинника нешвидко й з повагою цокав і разом дерчав, неначе хто стукав молотком по розбитій посудині, стягнутій дротом.

За дверима в кімнаті було тихо. Тільки десь далеко за стінами було чути глухий шум, неначе там палало полум'я в печі або клекотів окріп в казані. Балабуха оглядав світлицю. Світлиця була більше схожа на панську гостину, ніж на мужицьку хату, заставлену образами. Образів сливе зовсім не було, тільки в кутку висів великий образ Ченстоховської богородиці з польським надписом. Серед стіни з-за скла виглядав лик Христа в терновім вінці, а під ним було підписано: Ессе Homo! [6] Коло порога висів якийсь крилатий купідон, прив'язаний червоними стрічками до дерева, а коло груби, на гравюрі невеликої вартості Геркулес, піднявши здорову довбню, замірявся на страшного лева, котрого зчавив рукою за горло. Між вікнами висіло над столиком узьке, довге дзеркало з високим вершком. Дзеркало було схоже на малого хлопця в високій батьковій шапці. Спинка канапи та стільців була вирізана такими фігурами, неначе хто понастромлював зверху на їх рядки грибів та опеньків. На вікнах стояли вазони мушкатки та герані.

Балабуха заглянув в дзеркало, поправив на шиї гніздо з чорної шовкової хустки, що було з'їхало трохи набік, ще раз пригладив голову долонею й сів на стільці.

Двері з кімнати тихесенько одчинились. Балабуха підвівся з стільця і вже хотів рекомендуватись, нахиливши голову. Але з дверей вийшла низька дівка з одним горбом на спині, з другим на грудях, з довгим жовтим лицем і тихими сумними карими очима. Вона держала в руках рушничок і попростувала просто до Балабухи. Дівчина приступила до його, поклонилаь йому трохи не в ноги, держачи рушник у руці, зовсім як молода, що просить на весілля.

— Чи на весілля просиш, дівчино? — спитав Балабуха.

Дівчина осміхнулась, поцілувала його в руку, одійшла до стола й почала стирати порошок з стола та столиків.

— Чи дома батюшка та матушка, чи, може, куди поїхали? — спитав Балабуха.

— Дома, — ледве обізвалась дівчина, соваючи рушником по столі.

— Може, спочивають? — знов спитав Балабуха.

— Ні, — ще тихіше обізвалась дівчина, поглядаючи на зачинені двері.

Дівчина вийшла. В світлиці знов стало тихо, тільки маятник стукотів та дерчав з докучливим рівним, одномірним цоканням, та десь за трьома стінами було чути ніби потайний задержаний шум ходи.

Двері з кімнати знов одчинились з скрипом. В дверях з'явилась висока, тонка постать Терлецького. Терлецький був сухий, блідий брюнет з посіченими короткими кісьми, з короткою круглою бородою, на

котрій блищали срібні смужки. Тільки чорні блискучі очі надавали бадьорність і енергію видові й всій його постаті.

— Добридень вам! З святою неділею будьте здорові! — сказав Балабуха, поклонившись господареві.

— Спасибі! Будьте й ви здорові, — промовив Терлецький. — Чи здалека прибули до нас?

— Я з Хильок: студент Київської академії, Марко Балабуха; скінчив філософію.

— Дуже радий! Спасибі вам, що нас одвідали. Я вашого панотця знаю. Чом же ваш панотець з паніматкою не прибули до нас? — спитав Терлецький. — Але чого це ми стоїмо? Сідайте, будьте ласкаві!

Балабуха сів на стільці якось несміливо. Він трохи скорчився, підняв плечі й сховав шию й навіть трохи голову в гніздо з високих гострих комірців та з хустки, як черепаха ховається в свої черепашки. Він вперше був в такім домі, де візантійська обстава вийшла з моди й натомість настала в обставі й в усьому мода європейська, де вже одгонилось панством, шляхетством. Але така незвична для його обстава якось заважала йому. Він нагадав собі пасіку в Чайках, простого панотця, просту паніматку, й йому чогось захотілось утекти у ту пасіку, де він почував себе багато вольнішим і сміливішим.

— Чи ви скінчили академію, чи тільки приїхали на вакації? — спитав панотець Терлецький.

— Ні, я тільки скінчив філософію, але більше не поїду до Києва в академію, — сказав Балабуха.

— Та й добре зробите. Я сам дійшов до риторики, та й подякував ченцям, а проте маю парафію й живу теперечки як у бога за дверима, — сказав господар.

— Так і я оце думаю зробити, — сказав Балабуха.

Терлецький ледве примітно осміхнувся й погладив бороду: він не помилився, догадуючись, що Балабуха приїхав подивитись на його дочок.

— Що ж там в вас тепер в академії? Чи пишете вірші? Чи граєте комедії? — спитав господар.

— Аякже, й вірші пишемо, й комедії граємо,— сказав Балабуха.

— От за наших часів — ми грали так, що тепер навряд чи зуміють так грати. І мені таки доводилось не раз грати. Тільки раз сталася зо мною на сцені трохи смішна пригода: раз сказали мені грати роль Суєти в інтермедії. Обголив я вуса й бороду, намазав щоки рум'янцями. Причепили мені довгі коси, накинули на плечі червону хламиду; я достав у однієї знайомої міщанки червоні чоботи; взувся я в ті чоботи, на шию начепив червоне намисто, розпустив коси по плечах, надів на голову жидівську ярмулку, взяв в одну руку капшук з грішми, в другу пляшку з горілкою та й виходжу на сцену. Виходжу та й кажу: "Я Суєта..."

Сказав, та як глянув на людей! — усі люди повитріщали на мене очі, а професор елоквенції, лютий-прелютий, що задавав нам часто березової каші, дивиться мені просто в вічі та неначе каже: "Потривай, ось я тобі всиплю півсотні, як тільки помилишся!" Глянув я йому в вічі та й забув, що далі говорити! Їй-богу, забув! А знав, як "Отче наш". "Я Суєта! Я Суєта!" — сказав я тричі, а далі хоч заріж! Не пригадаю! Давай я тоді лупити з Екклезіаста: суєта суєтствій і всяческая суєта! Та вже, спасибі, Злоба стояла за декораціями, та підказала мені, що далі говорити. От я й почав:

О суета, толико ты прекрасна!

О суета, толико ты ужасна!

Днесь пьяна скачет воля!

Утро вставши — тщетна доля!..

Сирен льстивых окиян

Сладким гласом обуян!

Едва лето запало,

А козля цапом стало.

Цап бородатый!..

Сказав я це, а далі знов забувся, плутаю я та плутаю! Переплутав усі вірші, перемішав сирен з козами та цапами, та вже не знаю, що далі говорити: та, спасибі Злобі, мене вивела з біди: вискочила з-за декорації та як крикне: "Я Злоба, — ховай свого лоба!" Як замірється на мене мечем! — я навтеки, і капшук з грішми загубив на сцені. Публіка регочеться. Дивлюсь, а за кулісами передо мною стоїть друга злоба, професор. Як ухопить мене за коси! Коси й ярмулка злетіли додолю. Він мене за чуба та як почав вихрити то направо, то наліво — трохи голови не зірвав з шиї.

Згадки про академію неначе розбуркали Балабуху: він одразу став сміливий і говорючий.

— А я грав Злобу, — та ще й як грав! — сказав Балабуха, розговорившись. — Було, як накину на плечі чернечу чорну мантию, та

обкручу голову гидрою, та візьму в одну руку меч, а в другу пучок гадюк, та як вийду, та як крикону: "Я Злоба, — ховай свого лоба!"

Балабуха розпалився й справді схопився з місця, підняв руки вгору й крикнув на всю хату. Горбата Килина несла в руках пляшку з горілкою й тарілку з паляницею. Для бідної дівки здалося, що Балабуха схопився з місця й хоче луснути її кулаком в спину. Вона затрусилась і упустила тарілку на поміст. Тарілка хрюпнула й розбилась.

— Цур дурної! — сказав Терлецький.

— Якась перелякана дівчина! — сказав Балабуха, сідаючи на стілець.

Килина позбирала шматки тарілки й паляниці в хвартух і з плачем вийшла з світлиці.

— Колись я писав вірші, знав напам'ять Овідія, Горація, а тепер все чисто повилітало з голови, тільки й зосталась в пам'яті березова каша, — сказав Терлецький, наливаючи чарку. — Та й той Горацій зовсім-таки не стосується до Хохітви.

Бідна Килина винесла черепки в кімнату з сльозами на очах.

— Що то таке ти несеш в хвартусі? — крикнула матушка на Килину.  
— Чи розбила тарілку, чи що? Що там за крик?

— Ой простіть, матушко, — сказала Килина, цілуючи паніматку в руку. — Наш батюшка з тим паничем, мабуть, полаялись та як почали кричати та соватись один до другого з кулаками! А я злякалась та й упустила з рук тарілку.

— Ти сьогодні зовсім здуріла! Бери швидше другу тарілку й неси паляницю на стіл! — крикнула матушка, стоячи серед хати з білою сукнею в руках для старшої дочки.

В кімнаті піднявся якийсь содом. Матушка хапалась прибирати старшу дочку, неначе боялась, щоб часом панич не втік з дому. Шафа й скриня стояли одчинені. Матушка й дочки бігали, кидались сюди й туди, брязкали ключами, виймали нову одержу, причісувались перед дзеркалом. Олеся, чи Олександра Петрівна, найстарша дочка, стояла серед кімнати в білих спідницях, в білому корсеті, котрий не сходився на її повному стані. Мати з меншою дочкою шнурували корсет, силкувались аж впотіли, а корсет все-таки не сходився.

— Килино, ходи сюди! Придави руками корсет, та міцніше, — кричала матушка.

Килина вхопила Олеся за стан і стільки допомгла, скільки б поміг комар. Шнурки в матушиних руках лущали, а корсет все-таки не сходився.

— Покличте бабу Хіврю! — крикнула матушка. — Бо ця Килина ні до чого не здатна.

Прибігла баба, вхопилась і собі за шнурки. Баба була кремезна й жилава. Корсет подався під її руками. Олеся наділа білу сукню, а мати причісувала та прибирала її голову.

Убравши дочку, мати накинула на себе нову сукню, накинула на плечі перську білу, з червоними та жовтими взорцями, хустку, — ще раз огляділа кругом дочку, неначе москаля на муштрі, й повела її в світлицю.

Менші дочки попростували за ними слідком, заглядаючи в світлицю через одчинені двері.

Терлецька ввійшла в світлицю тихою ходою, поважно, неначе виплила. Балабуха вглядів в дверях невисоку, але тілисту чорняву даму трохи ніби з пухлим, шляхетським лицем, з гладенько причесаними чорними блискучими начосами на лобі, в білому чіпку в оборках, в котрих

синіла широка стрічка з кінцями до плечей. Він устав і ще глибше втягнув коротку шию в комір, несміливо підійшов до Терлецької й поцілував її в пухку білу руку. За матір'ю вийшла дочка, така чорнява, як і мати, гарненька, з білим, трохи коротким лицем, з темними карими очима. Вона присіла серед світлиці перед Балабухою і неначе дригнула правою ногою. Балабуха поцілував в руку дочку, оступився трохи назад і не знав, де діти свої здорові руки. Матушка сіла на канапі і попросила гостя сісти. Балабуха несміливо спустився на стілець. Проти його сіла Олеся, в котрій щоки почервоніли, наче маківки. Балабуха кидав очима то на матір, то на дочку. Широка синя стрічка в материному чіпкові, біла сукня на дочці, червона стрічка, котрою був підперезаний Олесин стан, червоний бант в косах — усе те так налякало студента, що він сидів як на шпильках. Перед його очима знов з'явилась пасіка, улики, темна катрага в пасіці, навіть ліщина й чорнобіль коло пасіки, куди він тепер ладен був утекти й сховатись од тих стрічок та суконь.

— Чи здорові ваш панотець та паніматка? — спитала Терлецька в Балабухи.

— Спасибі вам! Слава богу, здорові, — тихо обізвався Балабуха.

— Такі недобрі: нас ніколи й не одвідають. Я знаю вашого батюшку й вашу матушку, — сказала Терлецька голосно, дрібно й сміливо.

Терлецька питала в Балабухи про його батька й матір, так собі, для звичайності. Якби вони й справді приїхали до неї, вона була б їм зовсім не рада.

— І я бачила вашого батюшку, — сміливо обізвалась Олеся до Балабухи.— Такий добрий, такий привітний.

Балабуха перевів очі од матері на Олесю й тепер тільки придивився, що вона була гарненька, але мала не такі тонкі та гострі брови, як в

Онисі Прокоповичівни. Тільки круглі чималі темні та блискучі очі сподобались йому одразу.

Олеся не всиділа на одному місці: вона схопилась і вибігла з кімнати, щоб подивитись на себе в дзеркало й поправити на голові червоний бант, і потім вернулась, знов сіла й знов схопилась, побігла до вазонів, заглянула в вазони, знов вибігла в кімнату, принесла графин з водою, полила вазони, знов вибігла й знов переходя прибігла й сіла. Довгі кінці стрічки кругом стану, кінці банта літали кругом неї, як на вітрі. Олеся ловила стрічки рукою й швидко то одкидала їх, то притягала, то обсмикувала. За дочкою вийшла з світлиці мати, поправила щось на шиї, знов вернулась і знов вийшла. Вони вештались, неначе в хрещика грали. Через двері в кімнату Балабуха вгледів здорове ліжко, неначе порон на Росі, а над ліжком здоровий килим, на котрому були виткані чудні квітки, неначе стояли на задніх ногах в три рядки здорові зелені жаби з червоними животами, побравшись за передні лапи. В дверях проти килима Балабуха вгледів другу панну, таку на зріст, як Олеся, але багато кращу, в бідненькій ситцевій сукні. То була менша дочка, котру погано убирали й ховали од паничів в далекій кімнаті.

За Терлецькою ввійшла в світлицю горбата Килина й винесла на тарілці дві тонесенькі скибки паляниці та з ложку масла в маслянці. Терлецький налив в малесеньку чарку горілки, поздоровкався з гостем, випив сам, почаствував гостя й заткнув графин затичкою, неначе давав знати, що він більше не буде вже частувати. Балабуха випив, навіть гаразд не розкуштувавши, і взяв в руки скибку паляниці. Скибка світилась наскрізь.

— А ми тут, паніматко, розбалакались з Марком Павловичем про академію та так налякали Килину цими згадками, що вона впустила тарілку та й розбила, — сказав Терлецький до жінки.

— *Similis simili gaudet*, [7] — обізвався Балабуха. — Ми колись грали в академії комедії та почали пригадувати з отцем Петром деяку давнину.

— Ви грали комедії? — спитала Олеся. — Ото, коли б мені довелося на віку хоч раз побачити комедію. Сидиш тут у Хохітві й людей не бачиш.

— Де вже ти хотіла в Хохітві побачити комедію, — сказав Терлецький.  
— Це чудо показує тільки наша Київська "alma mater". [8]

— Папа кажуть, що й вони грали, — сміливо обертаючись до Балабухи, промовила Олеся. — Та ще й убирались за панну.

Стара Терлецька трохи осміхнулась, глянувши на бороду та вуса свого чоловіка.

— Колись убирався за панну, а тепер вже не вберусь, — сказав Терлецький.

— Може, й ви убирались за панну? — сказала Олеся, обертаючись до Балабухи.

— Ні, я раз убирався за... Славу, — знехотя сказав Балабуха, — а другий раз за прекрасного Іосифа.

— Ото, як би я хотіла побачити, як ви вбирались за прекрасного Іосифа, — сказала Олеся, спідлоба поглядаючи на Балабуху. — Мабуть, воно вийшло дуже гарно.

Балабуха оговтався й перестав втягувати шию в комір. Сміливість в Олесі, привітність Терлецької одбили в його охоту тікати в пасіку та в чорнобіль.

Балабуха не дуже сподобався Олесі з лиця, але його зріст, велика постать, вченість і латина звернули її увагу, сподобались їй тим більше, що до неї приїжджали невчені прості поповичі, на котрих вона не хотіла й дивитись, і навіть не виходила до їх. Мати так само була привітна до Балабухи, бо вже був час видавати Олесю заміж.

Кирина одхилила двері й щось шепнула до Терлецької. Олеся зірвалась з стільця й побігла в двері так швидко, що трохи не звалила Кирина з ніг. Балабуха дивився їй вслід: йому сподобалось, як Олеся бігає швидко, прудко, легко, як на її гадюками в'ються червоні стрічки.

За Олесею вийшла Терлецька. В кімнатах було чути біганину, вештання. Забряжчали ложечки, задзвеніли стакани та блюдечка, застукотіли шухляди коло камоди та столів; одчинились двері, й горбата Кирина внесла в світлицю високого та тонкого самовара й поставила на столі, неначе яке диво. То був перший самовар в околиці.

З дверей вибігла Олеся з ложечками й чайником в руках, за нею мати, за матір'ю Кирина. Вони виходили й приходили, й знов вибігали: виносили стакани та наряддя до самовара. Самовар спершу шипів, потім запарував і заклекотів, так що не стало чуть, як дерчав маятник коло часів. Кругом самовара чигали та панькались, неначе урядник кругом свого начальника. Балабуха з того дива поглядав то на самовар, то на дам.

Почалося наливання чаю в стакани, бряжчання ложечками об посуд, неначе хто віз цілу балагулу битого скла. Сама Терлецька подала Балабусі стакан чаю. Кирина знов винесла на тарілці купку тоненьких скибочок паляниці. Балабуха випив чай, з'їв прозору скибочку хліба; його розібрав апетит. Їсти схотілось здорово, а господар навіть не просив випити по другій чарці горілки.

— А налий і мені, паніматко, стакан того зілля, — сказав Терлецький, — хоч, сказати правду, не дуже я хвалю це зілля. Нема в світі, як добра чарка горілки, — прохопився господар.

"Коли б же добра чарка, а не така, як наперсток", — подумав Балабуха, поглядаючи на малесеньку чарку.

Терлецька сердито кинула очима на чоловіка: він замовк і не розвивав далі тієї теми.

Випили чай. Килина винесла самовар, котрого в кімнаті опали менші дочки, неначе мухи мед.

— Візьми лишень, дочко, гітару та заграй або й заспівай нам якої, — сказав Терлецький, достаючи гітару з косого столика в кутку й подаючи Олесі.

— Я вже давно грала й, мабуть, чисто все позабувала, — пишаючись, промовила Олеся.

Вона взяла гітару, направила її, натягуючи струни, й несміливо почала перебирати пальцями.

— Ви не граєте на гусях? — спитав Терлецький в Балабухи.

— Ні, не граю, — обізвався Балабуха.

— Шкода. Я колись грав, та вже забув. От мій сусіда богуславський батюшка, як утне на гусях, то аж поміст дрижить. Е, що то за гарний інструмент! — сказав Терлецький.

Олеся програла кілька козачків. Їй хотілось заспівати, та вона сама не сміла почати й ждала, щоб будлі-хто попросив.

— Заспівайте, коли ваша ласка, — несміливо попросив її Балабуха.

— Заспівай, дочко, про Хлою, або про Нарциза, або краще про студента.

Олеся осміхнулась, заспівала тонееньким голоском про Хлою, потім про Нарциса, а далі затягла й про студента:

Ой велела мене мати

За купчика оддати.

А купчик як ідець,

Сундук денег несець.

"Сундук денег не прийму,

За купчика не поїду!"

Ой велела мене мати

За студента оддати.

А студент як ідець,

Пучок розок несець.

"Пучок розок прийму,

За студента поїду!"

— Ага! — промовив, прицмокуючи, Терлецький.

— За битого двох небитих дають, — сказав Балабуха.

Олеся ще довго співала та грала на гітарі. Терлецький розфантазувався й почав пригадувати давні вірші й складати свої, але дуже недоладні.

Співай, дочко, поки молоденька, бо як мине твоя весна, то перестанеш співати:

Наслаждайся дней своих,

Все-бо вmale состарьем.

В одно лито з козенята

Стався кудлатый цап!

І я колись співав і вірші складав, як був козеням, а як став старим та кудлатим, то вже й пісні в голову не лізуть, — промовив Терлецький, ходячи по світлиці.

Тим часом, як Олеся грала та співала, Балабуха почував, що в його животі грають інші музики. Надворі вечоріло, а полуднувати не давали. Пляшка з горілкою стояла ніби запечатана. Балабуха поглядав на двері, чи не винесуть чого закусити, а двері не одчинялись. А сирени в животі в Балабухи співали так голосно, що їх було чути на всю хату, й йому було аж ніяково.

Вже сонце зайшло, вже надворі сутеніло. Терлецька встала й вийшла в кімнату. За нею вибігла Олеся. В кімнаті знов почалась біганина. Забряжчали ключі, застукали двері, задзвеніли ложки й тарілки. В одчинені двері проти зелених жаб на килимі замиготіли голови.

Терлецький ходив по світлиці й фантазував, а Балабуха сидів, спустивши голову й придержуючи рукою порожній живіт.

Через годину широко одчинились двері. Баба з Киною внесли довгий стіл і застелили скатеркою. Килина принесла купу тарілок і почала розставляти на столі; баба принесла ложки, виделця й ножі й розклала їх з такою повагою, неначе готувалась приносити жертву богам. В кінці тієї комічно-поважної руханни вийшла Терлецька й попросила гостя за стіл. Всі посідали кругом стола й ждали. Знов одчинились двері й баба внесла довгий полумисок і поставила на столі. На здоровому полумиску лежало двоє маленьких курчаток наче дві перепелиці. Балабуха злякався.

— Прошу покорно! Беріть на тарілку! — попросила Терлецька Балабуху.

— Потривай, паніматко! Ми, по старому звичаю, покуштуємо цієї aquae vitae, [9] котрої давні римляни, певно, не пили, — сказав Терлецький, наливаючи наперсточок.

Балабуха випив той наперсточок, згадав ті красовулі, що він колись хилив з студентами, й тільки жалібно скривився. Поміркувавши, скільки-то припаде на кожного з тих двох перепеличок, він одрізав тільки ніжку од курчати й узяв на тарілку. Олеся й Терлецька одрізали по крильці й прикидались, неначебто вони вечеряють. Бідний Балабуха й собі приставлявсь, що він вечеряє: обгриз ніжку й поклав виделку на стіл. Перед його очима так і сновигала макітра вареників в сметані.

"Правду казала мати! — подумав Балабуха. — Якби не попоїв дома, то оце б не доїхав живий додому".

Посиділи за столом, побалакали й устали. Прийшла баба й узяла полумисок, на котрому ще зосталась одна перепеличка.

Після голодної вечері Балабуха почав прощатись. Терлецькі просили його не забувати їх і приїздити до їх частіше.

Вже була ніч, як Балабуха рушив з двору. Тільки що вони виїхали за село, Балабуха сказав погоничеві:

— Чи не зосталось в тебе часом хліба в торбині? — Та там зостався окраєць. Ну, та й скупі ж ці люди! — сказав погонич, розв'язуючи торбу з хлібом.

— Мабуть, вони тим і багаті, що скупі. Покликали мене полуднувати, чарки горілки не дали, а матушка винесла хліб, одкрояла панську скибочку та й знов узяла в покої. Та горбата Килина, мабуть, живе божим духом. А на попадю слуги кажуть "пані", бо як будлі-котра назве матушкою, то вона, господи, як сердиться.

Опівночі Балабуха приїхав в Хильки й розбудив матір.

— Мамо, давайте хоч шматок сала та хліба! Їсти так хочу, що аж шкура тріщить.

— Хіба ж я тобі не казала! Ці гарбуза не причеплять, але вітають гостей голодом. Сідай, сину, за стіл.

Мати висунула з печі макітру вареників. Балабуха допався й витріскав трохи не всю макітру.

— Як же тобі показалась дочка? — спитала мати.

— Дочка гарна, й грає добре, й співає добре, убрана по-панській, — сказав Балабуха, почувавши в душі, що Олеся заслонила довгі тонкі Онисині брови.

— Та в їх і грошей сила. Не знаю тільки, чи багато дасть старий. А що вже багаті, то багаті, — сказала мати.

Макітра вареників звалила Балабуху на постіль, неначе грім здорового дуба. Він упав на подушку й заснув міцним сном. Тим часом в Хохітві після виїзду Балабухи в домі Терлецького почалась, після парадової вечері, друга вечеря, своя, домашня. В кімнаті застелили стіл простою скатертею, й Килина принесла здорову вазку галушок з салом. Панотець Терлецький вклав у копи дві тарілки, Терлецька дві, а Олеся, вдоволившись крильцем курчатки при гостеві, тепер почутила другий, справдешній апетит і виїла здорову тарілку галушок, од чого їй стало в корсеті так тісно, що вона покликала Килину і якнайшвидше звеліла розшнурувати шнуровку...

— А що, Олесю, як тобі показався Балабуха? — спитав в Олесі батько.

— Так собі... нічого, — сказала Олеся, закопиливши губу.

— От і нічого! — обізвалась мати. — Панич здоровий, поставний, огрядний, вчений, і таки чисто й по-модному вбраний, неабиякий простак.

— І латину зна добре: так і сипле латинськими приказками! — додав батько. — Ні, дочко! Цього жениха шкода випускати з рук. Ти будь до його приятельніша, ласкавіша й привітніша, як він приїде до нас вдруге, та поговори з ним таки любенько, привітненько.

— Коли ж він не дуже охочий до розмови та якийсь неворушкий. Сидить, дивиться на мене, вирячивши баньки, та люльку смокче, та й годі.

— То й добре, коли мовчить. Хто мовчить — той двох навчить. Менше буде допікати тобі язиком, — сказала мати, глянувши на панотця Терлецького.

— Правда, в його очі й брови гарні, але губи... трохи чудні. Чогось неначе скривився, як середа на п'ятницю, — сказала Олеся.

— Тобі, Олесю, треба виписати жениха з Києва або з Парижа, то такий, може б, тобі сподобався! — сказав батько. — Де ж тобі кращих набрати?

Олеся хотіла сказати, де б вона набрала кращих женихів, та промовчала: вона бачила в панському дворі гарних дідичів-паничів, але багаті паничі її не сватали, а за бідних економів та польських панків її не дав би батько. Олеся тільки легенько зітхнула й пішла спати.

Швидко всі поснули в домі Терлецького, тільки в пекарні ще довго горіло світло. Там Килина з бабою та з другою таки панщанною Терлецького молодницею ще довго мили та витирали посуд та лаяли гостя. Килина й баба робили роботу вже через сон. Їх бліді обличчя стали ще бліднішими. Сон клонив їх голови. Вже північ минула, а вони все порались та прибирали, а другого дня були повинні вставати удосвіта, передніше за господарів, і знов розпочинати ту саму вічно незмінну жіночу роботу, од котрої втікали люди од Терлецького.

### 3

В той час, як Балабуха їздив до Олесі та увивався коло неї, по селах пішла чутка, що Онися Прокоповичівна заручилась з Харитоном Моссаковським. Балабушина мати була на ярмарку в Богуславі й привезла ту чутку в Хильки.

— Чи ти знаєш, сину, за кого подавала рушники Ониська Прокоповичівна? — сказала стара Балабушиха, приїхавши з ярмарку.

— За кого, мамо? — спитав син.

— За Харитона Моссаковського, карапишанського дяка, — сказала мати.

— За Харитона Моссаковського? За того худого, поганого? За ту руду чехоню? — крикнув син.

— За ту чехоню, за ту погану тараню, — сказала мати.

— За дякуса? І вона дала мені гарбуза через ту іржаву, суху чехоню? За того дурня? За того дякуса? — крикнув син.

— Не за дяка-бо! Він сьогодні дяк, а може, завтра буде попом на батьковому місці, бо його громада обрала за священика на вільшаницьку парафію, — сказала мати.

— Одкаснулась од мене, студента, академіста, для того рудого дурня, котрий навіть не був в граматиці, не тільки що в філософії? — репетував Балабуха, піднявши руки вгору вище од своєї голови.

— Потривай, сину! Ти не кричи й не сердься, — сказала мати. — Поїдь ти в Київ та попроси собі в митрополита Вільшаницю, — парафія велика, поля багато, сіно-косу й оком не скинути, сінокіс над самою Россю, ще й левада така здорова, що можна півсотні возів картоплі та капусти вивезти в Богуслав на ярмарок. Їй-богу, сину, не гай часу, їдь до Києва! Нехай тоді Ониська потанцює з своєю чехонею циганської халяндри. Нехай старий Прокопович дає Харитонові свої Чайки, котрі можна в мішок убгати.

— Поїду в Київ! Зараз поїду! Владика дає академістам парафії на вибір, — яку хоч вибери! Оце тобі, Онисько, гарбузи! Дам і тобі гарбуза, що будеш пам'ятати до смерті.

Не довго думавши, таки другого дня Балабуха поїхав в Київ, пішов до митрополита й подав прошення на Вільшаницю. Тільки що Балабуха вийшов од митрополита, проти його йшов Харитін Моссаковський з вільшаницьким титарем та з двома старими парафіянами.

Моссаковський скинув шапку, поздоровкався з Балабухою й низенько йому поклонивсь, Балабуха навіть не глянув на його.

— Чи парафії шукаєте, Марку Павловичу? Боже поможи на все добре!  
— сказав Моссаковський до Балабухи.

— Нехай уже вам бог помагає, а мені вже поміг: я зайняв вашу Вільшаницю, — сказав гордо Балабуха й пішов собі тихою ходою в консисторію кінчати діло.

В Моссаковського та в вільшаницьких дідів неначе вдарив грім. Вони стояли й дивились слідком за Балабухою.

— Чи цей панич правду каже, чи жартує? — промовив титар.

— Мабуть, бреше на свою обихідку, — промовив один дід. — А хто ж його обирав в Вільшаниці за священика?

— Чи подався, чи не подався він на Вільшаницю, а ми таки ходім до владики. Що то нам владика скаже! — промовив Моссаковський.

Вони пішли в покої до владики. Моссаковський подав од себе прошення, а титар друге од громади. Владика прочитав, подумав та й каже:

— Опізнались ви. Я вже оддав вільшаницьку парафію другому. Ти вчився в школах? — спитав владика в Моссаковського.

— Ні, ваше високопреосвященство: я вчився вдома в батька та в карапишанського дяка: вивчив часловець, псалтир, вмію читати апостола й євангелію, знаю добре церковний устав, вмію співати на гласи: й на "Господи возвах" і на "Бог господь".

— Коли тебе обрала громада, то я дам тобі меншу парафію, а великі парафії я даю академістам, — сказав митрополит. — Боже вас благослови! Йдіть собі!

— Коли ж ми, святий владико, волимо, щоб у нас за священика був таки син нашого покійного панотця, царство йому небесне. Ми Харитона знаємо з малих літ; він зріс на наших очах. Громадяни звикли до його. Ми знаємо, що він нас не скривдить. Помилуйте й пожалуйте, святий владико! Нехай таки наш Харитін буде в нас за священика, — просив титар.

— Не можна, старий, не можна. Діло зроблено, а зробленого трудно переіначити, — сказав владика.

Громадяни вийшли од владики ні в сих ні в тих, а Моссаковський стояв у прихожій ні живий ні мертвий. Його делікатне лице стало біле, як крейда. Титар взяв його за руку й вивів надвір.

— А що будемо робити? — спитав титар, обертаючись до дідів.

— А те будемо робити, що не пустимо того Балабухи на парафію, от що! — сказали діди.

В Моссаковського трохи одлягло од серця. Надія вернулась до його, — надія достати парафію й не втратити Онисі.

Вони сіли на вози й поїхали назад в Вільшаницю оповістити громаді за цю подію.

— Не буде так, як владика хоче! Не пустимо Балабухи на парафію. Нехай буде в нас за священика таки Харитін, та й годі — гомоніла громада, зібравшись коло церкви. — Пошлемо знов вдруге прошення до владики, а як не дозволить, пошлемо втретє, а таки нехай буде так, як громада хоче. Десь видрався якийсь Балабуха, не показав очей в

Вільшаницю, не поговорив з громадою, а преться до нас на парафію. Не пустимо Балабухи!

Тим часом як вільшаницька громада гримала, та ремствувала, та лагодилась знов посилати титаря до владики, щасливий Балабуха вернувся в Хильки.

— Що, сину, зіпхнув Ониську з парафії? — перша спитала в Балабухи мати.

— Зіпхнув! Так і покотилась, як її гарбузи з Хильківської гори, аж курява піднялась, — сказав Балабуха.

— От тепер нехай знає, як класти в віз та в кишені студентам гарбузи! — сказала мати. — А ти, сину, не гай часу, та вбирайся до Терлецьких, та ще й сватів бери. Терлецькі скупі, хоч і багаті. Треба вибрати в свати доброго крутія, щоб викрутив в їх зайву сотню карбованців.

— Кого ж би то попросити в свати? — спитав Балабуха.

— Бери, сину, дядька, отця Мельхиседека та прихопи ще на пристяжку й тітку. Тітка цікава на язык, та й дядько добрий торохтій: щось-таки та виторохтять. Та нехай добре припруть Терлецького.

Балабуха забрав дядька торохтія й цокотуху тітку, прибрався й причепурився й поїхав до Терлецьких.

Терлецькі, побачивши, що Балабуха приїхав не сам, а з дядьком та з тіткою, зараз догадались, що він приїхав з сватами.

В домі почалась незвичайна біганина. Бігала важка Терлецька, бігала Олесь, бігав сам Терлецький, бігала Килина, навіть баба в пекарні заметилась тією пошестю й вертілась, як муха в окропі. Балабуха

оповістив, що він зайняв Вільшаницю Терлецький поздоровляв його, цілувався з ним по десять раз, цілувався з сватом отцем Мельхиседеком і навіть з цікавою його жінкою. Олеся зашнурувалась як тільки можна тісніше, так що їй було важко дихати, націпляла червоних стрічок на талію, на шию, на голову і все крутилась по хаті перед Балабухою. Вона знала, що Балабуха не жвавий в розмові, й попросила його в садок, де сподівалась почути при поетичній обставі те слово, котрого вона вже ждала двадцять три роки з половиною.

— Чи бачили мої квітки? — спитала вона в Балабухи.

— Ні, не бачив, — сказав Балабуха.

— Ходім, я вам покажу мої квітки! — сказала Олеся сміливо й причепливо й трохи не потягла його за руку.

Балабуха з великою напругою підвівся з стільця й пішов слідком за Олесею в садок.

Квітник в садку був і справді гарний. Клумби були повні левкоїв та астр, але вже під осінь позаростали трохи бур'яном.

— Дивіться, які чудові левкої, — сказала Олеся, нагнувшись над квітками й зриваючи гілку левкоя.

— А справді, гарні та пахучі, — сказав і собі Балабуха й нагнувся над грядкою.

Олеся вирвала квітку й, не розхиляючись, нюхала її. Балабуха й собі встромив руку в гущавину, але, поглядаючи скоса на Олесин повний стан, захопив в жменю бур'ян і почав і собі нюхати.

— Ви нюхаєте щиріцю! — крикнула Олеся, вириваючи з його рук бур'янину, й зареготалась на увесь садок. — Ось потривайте, я нарву вам букет.

Вона нарвала чудових астр і подала Балабусі. Балабуха навіщось нюхав їх, хоч вони зовсім не пахли.

— Ходім, побачите наш сад, — гукнула Олеся й побігла доріжкою по садку до Росі.

Балабуха кинувся й собі бігти, але почувив, що його ноги можуть тільки ходити, а не бігати, й ледве догнав Олеся.

— А ви коштували, які на смак левкої? — спитала Олеся, сміючись. — А нате, покошуйте!

Балабуха механічно взяв левкой, вкинув у рот і почав жувати, а далі не знав, чи виплюнути його, чи з'їсти.

— А що, смачний?

— Де там! Гіркий, як полин.

Олеся реготалась, червона, як повна рожа. Вони прийшли на кінець садка, на пригорок над Россю. Нанизу по камінні шуміла вода. За Россю стояла пишна скеля, неначе стіна, вся облита сонцем; за нею на горах зеленів ліс, а вгору, по долині Росі було видно розкинутий Богуслав, обсипаний ясним світом.

— Тепер далі нам вже нікуди йти, хіба в воду або на скелю, — сказала Олеся, наводячи Балабуху на думку.

— А справді нема куди, хіба в воду або на скелю, — сказав тихо Балабуха.

— А ви полізли б на скелю? — кокетно спитала Олеся.

— Ні, не видерусь, бо дуже крута та стрімка.

— А якби я вас попросила, то полізли б? — дражнила його Олеся.

— Поліз би, — сказав Балабуха, глянувши просто в вічі Олесі.

В Олесі очі блищали, наче дві зорі. Її гаряче лице аж палало: а Балабуха все-таки мовчав.

— Правда в нас у Хохітві гарно? Краще, як у вашій Вільшаниці.

— Краще, як у Вільшаниці, але... але, якби ви були зо мною в Вільшаниці, то вона б мені здалась кращою од Хохітви, — ледве вимовив Балабуха й почервонів.

"Насилу! Слава тобі, господи. От-от скаже!" — подумала Олеся.

— Як же б я там була? Чи поїхала з вами, чи що? — спитала Олеся.

— Ні, якби ви за мене пішли заміж, бо я... я... бо Купідон пронизав наскрізь моє серце стрілою. Амур не любив так Псіхеї, як я люблю вас, — сказав Балабуха через силу.

Олеся знала з романів про того Купідона та Амура, й ті слова дуже припали їй до смаку. Вона любила романтичність, бо читала стародавні, переложені по-московській німецькі романтичні повісті. Тільки все-таки їй хотілось Амура, кращого од Балабухи: не таким вона собі уявляла свого

Амура, та ніде було дітись. Олеся тихо промовила звичайну фразу, спустивши очі додолу: "Як батько та мама скажуть, — я згоджуюсь!"

Балабуха взяв Олесину руку й поцілував. Вони повернулись і пішли тихою ходою до хати.

В той час, як молоді гуляли по садку, отець Мельхиседек з жінкою, не довго думаючи, неначе до стіни притиснули Терлецького й Терлецьку й почали говорити за придане.

— А що, отче Петре! Сказати правду, ми оце приїхали сватати вашу дочку, Олеся, — сказав отець Мельхиседек. — Чи оддасте, чи нехай підросте?

— Ми з жінкою ладні оддати. Балабуха чоловік вчений, пригожий, має вже парафію. Не знаю, що дочка скаже, — промовив Терлецький.

— Коли вже, дякувати вам, така ваша воля, то треба й дарити дітей. Що ж ви думаєте дати за дочкою? — сказала просто Мельхиседекова жінка, Марта Тарасівна.

Терлецький глянув на жінку й сказав:

— Дамо сто карбованців.

— Сто карбованців гроші, то правда, — заторохтів отець Мельхиседек, — але, сказати правду, не великі.

— Авжеж не великі, — заторохтіла Мельхиседекова жінка. — Гроші грішми, але треба чогось і до грошей. На господарстві треба й корів, треба й волів, треба й возів, треба коней, треба й до коней. Треба миски й ложки, треба чогось і до ложки. І вже, господи, що то й казати! Ви самі, здоровенькі, знаєте, чого треба на господарстві, та ще й новому та молодому, часом необміркованому...

Терлецька сердито глянула на цю просту, в намітці, сваху, котра жебрала, неначе стара циганка.

— Та вже, свахо, Олеся наша дочка. Ми не випхнемо її босу з хати з порожніми руками та скринями, — сказала Терлецька.

— Борони боже! Я й сама мати й маю дочок: хвалити бога, я вже надбала повні скрині всякого добра для своїх дочок: в мене готова їм і одежа, й плаhti, й запаски, й намітки, і скатерті. Я вже назначила їм і корови, й телиці, й кабани, й льохи, й гуси, й індики... Де вже! Що то й казати! Певно, й ви надбали для Олесі всякого добра. Чи багато корівок та воликів думаєте дати? — спитала сваха.

— Дві пари волів та корову,— сказав Терлецький. — Мало, — сказав Мельхиседек.

— Їй богу, серце моє, мало! Двома парами не потягнеш плуга на полі. Третя пара не зашкодить. Та з однієї корови не назбираєш ні сиру, ні масла. Треба, свахо, дві корови, доконечне дві, бо ви самі, здоровенькі, знаєте, що з однієї корови не наїстись масла та сиру. Воно б добре було й масла та сиру наїстись, ще й на ярмарок вислати на продаж. Що то й казати! А скатертів багато думаєте дати? — спитала сміливо сваха.

"І приніс нечистий оцю циганку! Вона забере в мене всі корови, гуси й індики", — подумала Терлецька.

— Та що там, жінко, скатерті. За гроші можна всього цього накупити. Я все, бачте, про гроші. Отче Петре, їй-богу, мало сотні карбованців! Що тепер сто карбованців? То колись можна було за сотню трохи не ціле село купити. Треба дві або й три сотні та ще й з хвостиком, — сказав Мельхиседек.

— Подумаємо-погадаємо. В нас не одна дочка, самі знаєте, — сказав Терлецький.

— Та й панщанних людей таки дайте дітям,— сказала сваха. — В вас таки багатенько людей. Дайте хоч одну сім'ю!

— Де ті люди в мене? Чисто всі порозбігались, неначе їх який нечистий києм порозганяв! Тільки й зосталась сама каліч: одна баба та горбата Килина, та там...

— З тієї горбатої — роботи, як з цапа молока, — сказала сваха, — вона тільки хліб дурно збавлятиме. Дайте таки здоровеньких та міцненьких, бо міцний чоловік, як міцний горщик, не розкипить на жару.

— Але ж все-таки Килина глядітиме дітей, буде за няньку, — сказала Терлецька. — Килину дамо, а більше людей не дамо!

— І за Килину спасибі! Але прикиньте ще хоч бабу. Баба не багато заважить, а все-таки буде поміч в господарстві: хоч гуси та гусенята пастиме. Добра баба в хаті, як добра квочка: вона й дітей доглядить, і курчата добре висидить, і курчата добре вилупить, — тарабанила сваха, заплутуючись в думках.

Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика.

— Як же оце воно буде? — сказав отець Мельхиседек. — Чи на словах умовимось, чи напишемо на папері?

— На папері, серденько, на папері краще буде, — заторохтіла сваха, — бо сказано: як написано пером, то не вивезеш волом. На папері, на папері! Так і бог велів!

Свати говорили, поки не виговорили зайву сотню карбованців, ще одну корову, третю пару волів, ще й Килину, хоч Килини не спитали, чи схоче вона кидать батька й матір та їхати в чуже село. Сваха все поглядала скося в вікна, чи багато на дворі курей, гусей та індиків. Вона

дуже любила гусятину, любила м'які пухові подушки й усе встоювала, щоб Терлецька дала Олесі багато гусей.

— Гуска, моя свашко, в господарстві, то свята худоба, все одно, що вівця або свиня, вибачайте в цім слові: з неї м'ясце, з неї смалець, з неї пір'я, з неї пух, з неї яйця, з неї сир, з неї молоко, з неї вовна, з неї ковбаса...

Сваха замовкла, бо догадалась, що вже геть-то вбрехалась. Вона стулила рота, як тільки дійшла до ковбаси, бо догадалась, що ковбаси зовсім не стосуються до гуски. Терлецька осміхнулась, але здержала губи. Отець Мельхиседек знов суворо зирнув на жінку. Поки старі договорювались, в світлицю ввійшли молоді. Балабуха був червоний, неначе пікся на жару. Олеся була спокійна, неначе вона тільки походила, погуляла по садку та надивилась на квітки.

— Чи скінчили ви своє діло? — спитала сваха в молодих.

Олеся засміялась, крутнулась сюди-туди по хаті і впала-сіла на стілець. Балабуха промовив: "Скінчили, слава богу".

— Поздоровляємо вас! Даруй же вам, боже, щастя та здоров'я! — крикнула сваха.

— Роди вам, боже, жито й пшеницю, а в запічку дітей копицю, — сказав нецеремонно отець Мельхиседек, цілючись з Балабухою.

Всі почали поздоровляти та цілувати молодих.

— Коли скінчили, то і ми скінчили, — зацокотіла сваха, — тепер, свате, можна й на папері нашу розмову написати, — сказала цікава сваха Марта.

Терлецький покрутився, повертівся, мусив дістати паперу. Кинулись до пер, — пер не було; кинулись до каламаря, а в каламарі чорнило висохло, тільки зосталась якась чорна кваша.

Принесли води, розвели чорнило. Килина побігла на двір, впіймала гуску, висмикнула в неї з крила двоє пер і принесла в хату. Батюшки довго чинили пера й написали на папері Мартину розмову. Перший підписався Терлецький, а за ним ієрей Мельхиседек, раб божий, за себе й за свою неписьменну жінку, рабу божу Марту, руку приложив.

— А що, отче Петре, тепер можна приступити й до заручин, — сказав отець Мельхиседек.

— Треба сповнити закон, — сказав Терлецький.

Терлецька вийшла з світлиці й швидко вернулась з восковими свічками. Засвітили свічки й поставили в кутку на столику, засвітили лампадку, що висіла перед образом.

Килина з бабою принесли саморобний килим і розстелили в кутку перед столиком. Молоді стали, побили поклони, поцілували образ і помінялись перснями. Балабуха був солідний, поважний. Олеся розчервонілась од поклонів: уся кров з її повного тіла з-під шнуровиць полилась до голови. Терлецький хотів спом'янути давнину й почав рацею до академіста зятя, але заплутався на перших словах і замовк. Зате ж сказала рацею сваха Марта! "Щасти вам, боже, на все добре, на весь ваш вік, на весь рід, на ваших дітей, на ваших унуків і правнуків. Даруй, боже, щоб ваше життя було солодке, як липовий мед, та веселе, як весна красна!"

Старі й молоді перецілувались і посідали, неначе потомились після важкої праці. Отець Мельхиседек ждав, що хоч тепер винесуть по чарці, але господиня заклопоталась і загаялась, він не витерпів і по-простацькій сказав:

— А що, паніматко-господине! Час би побризкати на молодих!

Паніматка догадалась, і на столі з'явився маленький графинчик з горілкою й маленька чарочка. Отець Мельхиседек і його жінка Марта сердито подивились на такі злидні, на таку дрібну посудину й зглянулись одно на одного.

Випили по чарці. Винесли самовар і почали частувати гостей чаєм. Коли це двері рипнули, і в світлицю влетів панич, хохітвянський економ Сигізмунд Бонковський. То був молодий, розкішний блондин, з здоровими вусами, з розкішними руськими кучерями на голові й з сірими ясними очима та з рожевими пухкими губами. Його повні щоки загоріли, але лоб білів, як у панни, а од лиця, од усієї постаті так і пашіло здоров'ям. Побачивши в Терлецького дві брички, він догадався, що в його гості. Він знав, що в Терлецького не бувають духовні, а тільки панки, й догадуючись, що приїхали які-небудь сусідні економи або їх дочки, забіг на часок побалакати та поромансувати.

Бонковський вскочив у хату, цокнув закаблуками, привітався до господаря, поцілував Терлецьку в руку, а потім і Олесю, і впав на стілець коло Олесі. Олеся до його заговорила по-польській.

— Як ваше здоров'я? Як вам цю ніч спалось? які квітки снились? — почав щебетати веселий панич.

— Спалося добре й нічого не снилось, — одказала Олеся, скося поглядаючи на Бонковського кокетливими очима.

— Чи вже ж вам і квітки не снились? — спитав Бонковський.

— Мені квітки не сняться, а коли сняться, то з людськими головами, — одказала Олеся.

— От і мені такі квітки сняться, тільки з панянськими головками та з карими очима, — залепетав Бонковський.

Бонковський та Олеся лепетали, дражнили одно одного, жартували, неначе Балабухи і в хаті не було. Мельхиседек тільки поглядав на Марту, а Марта на Мельхиседека.

— Що це за намітка сидить в вас за самоваром? — спитав тихесенько в Олесі Бонковський.

— Це сваха: приїхала мене сватати, — сказала пошепки Олеся.

— То ви підете за цю намітку заміж? — зашепотів Бонковський й зареготався на всю хату.

Олеся ледве вдержала сміх, аж губи прикусила. Гості переглядались, розмовляючи за чаєм. Балабуха сидів, надувшись.

— Хочете подивитись на мої квітки? — сказала Олеся, схопившись з стільця.

— Чом і не подивитись! Квітки й гарні панни — мені принада, — сказав тихенько Бонковський, виходячи за Олесею в сіни.

Балабуха пригадав, що Олеся говорила йому ті самі слова, й подумав, чи не думає вона вдруге заручитись з цим паничем. Він встав, взяв картуза й вийшов у садок слідком за Олесею.

Олеся побігла по доріжці до квіток і щебетала на льоту, як птиця. Бонковський біг за нею слідком, а солідний Балабуха ледве догнав їх коло грядок фіалок та астр.

— Гляньте, пане Бонковський, які чудові мої квіточки! — сказала Олеся, нахилившись над грядкою й вириваючи фіалки. Бонковський нагнувся й собі коло неї так, що їх руки й плечі притулились, і почав рвати квітки. Олеся вирвала фіалку й дала нюхати Бонковському.

"Дає нюхати достоту так, як і мені давала нюхати. Ану, чи загадає вона й йому їсти квітки, як мені загадувала?" — подумав Балабуха.

Одначе Олеся не загадала Бонковському пастись на квітках, тільки побігла по доріжці в садок, співаючи веселої пісеньки. Бонковський погнався слідком за нею, а Балабуха й собі потюпав слідком за ними.

"Їй-богу, веде панича туди, куди й мене водила. Ану, чи загадає вона цьому панкові лізти на скелі? — подумав Балабуха. — Як тільки загадає, то, мабуть, вона сьогодні вдруге стане на заручини з цим паничем".

Олеся добігла до кінця садка, глянула на Рось, на скелі, покрутилась на всі боки, заспівала пісеньки, однак не загадала Бонковському лізти ні в воду, ні на скелі. Балабусі стало легше на душі. Він милувався, як Олеся бігала, вертілась, навіть скакала й тихо співала веселої пісеньки. Бонковський лепетав і не дав Балабусі слова промовити до Олесі.

— Це мій жених, — шепнула Олеся до Бонковського, — я йду за його заміж.

— Ой мати божя! — тихо промовив Бонковський, приклавши трагічно руку до серця й підвівши солодкі очі до неба.

— Чого ви так піднімаєте очі до неба? — зашепотіла Олеся.

— Чого, чого?.. Ой ви, панни! Ой ви, квітки! Ви не знаєте, чого ми піднімаємо очі до неба! — тихо шепотів Бонковський. — Коли б ви знали, що тепер діється в моєму серці! — говорив він, одкинувши одну руку, а другу приклавши до серця. — Я скочу з цієї скелі в воду!

— Ану, стрибайте, а я подивлюсь! Я зроду не бачила, як паничі стрибають з скель у воду, — сказала Олеся, осміхаючись.

— Ой ви, панни! Ох! — зітхнув Бонковський й замовк, вгляdivши Балабуху, котрий догнав їх.

Балабусі хотілось пхнути панка з скелі в воду. Йому здалось, що панок хоче одбити од його Олесю.

Олеся побачила, що Балабуха надувся й насупив брови, догадалась, що треба перестати залицятись до Бонковського.

Вона замовкла, силкувалась бути поважною, але не зуміла.

Бонковський сипав компліменти, жартував, а Олеся не видержала й почала знов реготатись. Щоб здержати себе, вона подала Балабусі руку. Він взяв її під руку, й вони поплентались до хати.

В хаті старі балакали про свої справи й почали зговорюватись про день весілля.

— Весілля одкладати на довший час зовсім не годиться. Через тиждень або через два розпочинаймо весілля. В суботу печіть шишки та коровай, а в неділю й до вінчання, а то ще Харитін одніме парафію, — сказала сваха Марта.

— Які шишки? Ми не думаємо пекти шишок, — сказала Терлецька. — Це дуже простий звичай.

— А як же воно буде, моє серденько! — крикнула Марта. — Це буде не по-модньому й не по-божому. Де ж таки справляти весілля без шишок! В суботу ми приїдемо, коли попросите, та спечемо коровай та шишки, та й погуляємо й потанцюємо по-старечому, — допоминалась сваха.

Терлецька тільки рукою махнула. Марта зціпила зуби й надулась.

А Бонковський, неважаючи на сватів, точив баляси й реготався до Олесі. Свати скося поглядали то на Бонковського, то на Олесю й переглядались між собою. Марта зобидилась за шишки й почала прощатись. Балабуха встав з місця й очевидячки з великою напругою збирався в дорогу. Йому не хотілось залишати Олесю з Бонковським. Однак гості поговорили, побалакали, стоячи, постановили день весілля й, не ждучи доброї вечері, розпрощались.

— Але ж ти, Марто, й справді велика брехуха, — вже дуже розпускала язика! — сказав Мельхиседек до своєї жінки. — Де ж таки плести таке, — що з гуски сир, і молоко, й вовна, ще й ковбаси.

— А все ж таки, хоч я й брехуха, а вибрехала небожеві дві сотні карбованців, три пари волів, дві корови, два десятки гусей, ще й Килину з бабою на придачу.

Балабуха з сватами приїхав додому, й Марта тихенько на вухо розказала Балабушисі, що Олеся виробляла на заручинах з паном Бонковським. Мати все переказала синові й радила, щоб він таки добре держав Олесю в руках і не попускав віжок.

Балабушиха знала, що свати приїдуть од Терлецьких голодні, й подала вечерю. Мельхиседек з Мартою та з Марком Павловичем кинулись на вечерю, як вовки на барана.

— Як оженишся, сину, з Олесею, то вивчи її, як вітати гостей та не випускати їх з двору голодними, — сказала мати синові, котрий уплітав вечерю на всі заставки, аж за вухами лящало.

Оповістили день весілля.

Молодий поїхав кликати на весілля родичів та сусід. Родичі й сусіди дякували й одмагались. Він поїхав до Мельхиседека. Мельхиседек був радий їхати, але тільки Марта стала дибки:

— Не поїду нізащо в світі! — репетувала вона. — Це буде не весілля, а бог зна що. Не печуть короваю, не печуть шишок. Обсміяли мене, стару, хоч я й сваха, й хвалить бога, не вперше була оце свахою.

— Та що ж, коли вони живуть по-панській, — сказав Балабуха.

— Нехай живуть, як хотять, але нехай хоч сватів нагодують по людському звичаю. В їх і горілки не п'ють, і чарки бог зна які. Мабуть, виписали з-за гряниці, чи що! — репетувала Марта.

Одначе вона згодилась їхати на весілля. Через тиждень Терлецькі справили весілля. На весіллі й справді тільки й було духовних, що молодий з батьками та з дядьком Мельхиседеком і тіткою Мартою, та ще один сусіда батюшка з дочками. Решта була все панки та урядники з Богуслава. Олеся була убрана в білу сукню, в вінок з білих рож і цілий вечір танцювала з панками та з урядниками. Балабуха тільки сидів в академічній позі, в білій жилетці та в білій хустці на шиї й дивився, як Олеся танцювала трамблян-польки та краков'яка з Бонковським. Матушки сиділи мовчки та тільки торкали одна другу ліктями.

Довго богуславські жидки грали, довго панни та паничі танцювали. Почали розносити гостям чай, потім яблука, груші, конфети, горіхи. Батюшкам та матушкам хотілось по чарці, хотілось добре попоїсти та попити, але пляшок та чарок ніде не було видно. Їм зоставалось тільки сидіти та дивитись. Сваха Марта почала дрімати, все куняла, сидячи на стільці, й трохи не заснула. Балабушиха торкнула її під бік і почала судити Терлецьких.

— Це не весілля, а якась дитяча панахидка з маковниками та коржиками, — сказала Балабушиха до Марти.

— Ні короваю тобі, ні шишок, ні весільних пісень по старому звичаю,— обізвалась нишком Марта. — Коли б ти знала, я так хочу їсти, що далі не видержу!

— А я б вже й по чарці випила, — обізвалась Балабушиха, — мене аж за печінки тягне. Дивись, сестро, як Бонковський стрибає, — аж вуса трясуться. Бий його сила божа! Неначе скажений цап.

Вже в глупу північ почали накривати столи. На столах понаставляли багато тарілок, багато стаканів та чарок, а наїдків та напоїв було трохи, та й те панки та урядники швидко розхапали. Батюшки та матушки встали з-за столу голодними й зовсім не п'яними, проти старого весільного звичаю.

— Ой сестро, я зовсім голодна! — тихо шепотіла Марта до Балабушихи.

— Цить, сестро, бо й я голодна, — обізвалась Балабушиха, — буду довго пам'ятати синове весілля. Нехай же приїдуть до мене свати! Я їм покажу, як вітати гостей! Я їх і нагодую, й напою. Од мене не поїдуть голодними та тверезими.

— Їдьмо додому! — зашепотів старий Балабуха до жінки. — Цур йому, цьому весіллю.

— Їдьмо, — промовила Балабушиха, — бо, здається, більше вже нічим не покремимось, — хіба танцями та музиками. Коли б лишень Терлецький не обділив і сина таким приданим, як нас оцією вечерею.

Батюшки та матушки розпрощались з господарем і виїхали. Терлецька не дуже й запрошувала їх зостатись.

Одбувши весілля, Марко Павлович поїхав до Києва й вистарався на священика. Він заїхав до благочинного й разом з благочинним поїхав в Вільшаницю, щоб вступити на парафію.

Благочинний покликав старосту і звелів одімкнути дім священика й оповістити громаді, що другого дня в неділю буде правити службу новий священик.

— Я не маю права одмикати дому, — сказав староста, — бо то дім не громадський, а покійного батюшки. Його син Харитін позамикав хати, ще й печатки поприкладав.

— А де ж буде жити ваш новий священик? — спитав благочинний.

— Де схотять, там і житимуть, — сказав понуро староста.

— То нехай громада дасть йому квартиру, — сказав благочинний.

— Не ми обібрали собі цього священика, не ми будемо й квартиру йому давати, — сказав староста. — Громада обібрала за священика сина покійного панотця, Харитона, й хоче, щоб він був у Вільшаниці священиком.

— Коли ж владика прислав вам другого священика! — сказав благочинний.

— Коли владика прислав його, то нехай владика й квартиру йому дає, — одрізав староста.

Балабуха стояв ні в сих ні в тих. Він не сподівався такої притичини, щоб йому довелось мати тяганину з громадою.

— Вже, старосто, як громада схоче, а нового священика нехай приймає, — доводив своє благочинний.

— Ба, не приймемо! Не ми оббирали, не нам його й приймати, — знов одрізав староста.

— Але ж новий священик буде в вашій церкві службу божу правити, — сказав благочинний, — він буде в вас за священика.

— Нехай правлять: то боже діло, а громада кватири не дасть, — сказав староста.

Благочинний з Балабухою заїхали на ніч до дяка й там переночували. Другого дня вони пішли ло церкви, й Балабуха одслужив службу божу. Щоб сподобатись громаді, він служив помаленьку, по-київському, по-монастирському, держав людей в церкві довго, бив поклони, знімав руки та очі до неба, падав навколішки, а в кінці служби вийшов говорити проповідь. Проповідь була довга, на давній, церковній слов'янській мові, пересипана текстами й такими словами, як: понеже, поколику, потолику. Чесна громада слухала, слухала й нічогісінько невтямила. Балабуха говорив голосно, дуже жалібним голосом. Деякі баби трохи розжалобились од того смутного тону й почали голосно зітхати. Але Балабуха заговорився, й од старого академічного звичаю з його языка почали зриватись латинські слова. Громада очі витріщила. Балабуха схаменувся, що він говорить не в академії, а в сільській церкві перед мужиками, й вдержав языка...

Служба скінчилась. Народ вийшов з церкви й почав говорити про нового священика.

— Та й довго ж держить цей піп у церкві. Вже, мабуть, і обід перестояв! — гомоніли баби.

— Що то пак він говорив? Чи про панщину, чи про щось боже? — гомоніли люди.

— Ат, верз щось таке, що й купи не держиться; ще й на кінці закувікав! — говорив титар. — Бог з ним, з цим непроханим попом. Нехай собі їде, звідкіль приїхав!

Громада зібралась коло церкви. Вийшов благочинний і почав вмовляти, щоб громада прийняла нового священика й дала йому квартиру або сплатила дім старого священика.

— Не хочемо, батюшко! Й кватири не дамо, й не сплатимо ґрунту покійного батюшки, — загомоніла громада, — ми будемо таки домагатись у владики, щоб Харитін був в нас за священика.

— Про мене, — як хочете, а я не маю права змінити, що постановив владика, — сказав благочинний, — новий священик зостанеться в вас на парафії.

— Воля ваша! Нехай зостається, але ми не будемо давати йому помочі.

Благочинний вговорював, вмовляв громаду й нічого не вдіяв. Балабуха зостався до котрого часу в дяковій хаті й пересвідчивсь, що йому приходитьсь погано. Він хрестив, ховав, вінчав, а люди або не платили йому нічого, або платили мало, а декотрі навіть носили хрестити дітей до сусідніх священиків. Громада знов нарядила посланців в Київ до владики просити за Харитона Моссаковського.

Тим часом Балабуха привіз у Вільшаницю й свою жінку. Олеся вбралась у сукню, пішла до церкви й стала поперед усіх людей перед іконостасом, а не в бабинці, де ставали старі матушки з дочками. Громада загула.

— Що це воно за пані! Прийшла простоволоса, неначе дівка. Чи надула спідниці, чи намостила обручів під сукню, що така товста; й не поважає громади, й господу зневажає: виперлась поперед усіх людей перед самі царські врата, мабуть, щоб піп на неї дивився, а вона на попа!

— Ми поламаємо на їй ті обручі! — загула громада. — Це якась чи панія, чи полька, чи, може, якась невіра!

Балабуха крутився, крутився й нічого не вдіяв. Вже він і титаря загоджував, і дідів загоджував, й говорив проповіді, котрих ніхто не розумів, — і все нічого не допомгло. Громада стала гопки проти його. Люди не цілували його в руку, обминали на вулиці, а що за все гірше — не давали йому грошей. Олесья пожила з тиждень на черствім хлібі в дяковій хаті й поїхала в Хохітву до батька. Балабуха побачив, що в його руках і ключі од церкви, й ризи, і кропило, й кадило, та тільки не було чого їсти. Йому доводилось або голодати, або шукати іншої парафії.

#### 4

Чутка про те, що Балабуха одбив вільшаницьку парафію од Моссаковського, швидко дійшла й в Чайки до Прокоповичів. Якийсь дяк був у Вільшаниці, заїхав у Чайки й передав звістку Прокоповичці. Отець Степан Прокопович одпочивав у пасіці. Прокоповичка побігла в пасіку, трохи не поперекидала уликів і вскочила в катрагу. Прокопович спав, лежачи на спині й розкидавши руки й ноги. Прокоповичка вбігла, торгнула чоловіка з усієї сили й крикнула на всю пасіку:

— Чи ти знаєш, що сталося? Чи ти знаєш, що діється?

— Га? Що? Де? Пожежа! — крикнув і собі переляканий Прокопович, схопившись і сівши на лавці.

— Чи ти знаєш, що сталося? — крикнула ще голосніше Прокоповичка й вдруге штовхнула під бік чоловіка.

— Що? Церква горить? Дзвони на гвалт! Лізь на дзвіницю! — захрипів спросоння Прокопович.

— Лізь уже ти на дзвіницю та дзвони! Вільшаниця пропала й по цей день!

— Злодії! Хтось украв Вільшаницю! Запрягай коні та доганяй! — плів нісенітницю переляканий спросоння панотець.

— Та перехрестись, та прочуняйся! — зарепетувала Прокоповичка. — Балабуха одбив вільшаницьку парафію од Харитона Моссаковського. Оце тільки заїздив до нас один дяк та й розказував нам про те.

— Та чорт його бери, коли одбив! Про мене нехай пропадає й твоя Вільшаниця, і твій Харитін! Тільки мене перелякала. Я думав, що, може, де-небудь пожежа, — сказав Прокопович.

— От тобі на! От тобі й батько! А що ж тепер робитиме наша Онися? — спитала Прокоповичка.

— Про мене, нехай плаче, нехай скаче! — сказав Прокопович і знов упав на лавку, як сніп.

— Та вставай-бо та давай нам пораду! — крикнула Прокоповичка й сіпнула чоловіка так, що той трохи не покотився під лавку, й ухопився обома руками за свою жінку.

— Одчепись, бо як дам, то й перекинешся! — закричав він сердито, знов сівши на лаві. — Дай мені доспати, а там кричи хоч до вечора.

— Вставай! Он архієрей приїхав! — гукнула Прокоповичка.

— Авжеж! Піддуриш! Піддури свого батька дурного, — сказав Прокопович і перекинувся до стіни та й захріп.

Жінка вже боялася його зачіпати, бо знала, що він спросоння б'ється. Вона пішла в хату до Онисі на пораду.

Онися походжала по світлиці та лузала насіння, неначе нічого такого страшного й не трапилось. Мати примітила байдужний вид. Її взяла злість, що всім байдуже про те лихо, а їй самій прийшлося бідкатись за всіх.

— Походжай, доню, та насіннячко лузай! — промовила Прокоповичка ласкаво, але з отрутою в словах.

— А що ж маю робити? Хіба сяду та буду сльози лити? — сказала байдужним тоном Онися.

— Лучче сядь та плач! — крикнула Прокоповичка.

— Я, мамо, не з такихських, що плачуть, — сказала Онися й все собі походжала та насіння лузала.

— Як не з такихських, то про мене йди заміж за карапишанського дяка, бо тепер попадею не будеш.

— То й піду! Оце велике лихо! Хіба дяк не чоловік?

— Який він чоловік! Будеш цілу зиму боса ходити та горщиком воду носити!

— Аби не дірявий горщик, то й носитиму, — сказала Онися, дивлячись у вікно та лузаючи насіння.

— Хіба ж ти думаєш за його йти заміж? — крикнула Прокоповичка.

— Атож! А хіба що?

— А те, що він попом у Вільшаниці не буде! А яка ж друга громада вибере такого дурня за попа?

— Харитін не дурень. Я його люблю й за його піду заміж, хоч би я навіки зосталась дячихою, — сказала Онися, заглядаючи у вікно.

Якби Онися не дивилась у вікно, а глянула на матір, то мати, може б, стала м'якіша й спокійніша. Байдужість доччина дразнила її.

— То ти підеш за того дяка, за ту чехоню? Ба не підеш! — крикнула мати

— Ба піду й за чехоню! — тихо сказала Онися, здержуючи гнів.

— Ба не підеш, бо ми тебе не оддамо!

— Я й сама піду! Хіба я маленька, щоб ви мене оддавали?

— То ми тобі нічого не дамо. Підеш до його хіба пішки в Карапиші!

— То й пішки піду, — це мені не заважить.

— Пху на того дурного дяка! Та він же обміняв святий хліб, а до тебе й слова не промовив. Ото знайшла розум!

— Тим він мені й сподобався. Якби в його був язик такий довгий, як в мене, я б йому наклала повний віз гарбузів, як вашому академістові. Я й сама наговорю за трьох.

— Як ти йому не накладеш гарбузів, то я йому накладу не то в віз, а в його голову. Бо в його голова така заврозумнішки, як гарбуз.

— І, вже ваше минуло. Не час вам гарбузувати. А я Харитона люблю й більше ні за кого не піду заміж, окрім його, хоч би до мене приїхало двадцять академістів.

Прокоповичка тяжко зітхнула, хрюпнула дверима й знов побігла в пасіку. Отець Степан хріп, обернувши лице до стіни; тільки одна брова стриміла з-за лоба, неначе кінчик котячого хвостика.

Прокоповичка подивилась, боялась зачіпати чоловіка, а тим часом, пробігавшись по садку, трохи прохолола й заспокоїлась. Вернувшись до хати, вона не втерпіла й заглянула в світлицю. Онися походжала по світлиці та все насіння лузала.

— Хто його зна, що це за люди! Той хропе в катразі, а ця насіннячко лузає. Нема їм діла ні до чого. Сама за всіх бігай та клопочись, та й годі, — сказала Прокоповичка вже спокійніше.

— За мене, мамо, не клопочіться. Я сама за себе поклопочусь, — сказала Онися.

Тільки що Онися промовила ті слова, надворі загавкали собаки й заторохтів віз. Онися ще й у вікно не подивилась, а вже впізнала, чий віз заторохтів. Впізнала й Прокоповичка. Моссаковського віз торохтів якось так, неначе зубами клацав.

— Хто то приїхав? — спитала мати з кімнати.

— Вгадайте! — обізвалась, не обертаючись, Онися.

— Певно, карапишанська чехоня, бо віз торохтить, як розбитий горщик! — сказала з злістю Прокоповичка. — Крутись же з ним, бо я не буду коло його панькатись.

Не встигла Прокоповичка сказати ті слова, як двері в світлицю одчинились, і на порозі став Моссаковський в чорному довгому жупані, в пасових чоботях, в широких білих викладчастих комірчиках. Його біле лице аж сяло. Сині очі блищали тихим радісним світлом. Під його пахвою біліла паляниця.

Прокоповичка кинула на Моссаковського через поріг злими очима, причинила двері й стала за дверима.

Моссаковський вгледів Онисю серед світлиці, й на його матовому делікатному лиці розлився легкий рум'янець. Онися почувала, що вона злякалась цього тихого смирного чоловіка. Вона чула, як у грудях забилося серце, як її руки й ноги неначе охололи.

— Добридень вам! З неділею будьте здорові! — тихо сказав Моссаковський і поцілував Онисю в руку.

Онися нахилилась і поцілувала його в щоку. Вона почутила, що кров разом кинулась їй в лице, а руки й ноги були холодні, неначе вона держала їх в холодній воді.

— Доброго здоров'я! Спасибі вам! — тихо обізвалась Онися.

Моссаковський поклав паляницю на столі, став і руки склав на поясі. Онися попросила його сісти.

Моссаковський мовчав, і Онися мовчала. Обоє навіть не сміли подивитись одно одному в вічі. Мати стояла за дверима й слухала.

— Правдива чехоня! Не вміє навіть з дівкою побалакати й пожартувати. Мій отець Степан не так поводився зо мною, як був моїм женихом!

Довго молоді сиділи й мовчали. Онися знала, що Моссаковський ладен мовчати й до вечора та дивитись на неї. Вона почувала свою незвичайність і просто заговорила про те, що в їх обох було на душі.

— Ви, Харитоне Петровичу, може, думаєте, що я не піду за вас заміж після того, як ви втратили вільшаницьку парафію? Не думайте так...

— Ні, я... нічого не думаю... — насилу обізвався Моссаковський і сказав правду: він тоді нічого не думав, тільки був ладен дивитись на Онисю хоч і до вечора.

— Я піду за вас заміж, хоч би ви й zostались дяком в Карапишах, — сміливо сказала Онися.

— Спасибі вам, Онисіє Степанівно! Які ви добрі! — обізвався Моссаковський.

Мати за дверима так крутнула головою, що намітка на її плечах настовбурчилась вище од голови.

В Моссаковського лице ніби засяло, очі заблищали. Він був ладен кинутись Онисі в ноги, але... й очима не поворушив.

— Я піду за вас заміж, хоч би мій панотець і паніматка не пристали на те, — знов сказала Онися й при тих словах скочила з місця й пересіла на стілець, котрий стояв коло Моссаковського; Моссаковський не видержав, вхопив її руку й поцілував. Онися чмокнула його в щоку.

Мати, почувши цмокання, сіпнула дверима й вскочила в хату. Молоді сиділи, спустивши очі додолу. В Прокоповички очі горіли, як жар. Вона аж зблідла на виду.

— Оце гарно! Їй-богу, гарно! Я не хочу, щоб ти, панно, до весілля цмокалась з паничами.

— Їй-богу, я ні в чому не винен, — тихо промовив Моссаковський, схопившись з стільця й цілуючи Прокоповичку в руку.

Прокоповичка не знала, що робити, крутнулась по світлиці сюди-туди, аж намітка на їй затряслася, вискочила в садок і побігла в пасіку.

— Ваша паніматка на мене чогось сердяться, — сказав Моссаковський, — вони не оддадуть вас за мене.

— Як не оддадуть, то я сама піду, — сказала Онися, дивлячись сердито на двері в кімнату.

Вони замовкли й ждали старих, як кари.

Тим часом Прокоповичка прибігла в пасіку. Прокопович вже встав і походжав по пасіці. Жінка накрила його мокрим рядном.

— Йди вже до хати та говори з тим дяком. Вже приїхав, мабуть, по мою душу! — крикнула Прокоповичка.

— От і добре, що приїхав: буде з ким з нудьги по чарці випити, — сказав Прокопович.

— Тобі тільки по чарці! Ти ладен і свою дитину пропити! Спить собі, а я одна клопочусь та бігаю.

— Вже правда, що розбігалась, як курка з яйцем,— не дала гаразд і виспатись. Чого ти прибігла в пасіку гвалтувати? Що там трапилось?

— Балабуха одбив Вільшаницю од Моссаковського. Видавай тепер дочку за дяка!

— А дочка що каже?

— А дочка здуріла! Піди ще ти побалакай з нею. Там цілується з тим дурним дяком, і сорому нема дівці.

— Гм... гм... круту кашу заварили... Треба щось робити,— промовив Прокопович, прямуючи з жінкою до хати.

Тим часом Моссаковський розказав Онисі, що вільшаницька громада не прийняла на парафію Балабухи і що владика таки оддав йому Вільшаницю, як того бажала громада. Онися знала, що в таких разі її старі батьки зараз прохолонуть і заспівають іншої.

Прокопович з жінкою увійшов у світлицю. Моссаковський привітався, поклонився низенько. Прокоповичка сіла на канапі, надулась, дивилась на стіну й мовчала. Прокопович, одначе, був ласкавіший до Моссаковського й, не обертаючись до жінки, звелів Онисі принести горілки та закуски.

— Та наріж, Онисю, тієї паляниці, що лежить у хижці з самого верху,  
— сказала Прокоповичка сердито.

Онися осміхнулась. Зверху лежала черства паляниця. Онися нарізала свіжої пухкої паляниці з останнього печива й винесла пляшку з горілкою.

Випили по чарці. Моссаковський мовчав. Прокоповичка мовчала і все дивилась на стіну. Прокопович пробував розмовляти, але спросоння

тільки позіхав на весь рот. Він глянув на жінку,— жінка сиділа насупившись і не думала рота розтуляти.

— Чого це ти, паніматко, так пильно дивишся на стіну? Чи мухи лічиш, чи що? — спитав Прокопович у жінки.

Прокоповичка зирнула на чоловіка сердитими очима й почала вже дивитись на грубу, неначе там була намальована якась дуже гарна картина.

В хаті знов стало тихо. Прокопович знов позіхнув і перехрестив рота. Всі мовчали. Прокопович почав гніватись на жінку.

— Отже ти, паніматко, закохалась в грубі. Дивишся та дивишся на неї й очей не зводиш, — знов зачіпав жінку Прокопович.

— Говори вже ти, — мені нема чого говорити, — сердито обізвалась Прокоповичка, не зводячи очей з груби.

Онися сміялась не устами, а очима. Моссаковський дивився на діл.

— Випиймо ще по чарці. Може, з чарки добудемо розмови, — сказав Прокопович до Моссаковського, наливаючи по другій.

Випили по другій, й язики справді зараз розв'язались. Прокопович став розпитувати Моссаковського про Вільшаницю, але здалеки. Він неначе совістився питати за те, що Балабуха одбив од Моссаковського вільшаницьку парафію. В його думці висло трудне питання, й він обминав його навкруги.

— Як же ви, Харитоне, думаєте тепер розпорядитись собою? — спитав Прокопович у Моссаковського.

— Мені треба скоріше женитись, щоб часом знов хтось не одбив у мене Вільшаниці, — сказав Моссаковський.

Прокоповичка звела очі з груби на двері.

— Як же так! А Балабуха де дівся? — спитав Прокопович.

— Балабуха мусив виїхати з Вільшаниці, бо його громада не прийняла на парафію. Владика таки оддав мені вільшаницьку парафію, — одповів Моссаковський.

Прокоповичка перевела очі з дверей і вирячила їх на Моссаковського. Онисині очі неначе реготались.

— Таки оддав вам парафію? — аж крикнув Прокопович, скочивши з місця.

— Оддав. Громада настояла на своєму. Тепер мені треба поспішати, щоб парафія знов не втекла з рук, — сказав Моссаковський.

— Голубчику, Харитоне! Поздоровляю вас од щирого серця! — крикнув Прокопович і кинувся обнімати й цілувати Моссаковського.

Прокоповичка й собі знялась з канапи й кинулась прожогом обнімати та цілувати Моссаковського. Всі стали веселі, говорючі, всі говорили, й ніхто нікого не слухав. Прокоповичка забігала по хаті, вскочила в кімнату й знов убігла в світлицю. Онися сміялась, затулившись рукавом.

— А що, паніматко! Коли полічила всі мухи на стіні, то став могорич. Винось наливки, настойки, запіканки! Давай на стіл пироги, калачі, маторженики, які маєш. Давай разом полудень і вечерю, — кричав Прокопович.

Прокоповичка кинулась в хижку, в пекарню, гукнула на наймичок. В пекарні затопили в печі. Закиркали під ножем кури. Наймит впіймав порося. В світлицю неначе на крилах влетіли пляшки з наливками та настоянками. Десь узялись пироги в сметані, бублики на яйцях, маковники, пундики. Чарка пішла за чаркою. Онися винесла тарілки з горіхами та фігами. Усім стало весело. Моссаковський розговорився, розчервонівся, повеселішав. Прокоповичка любенько дивилась на його делікатне з рум'янцями лице й тепер довідалась, що він схожий не на чехоню, а на хохітвянського пана.

— Тепер хоч і під вінець! — сама прохопилась Прокоповичка, випивши чарку запіканки. — Нема нам чого длатись. Ми тепер зовсім обробились на полі. Робити нема чого, а гуляти маємо доволі часу.

— Про мене, хоч і зараз, — сказав Моссаковський, — справді, нема для чого одкладати діла!

— Шкода, що ви не приїхали з братом! А ми б оце поговорили з ним, як з сватом, — говорила Прокоповичка, любенько заглядаючи Моссаковському в очі. — Ми таки свої дочки не зобидимо: є в нас, хвалити бога, й худоба, й коні, й воли, й плуги, й пасіка.

"Воно так, а все-таки краще б було привезти з собою повітового свата отця Мельхиседека та повітову сваху Марту, — подумав собі Моссаковський, — бо старі на словах, — як на цимбалах, а на ділі — як на талалайці!"

— І спасибі вам, паніматко! Хто ж не знає про вашу добрість? Про це нема чого й казати, — сказав Моссаковський.

— Як станете священиком в Вільшаниці, то опорядіть церкву, як я свою опорядив. Там церква дуже стара, й образи такі, що на їх навіть нічого вже не видно. От покличте мого маляра! Він вам так обмалює церкву, що ви тільки очі витріщите! — радив Прокопович.

— Покличу, отець Степан, і звелю йому намалювати таку саму "Неопалиму купину", як у вашій церкві.

— І страшний суд намалюйте, — в вільшаницькій церкві нема навіть страшного суда.

— Буде й страшний суд, ще й у пеклі звелю намалювати богуславського станового та канівського столоначальника.

— Невже! — крикнув Прокопович. — Отам їх, проклятущих, намалюйте. Там їм уготоване місце!

— Та не забудьте й Балабуху там намалювати з його губою, — крикнула Онися, поглядаючи скося на матір.

— Звелю намалювати й Балабуху в пеклі, бо він того вартий, — сказав Моссаковський, осміхаючись.

— Та ще звеліть почепити йому через плечі на мотузку зо два гарбуза, — глузувала Онися.

— Говори-бо, дочко, та й міру знай! Де ж ти бачила на образах гарбузи? Ще що вигадай! — сердито обізвалась Прокоповичка.

Онися схаменулась, замовкла й трохи злякалась, чи не сказала вона часом чого дуже грішного.

Чарка ходила з рук в руки. Пляшки спорожнялись. І гость і господар з господинею все полуднували, поки не поспіла вечерея. Прокоповичка почала застеляти стіл і готувати вечерю.

— Оце ж я наварила й напекла, та не буде кому вечеряти, — сказала Прокоповичка.— Коли б господь приніс яких гостей, абощо.

— Правду кажеш, паніматко! Якби господь послав гостей, то все б таки більше з'їлось і випилось в кумпанії, — сказав Прокопович. — Чи не послати б поблизу в Сухоліси або в Черкас та попросити батюшок та матушок.

— Та вже, тату, затого й сонце зайде. Там, мабуть, і спати вже лагодяться, — обізвалась Онися.

Ще не подали на стіл вечері, як двері рипнули, й в світлицю увійшов священник, старший Харитонів брат.

— Десь господь послухав моєї молитви й приніс вас неначе на крилах! — крикнув Прокопович і кинувся обнімати та цілувати гостя.

Прокоповичка кинулась до гостя й ніби почепилась на його шиї. Онися цілувала його руки, а Харитін за гуртом кинувся й собі цілуватись з братом, неначе не бачився з ним півсотні років. Усі стали ще веселіші. Всі говорили, галасували на всю хату, не знали, де сісти, де стати.

— Тепер моя вечеря не пропаде! — сказала Прокоповичка й побігла в пекарню.

Незабаром на столі з'явилась ціла купа нарізаної паляниці та пирогів, пляшки та чарки. Серед стола в місці простяглося печене порося з хріном в зубах, як на великдень. Прокоповичка обстелила край стола рушниками, щоб утирати губи й руки. Всі сіли за стіл, випили по чарці настойки й так тернули порося, що од його швидко zostались тільки кісточки. Після поросяти наймичка принесла селятирку смажених курчат. Й курчата десь ділись, неначе полетіли на сідало. За курми прилетіли на стіл печені качки, начинені яблуками, — й качки неначе пірнули під воду. За качками вискочили з кімнати шулики з маком та з медом, — і шулики щезли. Наливка з пляшок неначе ввіходила в стіл, і ввіходила дуже швидко.

— Ну, господине, поки ще наші язики повертаються в роті, поговоримо по-божому за весілля. Коли нам справляти весілля? — спитав Прокопович.

— Воля ваша, отець Степан, — одказав Моссаковський, — а на мою думку весілля нема чого одкладати.

— Авжеж, нема чого одкладати, — сказала й Прокоповичка, — час сухий, теплий, погожий, надворі година. В нас усього, хвалити бога, доволі. Та ще коли б часом знов парафія не втекла.

— О, вже не втече! — обізвався Харитонів брат. — Ми вже прип'яли її добрим налигачем. Другий Балабуха не швидко знайдеться.

— Хто його знає... коли б часом громада не передумала, — прикинула Прокоповичка, скося поглядаючи на Харитонового брата, котрий і сам був би радий, щоб парафія зірнула з Харитонівної гнзdechки та втекла до його.

— А давайте справимо весілля через тиждень в неділю! — сказав Прокопович.

— Про мене й в неділю. В суботу спечемо коровай та шишки, а в неділю й до вінця, — сказала Прокоповичка, поправляючи на голові очіпок та намітку.

Вечеря скінчилась. Усі встали з-за стола, обернулись до образів і заспівали. Старший Моссаковський провозгласив "многая літа" господареві, потім господині й молодим. Усі заспівали "многая літа". В світлиці стало душно. Прокопович поодчиняв усі вікна. В хату полилась тонка прохолода сухої теплої осені. Зорі пишно блищали над садком на темному, аж чорному небі. Всі посідали й тільки сопли та обтирали піт з лиця. Розмова не клеїлась. Всі жмурили очі. Прокопович позіхнув на всю хату, за ним позіхнув старший Моссаковський, а потім позіхнула

тоненько в рукав і Прокоповичка. Тільки молоді не позіхали в куточку. Онися все щебетала Харитонові, як Балабуха приїздив сватати її, як вона наклала йому в віз гарбузів. Харитін тихо сміявся й не зводив очей з її маленьких повних уст, котрі миготіли й ворушились — і з-під котрих блищали дрібні білі зубки.

— Тепер хоч і додому, — сказав старший Моссаковський.

— Та зостаньтесь ночувати, — просив Прокопович, соваючись на стільці, — ніч темна, а вам треба переїздити через Рось. Борони боже якої напасті!..

Прокоповичка мовчала. Їй здавалось, що за ніч парафія втече од Харитона, як він не поїде ночувати в Вільшаницю.

Моссаковський встав і почав прощатись. За ним встав і Харитін. Гості розпрощались.

— Вип'ємо ж на дорогу, щоб колеса підмазати, — просив Прокопович, наливаючи по чарці.

Випили до коліс.

— Вип'ємо ж і по другій, щоб вашим коням було веселіше бігти, — знов припрошував Прокопович.

Випили і до коней і випровадили гостей на ганок з свічками, пляшками та чарками. На ганку ще випили, щоб дорога слалася скатертю. Прокопович покликав погоничів і почастував їх, щоб вони часом не перекинули гостей. Вже була глупа ніч, як гості рушили з двору. По тихому, ніби мертвому селі голосно заторохтіли вози, й той гук замер десь глибоко внизу над Россю.

— А що, мамо, чи буду я соломою топити та горшком воду носити? — спитала Онися.

— О, тепер, паніматко, вже не бігай, як курка з яйцем, та не буди мене, як я буду одпочивати в пасіці.

— Смійтесь, смійтесь з матері, а мати тепер натанцюється, поки ще й весілля настане.

— Танцюй, враже, як пан каже! — жартував Прокопович. — А добрий чоловік оцей Харитін, та такий тихий, та любить образи, ще й добру гортань має. Шкода тільки, що не бас!

Через тиждень в суботу в пекарні панотця Прокоповича після раннього обіду молодиці розпочали бгати коровай та шишки. Прокоповичка покликала з села заможніших хазяйок.

Приїхали матушки, родички Прокоповичеві. Молодиці поставили серед пекарні два столи, помили по лікті руки, стали кругом стола й викинули з ночов тісто. Титарка почала дуже тонесеньким голосом пісні до короваю:

Світи, боже, з раю

До нашого короваю,

Щоб було виднесенько

Краяти дрібнесенько!

За титаркою заспівали молодиці й матушки. Руки і кругом стола завештались, заворушились. Голі лікті дрижали, ворушились, зачіпали один другого, стукались один об другий. Білі й чорні руки бігали по тісті,

виробляли шишки, викачували, розкачували довгі качалочки, розпліскували, вирізували зубчиками. Одні руки скручували зубчасті качалки в шишки, другі ліпили голуби, треті наліплювали їм з чернушки очі, вирізували зубчиками пояски на вершок короваю. На другому столі убирали шишками та голубками здоровий та довгий коровай, обтирали його миндалем та родзинками. Пісня співалась за піснею. Другі молодиці місили діжу та тісто на паляниці в здорових ночвах. Декотрі порались коло печі. Огонь в печі палав; полум'я гуло та тріщало. Молодиці жартували, докладали одна другій, знов співали, то переставали, то знов починали: "Світи, боже, з раю до нашого короваю!"

А світити не дуже було треба, бо стояв чудовий ясний осінній день, які бувають перед покровою. В вікно лилося веселе тепле сонце. Пекарня була залита таким ясным світом, що полум'я в печі тільки червоніло, буцім намальоване на полотні.

Молодиці вкрили увесь піл і лежанку шишками, повироблювали паляниці. Коровай поклали на віці од діжі й обліпили віко навкруги восковими свічечками, на котрих ледве було примітно білі плями огню. З печі вигребли жар.

Поклали на припічок дві лопати й з піснями понесли на віці серед свічок коровай, приспівуючи до печі, як до живої людини: "Пече наша, пече, спечи нам коровай грече!"

Посадивши коровай та шишки в піч, молодиці помили руки, заслали столи скатертями. В пекарню увійшла Прокоповичка й Онися й винесли пляшки з горілкою та полудень. Онися подякувала молодицям і почастувала усіх з своїх рук. Молодиці приліпили на дні діжі свічки, посвітили їх, накрили віком, стали в кружок, підняли діжу на руках вгору, тричі обкрутились з діжею й стукнули нею по тричі за кожним разом в сволок. Все, що було в хаті, заспівало. Заспівали навіть старі баби, згадуючи ті давні часи, коли ще вони були молодими, як для їх колись бгали коровай. Хвилі співів залили пекарню, розлягались по світлиці й через одчинені двері й вікна лились по селі.

Поки коровай пікся, молодиці пили, полуднували, цокотали та приспівували до короваю, щоб він і випікся, й виріс вгору, як гора. Вже перед вечором вийняли з печі коровай, котрий і справді дуже вдався. Іде раз заспівали молодиці й розійшлися по хатах, несучи кожна в руках весільну шишку на гостинець дітям.

Тим часом як молодиці бгали коровай, Прокопович опоряджував клуню. Хати були не великі, а гостей мало наїхати багато. Наймити винесли снопи з засторонків, чисто вимели всю клуню, вбили тік, полили водою. Стіни позавішували килимами, ряднами, простирадлами, обтягли шматками небіленого полотна. В одному засторонку поставили столи й ослони для музик, в другому поставили довгі рядки столів для гостей. По обидва боки току повбивали кілки, а на кілках повішали ліхтарі, щоб світ падав на тік, де мала танцювати молода з друзками. В титаревій хаті патрали птицю та поросята, а на городі смалили кабана. Прокопович привіз з Богуслава добре барило горілки. Прокоповичка повиточувала з барилець усі наливки, які були в неї в льоху, наварила варенухи, медів. Скрізь кипіла робота, скрізь ворушились люди. Молодиці пекли, смажили, варили та знов смажили. Вже в глупу ніч усі, дуже потомлені, полягали спати.

В неділю раненько Онися прокинулась передніше за всіх. Їй не спалось, хоч надворі тільки що розвиднювалось. Вона встала, накинула жупан і вийшла в садок. В цілому домі всі ще спали після великої вчорашньої праці та біганини. Скрізь було тихо. В селі десь далеко було чути, як співали півні та ревли корови. Онися пішла стежкою понад самою горою. Небо синіло, як широке шатро, й вкривало тиху, сонну землю. Внизу дрімала вода в Росі й тихо лисніла проти червоного неба. За Россю, на поділлі, на рівнині неначе спав густий дубовий ліс. Садок на горі, високі береги Росі, вкриті лісами, неначе думу думали, дивлячись на Рось, на густий ліс, на червоне небо над лісом. Густа осіння роса аж додолу гнула ще зовсім зелений лист на дереві. Надворі ніби ще стояло літо, й тільки половина пожовклого листу на шовковицях блищала, ніби наведена золотом, і нагадувала, що вже минуло літо.

Онися кинула очима на садок, на густі ліси, на Рось, на густі купи чорнобривців та гвоздиків, згадала, що вона сьогодні вінчається, й почувала, що її серце взяв тихий жаль. Їй стало жалко й садка, й Росі, й батькової хати. Вона повела очима на широкі поля та луки за Россю, де мріли в Вільшаниці верби та груші, й почувала, що її серце заворушилось од радощів.

"Там я буду господинею, матиму своє господарство, свою худобу... Там моє царство й панство!" — подумала Онися й почувала, що її душа заграла. Вона гордо підняла голову й ще раз кинула очима на широку-широку, пишну картину за Россю й навіть не примітила, як з-за густого лісу викотилось пишне сонце, обвите коротким червоним огнястим промінням, і пронизало кучеряві важкі верхи дубів. "Там моє царство й панство! Там я буду господинею!" — подумала Онися й спокійна та горда вернулась до хати.

— А що, дочко! Час тобі убиратись до вінця. Затого задзвонять на утренью, — сказала мати, зустрічаючи Онисю на ганку.

Ще не встигла Онися вмитись, в хату поприбігали вже убрані в квітки та стрічки дружки, дочки багатих господарів на селі. Дівчата заплели Онисі коси, поклали на голову стрічки, завітчали всю голову квітками, наділи червоне товсте намисто з золотими дукачами. Онися наділа дорогу плахту, заткану жовтим та білим шовком, одяглась в ясно-синю юбку з срібними квітками, вбулась в червоні черевички й взяла в руку вишиваний рушник. Задзвонили в дзвін, і Онися з дружками пішла до церкви.

Незабаром приїхав Моссаковський з боярами, а за ним почали з'їжджатись його близькі родичі. Молоді запричастились і, по давньому звичаю, після служби повінчались. Вони вийшли з церкви, а за ними слідком рушили всі люди з церкви й залили улицу. Коло кожного двору в воротах стояли застелені столи, а на кожному столі лежав хліб і дрібок солі. Кожний господар поздоровляв молодих з хлібом та сіллю. Прокоповичка стріла молодих на ганку, де стояв застелений стіл і лежав

хліб та сіль; вона поблагословила молодих хлібом, і одна родичка обсипала їх вівсом, пшеницею, пополовині з мідними та дрібними срібними грішми. Дітвора кинулась ловити гроші, лазила по землі, хапалась, штовхалась, пхалась. Декотрі хлопці почали битись. Піднявся шум та галас. Сонце ясно сяло по головах дівчат та молодиць, по чорних головах чоловіків та парубків, котрі ворушились по дворі та кругом ганку, доки молоді пішли в світлицю й сіли за стіл обідати.

По обіді почали з'їжджатись на весілля гості. Наїхало багато сусід. Приїхав і отець Мельхиседек з Мартою. Серед світлиці поставили довгий стіл; на столі поставили соснове гільце, поклали коровай, убраний сухозліткою, поклали шишки. Дружки завітчали гільце калиною та пучечками з колосків вівса. Онисю посадили на посаді, а за столом посідали дружки, дочки священиків і господарів з села. Дружки співали пісні. Вже сонце стало звертати на вечір, як Онисю вивели з посаду й вона пішла з дружками танцювати в клуню. Музики сіли в одному засторонку, в другому посідали довгі рядки гостей кругом столів, де стояли всякі закуски та напитки. Серед клуні дружки почали танці. Коло обох широких дверей товпилась велика сила народу з цілого села. Багатіші господарі з села з жінками сиділи за столами. Матушки були перемішані з молодицями й тільки одрізнялись од їх білишими намітками, товщим намистом з золотими дукачами та парчевими жупанами.

Сонце зайшло. В клуні посвітили свічки та ліхтарі, а музики все грали, а дівчата з паничами танцювали. На столи почали подавати вечерю. Чарка ходила кругом столів безперестану. Декотрі гості не видержали справи, повставали з-за столів і пішли в повітку на сіно спати. Але всі в той день були ще звичайненькі. Старі держались і не дуже напивались, доки на весіллі гуляли панни та паничі, — їх день був в понеділок. Тільки в глупу північ все затихло. Старі полягали спати: хто таки в клуні, хто в повітці. Матушки розійшлись спати по хатах по селі.

В понеділок раненько попрокидались гості й балакали, лежачи в клуні на сіні.

— А що, отець Мельхиседек, чи шумить в голові після вчорашнього весілля? — спитав Прокопович, торкаючи ліктем свого сусіда.

— В мене така голова, що од одного дня не зашумить, — сказав отець Мельхиседек, потягаючись під кожухом, — може, зашумить аж сьогодні ввечері. А в тебе, отець Степан, шумить?

— Шумить, але, мабуть, од музик, бо щось не дуже хочеться солоних огірків. Сказати правду, нема після чого й похмелятись. Але час уже молодих скривати! А чого це ви й досі лежите? Вставайте, та будемо мерщій скривати молодих, бо вже по чарці хочеться, — крикнув Прокопович на гостей.

Гості ворушились, позіхали, потягались, але ніхто не квапився вставати. Ранок був тихий, але холодненький, так гарно було вилежуватись на м'якому сіні під теплими укривалами.

— Та й ледачі ж з вас люди! — крикнув отець Мельхиседек. — Нема на вас моєї жінки, вона б оце дала вам доброї прочуханки. А доки ви качатиметесь? А де мій дрючок?

Отець Мельхиседек скочив з місця й кинувся стягати з гостей усякі укривала. Охвачені холодом, гості позскакували й хапались за кожухи. Мельхиседек позабирав кожухи й викинув їх за клуню. Гості заворушились, повставали.

Тим часом Прокоповичка з свашками прибрала Онисю, накинула їй на голову хустку, й усі гості пішли з молодими до церкви. Музики йшли за молодими й грали до самого цвинтаря. Молодих скрили й повели з музиками в хату. Онисю завертіли в намітку й повели в клуню до сніданку. Знов в засторонку понакривали столи. Гості обсіли столи навкруги. Музики сіли в другому засторонку. Почалося снідання. В той час в двір понаходили з села приданки та господарі. Молодиці несли в руках даровизну: хто дарував курку, обтикану калиною, хто гуску, хто

поросся, хто бичка, хто телицю, хто обіцяв на даровизну мішок пашні, улики бджіл. Деякі молодіці приносили сувої полотна, півмітки, клубки. Клуня сповнилась народом. "Князя й княгиню" після подяки за "дари" посадили за стіл. Приданки заспівали й пішли в танець. Почалося друге, старече весілля. Коло обох воріт клуні знов обступили люди, неначе їх обсів рій бджіл. Господарі з села з жінками сідали за столи попліч з священиками та матушками. Вже сонце високо підбилося вгору, а гості сиділи та все снідали до самого обіду. Випили барило горілки й послали по друге. Прокоповичка повиточувала всі наливки, а гості ще не були п'яні.

Тільки що музики перестали грати, а молодіці й матушки танцювати, в клуню ввійшли якісь дві жидівки й один жид. Одна жидівка несла повний кошик курей; друга несла в одній руці кошик з яйцями, в другій держала за ноги дві качки. Жид держав за ноги в обох руках по два півні й ще перекинув два півні через плече, зв'язавши їх ногами. Жиди попростували до того стола, де сиділи молоді, Прокопович з жінкою та отець Мельхиседек. Одна жидівка була убрана в парчеві наушники, обшиті бісером та стеклярусом. Наушники стриміли на лобі, неначе дві здорові цибулі на чорних начосах з плису, котрі закривали обголену голову. Вона приступила до о. Мельхиседека.

— Добридень, паноченьку! Поздоровляю вас з весіллям вашої дочки. Дай боже вам і вашій дочці щастя й здоров'я. Ми оце йдемо на ярмарок в Богуслав, та почули, що в вас весілля. Чи не треба вам курочок? В мене кури гладкі, як печі. От нате покуштуйте, які добрі, — говорила жидівка до о. Мельхиседека й витягла з кошика одну курку, перекинула її догори ногами й тикнула о. Мельхиседекові трохи не в бороду.

— Чи сказала жидівка! Тиче мені сиру курку в зуби! Понеси своєму Лейбі, нехай покуштує, яка вона на смак!

— Як не хочете цієї, то візьміть оцю. Це ще гладша. Я місяць сама запихала її кукурудзою, — сказала жидівка й тикнула о. Мельхиседекові другою куркою трохи не під самісінький ніс.

— Одчепись ти к нечистому! Мені не треба твоїх курей!

— Як же не треба. Я знаю, що треба. Видаєте таку доню, таку гарну, як сонце, а курей не треба. Де вже пак не треба. Я видала свою дочку в Білу Церкву, то знаю, що треба. Може, візьмете півнів?

Жид з пейсами, в панчохах та патинках приступив до о. Мельхиседека й тикнув йому хвостом півня в руки.

— Пішов геть ік нечистому! Не знаєш, котрим боком показувати курей.

— Може, візьмете яєчок? — говорила друга жидівка. — Я знаю, що вам треба гугиля на весілля. Я недавно оженила свого Мошка.

— Якого це чорта ви напали на мене з курми! Я не господар! — одмахувався Мельхиседек.

Жид приступив до Прокоповича й перевертав перед ним півня на всі боки. Жидівка показувала кури Онисі, Прокоповичці й Моссаковському. Жидівка в наушниках знов прилипла до отця Мельхиседека, тикала йому в лице куркою, а далі почала його нецеремонно смикати за рясу. О. Мельхиседек розсердився.

— А ти, проклятуца! Як ти смієш смикати мене за рясу! Геть пішла к нечистому з своїми курми до свого Лейби!

— Нащо мені йти до Лейби, коли я вас, господи, як люблю. Нехай вам бог дасть здоров'я. Нащо мені йти до Лейби, коли я тепер коло свого Лейби, — сказала жидівка й кинулась обнімати Мельхиседека. Мельхиседек схопився з місця й прихнув, як той кіт, що понюхав табаки. В клуні піднявся регіт. Жидівки не витерпіли й зареготались.

— Чи це ти не впізнав мене? А хіба ж я тебе не люблю?

Мельхиседек витріщив очі: він вже добре випив і тепер тільки по голосу впізнав свою жінку Марту. Перед ним стояла справдішня жидівка в наушниках, в плисових начосах, в старенькому капоті, з одним спущеним рукавом, в старих патинках.

Марта так змінила голос, так уміла в розмові передражнювати жидівок, що її ні на який спосіб не можна було впізнати. Вона ще до того поробила сажею товсті довгі брови, понатирала тертим угіллям щоки так, що здавалась старою й довгообразою. За жида вбрався один академіст, а за другу жидівку — одна приїжджа дячиха.

В клуні піднявся сміх та гомін. Жидів упізнали, але їх ролі ще не скінчились. Жид звелів музикам грати жидівський танець. Перебрані жиди пішли танцювати по-жидівській з курми в руках. Жидівки почали фігурувати одна проти другої тихо, плавко, поводячи станом та руками, як індійські баядерки. Жид ходив од одної до другої й граціозно то заглядав їм в вічі, то оглядав ззаду. Музики заграли швидкої. Жиди почали підскакувати разом на обох ногах, але не разом, а одно за другим, неначе ступи в млині, ще й штовхались спинами. Жид підняв півнів вгору. Півні закиркали. Картина була така смішна, що в клуні піднявся не сміх, а гвалт. З хати позбігались дивитись на комедію усі слуги, погоничі. Натішивши компанію, жид подав своїм дамам стільці й, обережненько взявши їх попід руки, неначе не посадив, а поодносив їх на стільці. Жидівки взяли в руки по курці й обмахували хвостами свої гарячі лица. Натішивши компанію, перебрані жиди повтікали в хату.

Гості снідали до самого обіду й випили велику силу горілки та наливки. Одначе ніхто не був ще п'яний. Опівдні Прокоповичка звеліла подавати обід. За обідом чарка ходила кругом столів, од одного краю до другого, й поки вона доходила на старе місце, хміль вилітав з голов гостей. Гості скінчили кабана, з'їли половину бичка, поїли велику силу курей, безліч качок та індиків. Подали солодкі потрави: маковники, шулики, хрусти. Господар обернувся до жінки:

— А що, паніматко, чи немає в тебе чого міцнішого од цієї гіркої? Щось горілка не дуже б'є в голову, — тягнеш, тягнеш, а в голові все-таки не шумить. Ти б зварила нам варенухи, — сказав Прокопович до жінки.

— Я вже й зварила — й твого загаду не ждала, — сказала Прокоповичка.

Прокоповичка послала в пекарню молодиць. Молодиці принесли два горшки варенухи. В клуні пішов дух вареної горілки, меду, перцю та усякого коріння. Гості аж облизувались. Прокоповичка поналивала варенухою чашки та здорові чарки. Важкий дух перцю з медом дійшов аж до другого засторонка, до жидів-музик. Жидки загерготали й зацмокали язиками. Батюшки дражнилися з ними через тік, показуючи чашки з варенухою.

— Ну, отець Мельхиседек, тепер начувайся. Після цієї варенухи підеш і ти у танець, — сміявся Прокопович.

— Ану, спробую цього ведмедя, чи потім піду в танець, чи й ніг не підведу, — сказав Мельхиседек.

Тим часом як гості пили варенуху, в двір увійшли цигани й попростували до клуні. За ними гналась ціла тічка собак. Попереду йшли дві плащуваті циганки, закутані од голови до ніг в якесь синє та біле дрантя. В однієї за спиною в торбї теліпалась дитина й насилу виглядала з шматків дрантя. Циганки були обвішані щітками та пучками веретен. Здоровий, чорний, розпатланий циган ледве виглядав з купи решет, ситів та підситків. Циганки приступили до гостей і показували свої щітки та веретена. Циган совав матушкам решета й сита та вихвалював свій крам. Одна циганка приступила до Онисі, взяла її за руку й почала ворожити.

— А поздоров тебе боже! Дай тобі вік довгий! Ож дай свою білу ручку, я тобі всю правду скажу. Ти щаслива і вродлива, будеш жити сімдесят років, будеш мати двадцятєро дітей кучерявих, гарних та

чорних, як свята земля. Поклади бідній циганці на руку золотого, я тобі ще більше правди скажу.

Онися поклала циганці на руку золотого.

— Спасибі тобі, молода пані! Бог тебе благословить. Будеш мати тридцятро сандуликів, будеш жити сто років, та ще не помреш. Ти будеш головою в домі, будеш верховодити над панами, над жидами. Твої сандулики будуть кучеряві, та гарні, та чорні, як сажа. Ти будеш багата, як свята земля. Поклади ще золотого, й ти ніколи не вмреш...

Гості засміялись. Після комедії жидів вже трудно було піддурити гостей. Всі впізнали двох дячих та чорного окатого богуславського дяка. Музики заграли. Циган повів циганок у танець. Циганки почали дикий танець, піднімали руки вгору, крутились на одному місці, тряслись, як в пропасниці, позадиравши голови вгору. Циган підскакував халяндри й так немилосердно бив себе п'ятами в зад, що на йому аж решета стукотіли. Після танців цигани без церемонії попросили собі варенухи, сіли за столами між гостями й ще довго брехали та ворожили матушкам та батюшкам та верзли всяку нісенітницю.

Вже сонце стало на вечірньому прюзі, а обід тягся до полудня. Приданки заспівали:

А все тут не по-нашому, А все тут не по-вашому! А снідання до обідання, Обідання аж до полудня, А полудень аж до вечері, А вечеря аж опівночі!

Варенуха розвеселила гостей, але не впоїла.

Матушки й молодичі розспівались, а далі пішли в танець. До самого вечора вони співали й танцювали, доки не настав час вечеряти. Знов молодичі понаставляли на стіл усякої страви, й холодцю, й мнишків; знов десь набрались печені кури, гуси; знов принесли вареників у сметані та

всяких пундиків; безкінечник-чарка так само ходила кругом стола. Погулявши та потанцювавши, гості знов сіли за столи.

Тільки що скінчили вечерю, як під одним столом щось страшенно заревло та загарчало. Гості подумали, що під стіл влізла собака, й не звернули уваги. Але через хвилину знов щось заревло страшним голосом і вхопило Мельхиседека за ногу. Мельхиседек почув, що в його ногу вчепились міцні зуби, скочив з місця й крикнув. Гості замовкли. Коли це з-під стола винирнула страшна, чорна, з рогами голова й лягла мордою на стіл. Роги були волячі, морда чорніла, як сажа, зуби й білки очей білили. Голова загарчала. Всі крикнули. В одну мить з-під стола вискочив якийсь звір, скочив на стіл і став на чотирьох ногах.

Постать була схожа на ведмедя, обросла довгою шерстю. На голові стриміли волячі роги. Кругом шиї висіли довгі чорні коси, неначе у лева. Чорна морда сердито мигала очима й вищиряла білі зуби та ревла, як ведмідь. Ефект був великий. Серед ночі, після важкої варенухи, при свічках ведмідь і справді-таки налякав гостей. Всі жахнулись знехотя. Дами завищали. Жиди перестали грати. Звір повернувся двічі на столі, зарів, скочив з стола й кинувся через тік в другий засторонок на жидів. Жиди покидали скрипки, підняли гвалт і простяглись втікати. Ведмідь погнався за одним жидком, впіймав його зубами та давай смикать та рвати. "Ой вей! Ой гвалт! Ой вей!" — кричав боязкий жидок, знестямки тікаючи з усієї сили через тік. Ведмідь піднявся на ноги, жидок беркицнув на тік.

— Чого ти, дурний, злякався? Та це я! — крикнув чайківський дяк, перебраний за ведмедя.

— Ой вей мір! Ой вей, господи! — чути було по всій клуні, де розсипались перелякані жидки. Ведмідь взяв лапами жида за плечі й підвів його. Бідний жидок зблід, як смерть, і трусився. В клуні стало тихо, тільки було чути: "Ой вей мір! Ой гвалт!" Але незабаром дяк скинув причеплені роги, закинув за вуха коси, виліз з вивернутого кожуха й

пішов в хату вмиватись. Музики насилу опам'ятались, поки могли знов грати.

Після вечері гості знов напились варенухи й зовсім розвеселились. Передніше співали матушки, а після почали співати й батюшки й дяки. Почали співати божих пісень: "Стань, Давиде, з гусями", "Преукрашенная", а далі й мирських: "А вже чумаك дочумакувався", "Ой за гаєм, гаєм", "Гомін, гомін по діброві". Голоси були дужі, чудові. Музики підроблювались на інструментах і пригравали до їх співу. Здавалось, неначе вся клуня співала й грала. Хор виходив незвичайно дужий і взагалі гарний. Здавалось, що співали ворота, співали сохи, співали крокви й лати, навіть кулики на покрівлі. В глупу північ усі гості попадали на сіно й поснули, де хто впав.

В вівторок гості почували справдішнє похмілля й почали похмелятись та закусовати кислую капустою та огірками. Знов снідали до обіду, обідали до полудня, полуднували до вечері, а вечеряли опівночі; а в середу перед вечором перезвою ближчі особи поїхали в Вільшаницю до молодого.

Вільшаницькі молодиці опорядили перед весіллям дім і двір Моссаковського: оббілювали всередині, гарненько обмазали й побілили околом, помили вікна, вичистили двір, вимели доріжки в садку. Родички Моссаковського понапікали й понаварювали й ждали гостей. Поки перезва доїхала до Вільшаниці, надворі зовсім смеркло. Люди з усього села позбігались подивитись на молодих, на перезву, подивитись, як "молоду смалять" по народному звичаю. На всій широкій улиці, котра йшла через греблю до Моссаковського двору, господарі поодчиняли ворота, на воротах поставили застелені столи з хлібом та сіллю. По всій улиці коло кожного двора лежали купи соломи та стриміли кулі. Перезва вїхала в село. Багаття запалили. Вся улица ніби горіла. Огонь освітив білі хати, застелені столи, освітив купи людей коло кожного двору. Моссаковський з Онисею вставали коло кожних воріт. Господарі поздоровляли їх, чоловіки цілувались з Моссаковським, молодиці з Онисею. Молодий з молододою викидали на столи всі гроші, які були в

кишеннях. Перезва насилу сунулась по улиці і вже пізенько доїхала до греблі. На греблі понад самою водою в березі стояли палаючі кулі. Хлопці розіклали багаття понад ставком, в садку над водою, коло церкви й по обидва боки воріт двора. Полум'я освітило ставок, блищало в воді. Церкву, дім, садок було видно, як удень. Коло двору й в дворі стояла сила народу й ждала молодих. Коні ще раз спинили коло церкви, де стояв за столом староста з старостихою, вітаючи молодих хлібом-сіллю. Між двома багаттями перезва в'їхала в двір. Коло ганку стояли молодиці-приданки. Вони стріли молодих весільною піснею й провели молодих з піснями в покої. Вільшаницькі приданки прийшли з дарами: з курми, гусьми, повісмами прядыва, сувоями полотна, клубками та півмітками, а декотрі з поросятами в мішках. Музики заграли на ганку, й веселі приданки насилу встигли оддати дари й пішли в танець. Половина двора вкрилась молодицями. Молоді молодиці стали в здоровий кружок і парами пустились в метелицю. Багаття палало й обливало двір червоним світлом. Дзвінки весільні пісні перемішувались з мотивами музик. Парубки підкидали соломи в багаття. Світ серед темної ночі, ясно освічена червона вода, несамопиті танці, маси молодиць, музики й несамопиті співи надавали картині образ чогось гарячого, палкого, вакханального.

Весь поїзд, уся перезва повиходила на ганок і довго дивилась на ту картину, доки не згасло багаття, доки не потопились молодиці в танцях. Музики й гості увійшли в покої, а за ними рушили й приданки. Покої сповнились людьми, як буває на народних весіллях тоді, коли молода сидить на посаді. В просторній світлиці знов почалися танці, де вже танцювали молоді матушки та дияконші разом з приданками.

На понакриваних столах поставили закуски та напитки. Онися частувала приданок з своїх рук, а Моссаковський частував господарів. До пізньої ночі гуляли та танцювали, доки зовсім не потопились.

Ще два дні гуляли гості в Вільшаниці на весіллі, як і в Чайках: снідали до обіду, обідали до полудня, полуднували до вечері, як і в Чайках, і тільки в суботу пороз'їжджались додому, бо священикам треба було правити вечерню. Весілля тяглося тиждень.

В неділю після служби зібрались поважніші господарі з села, склали грошей Моссаковському на пострижіння в священника й вирядили його в дорогу. Титар припріг свою коняку в Моссаковського візок і сів за погонича. Й рідня Моссаковського, й господарі випровадили Харитона за село, стали за цариною під грушею, посідали на траві, закусили, встали й розпрощались. Харитін рушив до Києва, а Онися з батьком та матір'ю вернулась в Чайки.

## 5

Через два тижні Моссаковський вернувся в Чайки священником. Прокопович почав виряджати дочку в Вільшаницю. Позапрягали в вози воли й коні. На вози поскладали все, що потрібно було для нового господарства. Хури рушили з двору. По обіді Онися останній раз помолилась перед батьківськими образами й з сльозами виїхала з батькового двору. Батько плакав, мати плакала, плакали наймички, прощались з Онисею. Онися на цей раз забула за те, що вона їхала на своє господарство й панство. Вона тільки знала, що їй жаль батька, матері, хати, де вона зросла, жаль садка, чайківських людей, а більше од усього жаль матері.

— Тепер, дочко, без тебе й хата стане неначе пусткою, — говорила мати. — Викохай, вигляди, вирости дітей, а вони візьмуть та й порозлітаються й покинуть тебе саму на старість, як сироту, — говорила мати, плачучи.

Виїхали з двору. Мати й батько провели дітей за двір, стали на горі й довго дивились, поки вони перевозились через Рось, поки віз не сховався в зелених вербах та вільхах. А Онися доти оглядалась на гору, на матір, на батька, доки не закрили їх зелені верби.

Незабаром з'явилась і Вільшаниця. От і широка улица, де колись палало багаття; от і гребля, і ставок, і церква, й свій дім. Онися увійшла в дім, неначе кудись в гості приїхала...

Але це було на одну хвилину. Одну хвилину вона посиділа коло стола й задумалась. Втерши сльози, вона, наче птиця, стрепенулась і кинулась господарювати: порозставляла мебіль, повішала образи, привезені з дому, поховала посуд, заглянула в хижку, побігла в комору, скрізь поряdkувала, розказувала молодицям, котрі їй помагали, поряdkувала навіть людьми, що вносили кадовби, діжки, сипанки, солом'яники та бодню. Вона заглянула навіть до овець, до корів, до волів. І через годину вже забула за Чайки й стала господинею в домі.

Просторна світлиця незабаром була обвішана образами попід самою стелею в два рядки. Чорно помальовані дерев'яні стільці, що позоставались після покійного Моссаковського, поперемішувались з білими, привезеними од батька. Дві канапи вона закрила здоровими килимами, за дзеркало заткнула листаті букети з восковими вишнями, грушами та пташками. На образах забілили здорові вишивані рушники. В покоях одразу стало чисто, привітно, по-господарському, але по-старосвітському. Непосидяча Онися вешталась до самого вечора по покоях, та по пекарні, та по коморах, — і ввечері вже скрізь був порядок та чистота. Моссаковський тільки дивився, як вона давала лад, та командувала, та бігала, й більше мусив слухати її слова, ніж поряdkував.

— От тепер ми й в себе, вдома! — сказала Онися, сідаючи з Харитоном за вечерю в кімнаті. — Що то поробляють тепер мати? Що поробляють батько? Мабуть, і досі плачуть за мною?

— Слава богу, що ви, Онисю, не плачете, — тихо обізвався Харитін.

— Нащо ти на мене кажеш ви? Хіба ж я не твоя жінка? Адже ж чоловіки на жінок кажуть ти!

— Коли ви, Онисю, такі... розумні, такі проворні, такі падковиті до хазяйства, що й сказати не можна, — промовив отець Харитін солодким голосом.

— Голово з вухами! Хоч при людях кажи на мене ти! — сказала Онися, торкнувши його по руці.

— Нехай вже при людях... то й буду казати ви... чи то, правда, ти...

— Як тільки будеш на мене викати, то я тебе присилую тикати; буду за вуха скубти. Чуєш, чоловіче!

— Скубіть, Онисю, скубіть. Воля ваша, а все-таки якось мені ніяково тикати на вас. Може, потім звикну, присилую себе.

Але Моссаковський цілий вік свій не присилював себе говорити на свою жінку ти, й до самої смерті говорив на неї ви, а вона на його ти.

Після вечері Онися побігла в пекарню, розпорядилась наймичками, вхопила свічку, побігла в хижку, потім побігла з наймичкою в льох. Моссаковський тільки дивився, як вона вертілась, мов муха в окропі.

Після вечері Онися одчинила здорову скриню, що стояла в кімнаті рядом з ліжком, поставила свічку на стільці й почала перебирати та складати сорочки, наволочки, простирадла, сувої полотна, привезені од матері, й ті, що понаносили приданки. Моссаковський дивився, як її тонкі руки перебирали купи полотна, милувався її довгими, гострими бровами й усе ждав, що вона от-от скінчить роботу, сяде коло його, пожартує з ним... А Онися все лічила та лічила то рушники, то сорочки, то хустки. Моссаковський почав дрімати.

— Кидайте, серце Онисю, та йдіть сядьте зо мною та трошки побалакаємо, — говорив Моссаковський до Онисі солоденьким голосом.

— Зараз, зараз, моє серденько! Ось тільки полічу твої сорочки: раз, два, три, чотири... Ти, мабуть, спати хочеш? Еге?

Онися кинула сорочки, прибігла до Моссаковського, обвила його шию руками, тричі цмокнула й знов кинулась до скрині.

— Отже мама все скуйовдила до купи. Оце мої сорочки, а це твої: п'ять, шість, сім, вісім...

І її тонкі пальці знов розбирали та складали на купу сорочки. По хаті пішов дух свіжого плаття, крохмалю. Серед нічної тиші виразно розносився Онисин голос: десять, одинадцять, дванадцять...

— Але час вже, моє серденько, спати. Кидайте, моя доле! Завтра полічите, — говорив Моссаковський.

— Лягай, чоловіче, спати, коли тебе сон зміг; лягай, серце, а я ось швидко долічу.

Онися знов кинула роботу, прибігла до чоловіка, попестила його й знов почала лічити та складати.

Моссаковський не видержав: кинувся на ліжко й заснув. І, засипаючи, він усе чув, як Онася складала та лічила: раз, два, три, чотири...

— Чи ти, Харитоне, вже спиш? — спитала Онася.

— Га! — крикнув Моссаковський крізь сон. — Вже сплю.

Вже в пізні обляги Онася замкнула скриню, вийшла в сіни подивитись, чи замкнуті двері, й погасила світло...

Серед темної ночі Моссаковський почув через сон, що в сінях щось ходить та стукає. Він силкувався прокинутись, але ніяк не міг. Йому снилось, що в сінях пораються злодії, що вони вже ламають двері в кімнату, от уже й двері виставили, розтрощили скриню, витягають

полотна та сорочки, складають до купи та все лічать: раз, два, три, чотири...

Він бачив проти свічки страшні кудлаті та бородаті голови з страшними очима, бачив мохнаті руки, з довгими крюкуватими пазурами, хотів крикнути, скочити з ліжка, але в його не було сили крикнути. Він насилу прокинувся й розплющив очі. В хаті було так поночі, що навіть не видно було вікна. По сінях і справді щось ходило, рипало дверима, увійшло в сіни, впустило поліно; в діжці захлюпала вода; хтось наливав воду в горщик. З пекарні було чути розмову. Він догадався, що наймички вже повставали.

Моссаковському здалося, що він тільки що задрімав і навіть добре не заснув. Він почав кликати Онисю.

— Онисю, чи ви спите?

В хаті було тихо, мертво. Моссаковський крикнув вдруге. В кімнаті навіть не чути було, як Онися дише.

Моссаковський полапав руками по ліжку. Онисі не було.

— Невже оце моя жінка вже встала й порається в пекарні? Ну, та й господиня буде з моєї жінки, — більше ніж треба!

Моссаковський повернувся на другий бік і заснув. Як він прокинувся, вже розвиднювалось: в хаті вже сіріли стіни, а перед ним стояла Онися, вмиyta, убрана й причесана.

— Чи ти й досі спиш, ледащо? Я встала вдосвіта, побудила й наймичок, і твоїх наймитів, вже й снідання тобі зварила.

— Ви мене, Онисіє Степанівно, таки добре налякали. Мені здалось, що в сінях пораяються злодії. Навіщо пак так рано встаєте та себе мордуєте? Й моя покійна мати так рано ставала та товклась ще вдосвіта.

— Хто рано встає, тому й бог дає. Будемо рано вставати, наживемо та надбаємо багато добра, а будемо спати до обіду, то не буде ладу в господі, — говорила Онися. — Йди лиш, хазяїне, та подивись на худобу та на коні, чи добре глядять наймити худоби, — сказала Онися Степанівна, помолившись богу.

— Зараз, зараз, Онисіє Степанівно! Ось тільки вмиюсь та трохи причепурюсь.

Моссаковський пішов по загородах та по кошарах, а Онися вже й снідання поставила на стіл.

— Ну, та й рання ж птиця оця молода матушка, — говорили наймички та наймити в пекарні, — будить нас ще до півночі, — не дала вволю виспатись.

Онися Степанівна й справді не давала слугам добре виспатись. Вона й сама пізно лягала, рано вставала, й слугам не давала спати та товклась, як Марко по пеклі. День у день вона вставала вдосвіта, сідала з наймичками за гребінь прясти, нарядала більше за наймичок, ще силувала дівчат співати пісень, бо любила пісні.

— Ой трудно служити в цієї матушки! Коли б, господи, добути року, — зроду-звіку не стану на другий рік, — говорила одна наймичка до другої.

— Знаєш що, отець Харитін. Тепер настає зима. Скажи ти в церкві, щоб молодиці направили мені за пилипівку по півміткові. Ти тільки подумай: скільки молодиць, стільки буде й півмітків. Вироблю полотно та продам. От і гроші будуть.

— Може, буде дуже вже завчасу. Треба трохи подождати. Я тільки що став на парафію. Коли б часом люди не гомоніли та не спротивились.

— Оце лихо! Як не схотять, ніхто не буде силувати. Скажи, таки скажи на царських вратах в неділю, як звичайно священики говорять.

І Моссаковський після служби божої почав говорити людям проповідь; говорив просто, хоч і немудро, говорив по-українській, бо іншої мови зовсім не знав. Він говорив, щоб люди ходили до церкви, молились богу, вчили дітей молитись богу, що добрим людям бог дасть спасіння, а грішних будуть чорти мучити в пеклі огнем та розтопленою смолою.

— Хто не молитиметься богу, хто не поважатиме святої неділеньки, хто не поважатиме свого батька й неньки, той заслужив кару од бога в цім і в прийдешнім віку. Спасайтесь всі! Й ви, чоловіки, й ви, молодіці, ходіть до церкви, не пийте багацько горілки, моліться богу. А ви, жіночки, божі бджілочки, працюйте для неба, працюйте й для того, що на цім світі треба. Напрядіть моїй матушці по півміточку, бо вона молода й до роботи ще не звикла та й не дуже зугарна. Настане,пилипівочка, то не гуляйте, моліться, та й в скриню добре дбайте, — амінь! — так закінчив свою проповідь Моссаковський.

— А це вчора приблудилась до моєї левади чиясь чорна корова! Панове громадо, розпитайте та й мені звістку дайте! — прикинув отець Харитін, зачиняючи царські врата.

Молодиці осміхнулись і розмовляли, виходячи з церкви: "Ну, цей батюшка не те, що Балабуха. Вміє сказати, ще й приказати; нарядімо-таки молодій матушці по півмітку!"

І другого дня молодіці поприходили до Онисі Степанівни й розібрали все прядиво, всі повісма конопель та льону, скільки їх лежало на підрях в коморі.

— Знаєш що, панотче! Чи не накинути б тобі більшу плату за треби?  
— говорила Онися Степанівна. — Тобі дають шаги, як старцеві, — все гривні, та гривні, та злоті. З п'ятків та гривень не забагатіємо. Треба правити та вимагати більше.

— Не можна, серце. В чому, в чому, а в цьому вас не послухаю. Народ розгнівається на мене, бо він панщанний, платить подушне. В людей й так обмаль грошей. Усі на мене нарікатимуть та гриматимуть, — говорив несміливо Моссаковський.

— Вже як хоч, а грошей у нас мало. Як ззамолоду не складемо, то на старість нічого сподіватись. Накинь ще по гривні хоч на вінчанні.

— Не можна, — боюсь бога: люди вбогі. Як платили, так нехай і платять по старому звичаю. Як сусіди накинуть, то я накину, а мені починати не годиться. Мене громада обібрала на парафію. Як у чому буде недостача, піду по селі льнувати.

— Овва! Я цього не хочу. Я не люблю циганити, як наші баби та прабаби циганили по селі з торбами.

— Та й мені не приходится дратувати людей, — сказав Моссаковський. — Вони ж мене й на парафію одібрали, й Балабухи не пустили, й перед владикою за мене встоювали.

Онися Степанівна замовкла й прикусила язика.

Настало маленьке свято, коли навіть в церкві служби не було.

— Панотче, дзвони до церкви! — говорила Онися.

— А навіщо? Сьогодні мале свято.

— А на те, що все-таки якась копійка перепаде.

— Да бог з ним, Онисіє Степанівно. Невже за п'ятака треба ворухити дзвони.

— Але ж бо дзвони! Хіба ж пак п'ятак не гроші? З п'ятаків будуть рублі! Дзвони-бо, дзвони, — не лінуйся! Бачиш, як я бігаю по господарстві.

— Добре вам бігати, коли в вас ноги проворні та прудкі.

Моссаковський послав сторожа з ключами й звелів дзвонити.

Він приніс з церкви тільки одного п'ятака. Онисія Степанівна сховала його в скриню.

— Який же ти, панотче, не ласий на гроші. Поживеш, — побачиш, як стануть у пригоді гроші.

Минула осінь. Роботи в господарстві стало менше. Онисія Степанівна була б рада бігати, та не було коло чого, бо господарство було нове, а мати понавозила для неї всього, чого тільки треба було в господарстві. По обіді отець Харитін любив полежати й навіть книжку почитати. Онисія Степанівна все вертілась в пекарні, і його брала нудьга, коли він сам залишався в покоях.

— Онисіє Степанівно, беріть лишень плести панчошу, та сідайте коло мене, та побалакайте зо мною; а коли не хочете балакати, то я вам святу книжку прочитаю, — говорив отець Харитін, лежачи на гарячій лежанці в кімнаті.

— А що ж ти мені будеш читати? — питала Онисія Степанівна.

— Та хоч за царя Ірода або про святу Варвару.

— Цур йому, тому Іродові! Прочитай мені краще про святу Варвару.

Онися Степанівна взяла панчошу й сіла на стільці коло лежанки. Отець Харитін розгорнув здорову книжку й, лежачи догори лицем, поставивши її на своєму животі, почав читати про святу Варвару. Онися Степанівна сиділа й слухала. Її тонкі пальці з дротами тільки мигали.

Онися Степанівна слухала вухами, але її думка літала і в пекарні, й в хижці, й в коморі, заглядала на піч і під піч, і в діжу, і в ночви.

— Потривай трошки! Треба заглянути в піч, чи випікся хліб, — говорила Онися Степанівна й з тими словами схоплювалась з місця, бігла в пекарню й заглядала в піч. Отець Харитін назначав нігтем, доки прочитав, і дивився через книжку в вікно. Онися Степанівна влітала, як вихор, і знов сідала на стільці.

— Ну, та як далі? Що звелів батько збудувати для святої Варвари?

Отець Харитін знов починав читати тихим, рівним голосом, а думка Онисина знов одривалась од книжки й шугала по дворі, коло кошар, коло загороди, коло гусей та курей.

— Ой пожди на годиночку! Адже, мабуть, дівчата й досі не виносили кабанові їсти.

Онися Степанівна знов зірвалась з стільця, як метіль, побігла в пекарню, крикнула на дівчат і знов опинилась на стільці.

Отець Харитін позіхнув і знов почав читати. Онися вже зовсім не слухала, а свою думу думала.

— А що пак твої наймити будуть завтра робити? — несподівано перебила Онися читця.

Отець Харитін витріщив на неї очі.

— Але ви мені перебиваєте читати, — сказав він.

— Та я, бач, тільки спитала, — так набігло на думку: чи наймити гній вивозитимуть, чи повезуть мливо до млина; в нас вже житнього борошна обмаль; вже на сході й пшеничне борошно.

— Як ви скажете, так і буде. До вас треба йти розуму позичати, — говорив отець Харитін, держачи палець серед стрічки.

— Нехай везуть до млина. Гній можна й навіпісля вивезти.

Отець Харитін знов починав читати, але Онисія Степанівна вже давно погубила кінці й нічого не розуміла.

— Та хто то був Діоскор? Варварин чоловік чи брат? — спитала вона.

— Батько Варварин. Ви, Онисіє Степанівно, не дуже добре слухаєте. Еге?

— Ну, ну, читай! Тепер вже все розумію.

Отець Харитін читав, але Онисія Степанівна так перемішала Діоскора й Ігемона з наймитами та ігуменами, а Варвару з наймичками, що вже нічого нічого не розуміла.

— Знаєш що, отець Харитін, — знов перебила Онисія Степанівна, — ти береш до свого чоловічого діла моїх наймичок тоді, як і мені їх треба.

— Я думав, що ви питаєте за святу Варвару.

— В мене вже все повипадало з голови, що ти читав.

От і вчора забрав до току наймичок, а я хотіла плаття прати. Як тобі треба наймичок, то ти звечора в мене спитай. — Але ж, Онисіє Степанівно, і ви берете до своєї роботи моїх наймитів, коли мені їх треба, — несміливо обізвався отець Харитін.

— Знаєш що, панотче: поділимось слугами! Ти верховодь над своїми наймитами, а я над наймичками; а як тобі треба буде наймичок, ти спитай в мене, а я тебе питатиму, як мені треба буде наймитів.

— Добре, Онисіє Степанівно, добре! Що ви скажете, то все виходить гаразд. От слухайте ж, а я далі читатиму!

Отець Харитін знов прийняв нігтя й почав читати, але Онисія Степанівна вже зовсім не слухала. Отець Харитін примітив те й спитав:

— Чи ви слухаєте?

— Та слухаю, слухаю. Не питай мене та читай далі.

— Коли ви щось думаєте, — сказав отець Харитін, придивляючись до розумного лиця своєї жінки.

— Читайте-бо, читайте! Я думаю й слухаю разом.

— А як звали Варвариного батька?

— А хіба ж ти читав про батька?

— Авжеж читав, тільки ви не слухали.

— А правда, правда! То був якийсь ігумен.

— Який там ігумен! Діоскор — так звали Варвариного батька.

— Та хто ж такий був ігумен? Чи який Варварин родич, чи що? — спитала вона.

— Не ігумен-бо, а Ігемон! Це той, що мучив святу Варвару.

— Ото проклятий! В якому ж монастирі він був ігемоном? І чого ж то ченці мучили святу Варвару?

— Які там ченці! Ігемон — то так звався губернатор, чи становий би то по-нашому, чи що; от так, як в Богуславі отой становий, що в Чайках намальований у пеклі.

— О! Коли так, то там їм і місце. Я цього не знала, що вони, прокляті, мучили святих: якби була знала, то дала б мірку проса маляреві, щоб намалював їх у пеклі. Ну, ну, читай далі.

Отець Харитін читав, а Онисія Степанівна знов своє думала.

— Чи ти знаєш, панотче, що в нас картоплі мало? — несподівано перебивала його Онисія Степанівна.

— Але які ж бо ви! Вам усе в голові той господарський клопіт. Чи ви хочете зразу забагатіти, чи що?

— А чом би пак і не забагатіти? Добре вам, панотцям, коли ви й до смерті будете мати шматок хліба. "Піп — золотий сніп", — кажуть у приказці. А що я робитиму, як ти вmrеш, а я зостанусь удовою, та ще з дітьми? Де я тоді дінусь без грошей? Хоч з мосту та в воду.

— Далеко ви заглядаєте наперед. Ми тільки що побрались, а ви вже заглянули на самісінький кінець.

— О, я заглядаю й на кінець, і на всі боки оглядаюсь. Опоряди лишень трохи свою церкву, бо як часом загляне митрополит, то буде тобі лихо.

— Оце ви правду кажете. Треба й церкву опорядити та привезти з Богуслава маляра, щоб помалював церкву всередині й понаписував образи такі, як в чайківській церкві.

— Та щоб мені Балабуха був в пеклі на самім дні. Чуєш?

— Добре, добре. Даси маляреві мішок борошна, то він і намалює Балабуху, але коли б часом з цього чого не вийшло.

Отець Харитін зібрав громаду й порадився з нею, щоб помалювати всередині церкву та постановити нові образи. Громада згодилась. Титар виклопотав дозвіл і згодив маляра, щоб він вималював церкву й написав таку саму "Неопалиму купину" й страшний суд, як у Чайках, навіть намалював в пеклі богуславського станового й канівського столоначальника.

Раз Онисія Степанівна поїхала в Богуслав на ярмарок і вернулась додому з недоброю звісткою.

— Чи ти знаєш, панотче, яку я страшну звістку привезла з Богуслава?.. А ми собі тут сидимо, хліб жуємо й нічого не знаємо!

— Що ж там таке трапилось? Не лякайте-бо мене, бо я й без того вдався собі полохливий, — сказав отець Харитін і справді переляканий тривожним видом своєї жінки.

— Де вже не лякати, коли я й сама злякалась.

— Та що ж там таке? Чи Богуслав згорів, чи, може...

— Якби згорів, то мені про те було б байдуже. Балабуха став в Богуславі священиком, та ще й благочинним на нашу часть!

— Невже? — крикнув як опечений отець Харитін і схопився з місця.

— Став благочинним. Вже перевізся з жінкою, з усім кублом і, кажуть, швидко буде об'їжджати парафії.

— То це він і до нас приїде?

— Авжеж, приїде; вже він нас не мине!

— Ну, то викручуйтесь же, Онисіє Степанівно, коли давали йому гарбуза.

— Що мені благочинний! Куди ж пак: велике цабе! На мені не попівська рясa, а плахта. З мене чина не здіймуть. На тобі це все окошиться, от що! Тепер ти, панотче, викручуйся, бо він тобі пригадає й мене, й вільшаницьку парафію, й вільшаницьку громаду. Він, мабуть, думає, що не громада вигнала його з Вільшаниці, а ти.

— От тобі й на! Оце лишечко! Що ж тепер мені робити? Та він же мене з'їсть без солі!

— Бідкайся не бідкайся, то вже тим нічого не допоможеш.

— Що ж ви мені порадите робити? Він же до нас приїде.

— Нехай їде! Я його почастую так, що голодний додому поїде, — сказала Онисія Степанівна.

— Так не можна, Онисіє Степанівно. Давайте поради! В вас же розуму добра макітра. Що мені чинити?

— Про мене, йди з ним на мир, коли вже таке діло скоїлось. А я йому й очей не покажу.

— Де вже вам йому очі показувати! Це все лихо, либонь, одному мені прийдеться одбувати.

— Пошли йому передніше будлі-якого хабара, то він одразу стане прихильніший. Але чого йому послати з нашого молодого господарства? Пашні шкода, товару шкода, птиці шкода...

— Всього шкода, тільки мене не шкода, — сказав, скривившись, отець Харитін.

— Конопель у нас мало, бо молодиці попряли; льону зовсім мало; гуси позакидала в кучу годувати к різдву.

— Онисіє Степанівно! Пошлім благочинній дві годовані гуски. За дві гуски вона повинна б стати прихильною до нас.

— Авжеж! Дві гуски, та ще й годовані! Я й сама з'їм; буду пак годувати твою благочинну годованими гусьми! Знаєш що? Наш титар, либонь, гарний гончар; нехай він одвезе хуру своїх горшків, — і кози будуть ситі, й сіно ціле.

— Та й розумні ж ви, Онисіє Степанівно! Їй-богу, добра ваша річ. Адже ж над титарями благочинний дійсно так само начальник, як і над нами. Треба послати за титарем.

Отець Харитін послав за титарем й звелів йому набрати віз горшків, мисок, макітер і всякого гончарського посуду та одвезти на гостинець новому благочинному, щоб був ласкавіший до вільшаницької парафії.

— Але, Онисіє Степанівно, треба й од себе прикинути щось, — говорив отець Харитін до жінки.

— Од мене прикинь дулю отцю благочинному, а другу госпожі благочинній, — сказала Онисія Степанівна.

Отець Харитін тільки носом покрутив й боявся більше зачіпати її.

— Та не забудьте, старосто, покласти на віз зо два поросятники, — наша благочинна дуже любить поросятину, — та ще покладіть з самого верху, щоб було видно, — сказала Онисія Степанівна до старости.

В неділю по обіді староста набрав повний віз горшків, поклав зверху два поросятники й поїхав в Богуслав. Богуслав був в той час повітовим містом.

Балабушина оселя була на горі коло возвоза, край самого міста. Містечко розстелялось наниз попід город й спускалось до самої Росі, де край берега зеленів вишник та високі верби. Внизу шуміла Рось, обставлена по обидва боки скелями та купами каміння. Подекуди між скелистими невеличкими острівцями проривалась вода, шуміла й булькотіла, неначе хто лив її з тиков та пляшок. На горі сіріли жидівські хати й крамниці, то криті бляхою, то черепицею, то соломою. За Россю на низині зеленіли левади, то сіріли скелі, виступаючи з-під землі високого берега до самого монастиря на крутій горі.

Титар в'їхав у двір до благочинного. Воріт зовсім не було. По дворі никали захуджені жидівські кози й смикали стріхи невисоких обідраних повіток. На покрівлі дома чорніли дірки, стриміли розкудлані кулики, підняті вітром. Титар глянув на оселю й тільки губами цмокнув.

"Тут моїм горшкам будуть раді; поганий господар з нашого благочинного", — подумав титар, спинивши воли коло ганку.

Титар познімав з воза горшки, миски, макітри, ринки, глечики та покритишки й порозставляв той крам кругом ганку. Полив'яні миски блищали на осінньому сонці; горшки чорніли, а довгі присадкуваті поросятники неначе полягали на сходах коло самого порога. Титар пішов у покої до благочинного.

Балабуха зовсім перебрався на своє господарство, але дуже помилився, сподіваючись приданого од тестя. Не поміг і сват отець Мельхиседек, не допомгла й язиката сваха Марта. Тесть дав йому сливе четверту частку того що обіцяв; він не дав навіть Балабусі тієї баби, що обіцяв,— натомість дав йому парубка Прокопа, в котрого були не всі вдома.

Балабуха тільки що пообідав пізенько, по-міському звичаю, й лежав в світлиці на канапі. Олеся, убрана в новеньку сукню, сиділа коло його в ногах, награвала на гітарі якийсь романс. В покоях було по-міському, з претензією на панство. Непомальований поміст був вишаруваний піском і чисто вимитий. Коло вікон висіли портрети Кутузова та інші й дві нові картини, куплені в Києві на контрактах: на одній — панна з голими плічми держала на руках kota, на другій картині — панна з заслоненими плічми, але з голими руками держала на пальці канарейку й годувала її з своїх червоних уст. На вікнах стояли вазони герані.

Титар рипнув дверима й подався несміливо назад. Балабуха схопився з канапи. Олеся перестала грати.

— А що ти скажеш, чоловіче? — спитав Балабуха.

— Приїхав до вашої милості з гостинцем од вільшаницького батюшки.

— З яким гостинцем? — спитав Балабуха.

— Привіз посуду на господарство. Чи звелите куди перенести? — спитав титар, скося поглядаючи на простоволосу жінку благочинного.

Балабуха вийшов на ганок. За ним вийшла й благочинна. Посуд займав трохи не третину маленького двора. Олеся осміхнулась, глянувши на Балабуху.

— Піддобрюються, бояться тебе, — зашепотіла Олеся до Балабухи.

— Добрі горшки в вас в Вільшаниці, — сказав Балабуха, кинувши очима по горшках.

— А це що таке? — спитала благочинна, торкаючи кінчиком черевика поросятники.

— Це, вибачайте, госпоже, поросятники, щоб смажити цілі поросята чи ік великодню, чи й так на свою обихідку.

Благочинна ще ласкавіше осміхнулась.

— Це матушка прислали таки доконечне вам, — додав староста.

Олеся облизалась, наче почула смалятину од поросяти, котрою наче повіяло од здорових поросятників.

Балабуха звелів винести титареві за всі горшки чарку горілки, та й то маленьку, й дав закусити шматок чорного хліба.

— Кланяйся ж батюшці й матушці та скажи, щоб приїхали до нас в гості. Та не забудь подякувати за горшки, — крикнув Балабуха до титаря, котрий налагодивсь виїжджати з двору, держачи під пахвою шапку.

Вибігла горбата Килина, вибіг Прокіп і кинулись переносити горшки на горище.

— Моссаковські йдуть на мир, — сказав Балабуха.

— Добре роблять, що йдуть — нам горшків треба; Килина товче їх так, що не настачиш од ярмарку до ярмарку.

— Що ж, старосто, казав благочинний? — питає отець Харитін та Онисія.

— Дякували й просили, щоб приїхали до його в гості, — сказав староста.

— А благочинну бачив? — спитала Онисія Степанівна.

— Бачив: вибачайте, волоссям світить, — простоволоса ходить, неначе дівка.

В той час Балабуха з жінкою, надивившись на горшки, пішли в кімнату й полягали спати. Виспавшись добре, Балабуха достав якогось "святого отця" й почав, лежачи, вважливо читати. Олеся сиділа й слухала.

— Господи, яка нудьга! От і ніякий гость не приїде, — промовила Олеся, позіхаючи.

Вона достала гітару й почала грати. Балабуха так закопався в книжку, що навіть не чув музики.

— Кидай книжку та слухай, як я граю, — сказала Олеся.

— Грай, грай! Я слухаю, — обізвався Балабуха, не одводячи очей од книжки.

— Як же то ти разом і слухаєш і читаєш? Може, тобі заспівати?

— Співай, співай, серце, — я слухаю.

Олеся переспівала однієї пісні, а Балабуха все читав і не чув з тієї пісні ні одного словечка.

— Чи ти мене слухаєш? — спитала Олеся, дивлячись на чоловікові насуپлені брови.

— Слухаю; співай далі!

— Ну, заспівай ще ти, — я буду пригравати.

— Грай, грай! Я слухаю.

— Та ти навіть не чув, що я сказала.

— Ти краще послухай, а я тобі прочитаю "Краткий Летописец" за Україну та гетьмана Богдана Хмельницького.

— Що ж то таке Україна? Чи посесія яка, чи що? Хто ж то Богдан Хмельницький?

— Україна — це весь край, де тільки живе наш народ. Богдан одвоював Україну од Польщі й оддав цареві Олексієві. Ти, бачу, нічого цього не тямиш.

— На, краще, прочитай мені оцю "Волшебницу Рагі-Муїну й принца Ібрагіма", — сказала Олеся, тикаючи Балабусі в руки давній роман в шкурятяних палятурках.

— Дай вже, дай, — я тобі прочитаю й твою "Волшебницу".

Балабуха почав читати, як волшебниця повела Ібрагіма в глибоку печеру, викликала якогось страшного духа й почала високим стилем верзти нісенітницю. Він читав, читав та й плюнув.

— Одчепись, Олесю, з своїми волшебницями!

Балабуха знов взяв в руки товстий "Феатрон, или Позор исторический". В цього "спудея" старої Києво-Могилянської академії було багато книжок, більше, ніж в деяких теперішніх наших сільських батюшок на Україні: він був ліпший чоловік не тільки для свого часу, хоч і не падкував коло хазяйства. Олеся видерла з його рук книжку й закинула на шафу.

— Потривай же, я ось швиргону туди й твою Рагі-Муїну з царевичем Ібрагімом!

І він справді швиргонував книжку на грубу, аж листки на повітрі зашелестіли й палятурки захурчали.

— От так! Що ж ми тепер робитимемо, коли книжки позакидали? — сказала Олеся.

— Танцюй, а я буду дивитись, — сказав Балабуха.

— Якби ж ти пак грав! — сказала Олеся, надувши губи.

— Знаєш що, Олесю? Піди в пекарню й розпорядись, щоб Килина зварила чого або спекла на вечерю, бо я вже їсти хочу.

— Піди краще ти, бо я ненавиджу ту пекарню.

— Піди-бо! Ти ж в мене господиня, чи що.

— Не піду. Я до того не звикла в батька. Коли б нам знайти доброго кухаря: я ненавиджу те смажіння, та печіння, та топління, та варіння, та ще й що божого дня! Я не маю до цього потягу.

— Еге! На кухаря треба багато грошей. Піди-бо, піди!

Олеся одчинила двері в сіни, гукнула на Килину, звеліла їй взяти в жида м'яса й спекти на вечерю печеню, — одначе в пекарню все-таки не пішла.

Настав довгий вечір. Олеся не втерпіла, достала з груби свою "Волшебницю" й почала голосно читати. Балабуха не слухав і позіхав.

Килина поставила на стіл печеню й солоні огірки. Олеся покуштувала м'яса: м'ясо було засушене, як сухар.

— Пхе, яке паскудство! Можна зуби поламати, — сказала Олеся, одсовуючи тарілку, — це якась жорства, а не печеня. — Вона одрізала огірка; огірок був несолоний, дуже кислий, без усякого смаку.

— Пхе, який паскудний огірок! Я зроду таких поганих огірків не їла.

— Як не їла, то тепер мусиш їсти; яких насолила, такі й споживай! Ти не хазяйновита й нестатковита людина, — сказав Балабуха, перетираючи в зубах суху печеню, що аж тріщала, неначе він жував у роті пісок та жорству.

— Господи, яка нудьга. Й гость тобі ніякий не приїде. Коли б хоч який жид прийшов з містечка, все б таки було з ким побалакати.

Олеся пішла ходити по світлиці. Балабуха курив люльку з довгим цибуком і мовчав; викурив одну, закурив другу, потім третю. Дим ворухив Олесині нерви, фантазія грала... Для неї тісно стало в світлиці, в цілому домі; її думки кудись рвались, як птиці, хотіли летіти, крутились

під небом, під хмарами, та не знали, де сісти, де спинитись. Балабуха дивився з кімнати, як вона задерла голову, заковувала під лоб очі, неначе на стелі якусь книжку читала.

— Знаєш що, панотче! В мене нема доброї сукні; треба мені справити шовкову сукню на виїзди в гості. В нас у Богуславі є порядне товариство, — треба йому показати, що я госпожа благочинна.

— То й справ: біжи в крамниці та набери собі шовку чи там чого хочеш, — говорив Балабуха, смакуючи люльку з довгим цибуком.

На другий день після раннього обіду Балабуха поїхав оглядати свою благочинію й передніше за все завернув в Вільшаницю до Моссаковського: може, на його зробили приємне враження вільшаницькі горшки. Балабуха під'їхав під ганок. Моссаковський виглянув у вікно й вибіг надвір зустрічати благочинного; панотці привітались привітно й поцілувались. Балабуха був звичайний, але держав себе холодненько й дуже поважно й більше розпитував за церкву, за парафію, ніж про давні свої стосунки з Моссаковським. Моссаковський був ласкавим, кланявся, але не дуже щиро, а більше підлесливо, як кланяється нижчий вищому. В кімнаті за дверима притаїлась Онися як мертва. Вона прислухалась до розмови, і її взяла велика хіть подивитись на Балабуху. Вийти до його вона нізащо в світі не думала. Як ласочка, вона стала на стілець і заглянула в світлицю через дірку над дверима, де на одвірку стояв рядок проскур. Вона зирнула цікавими очима й побачила, що Балабуха був з короткою густою чорною бородою, з короткими чорними кучерями кругом голови. Чорні вуса та борода заслонили його негарні губи, й він став тепер багато кращий.

Моссаковський взяв ключі з кілочка й повів благочинного до церкви. Балабуха оглядів церкву й ризницю й похвалив і обмальовку церкви, й нові образи, й ризницю. Отець Харитін скося поглядав на страшний суд, на купи чортів, але Балабуха на чортів навіть не глянув.

Тим часом Онися наготувала на столі полудень і поставила пляшки. Батюшки, вертаючись з церкви, зайшли подивитись на нове господарство. Оселя була добре опоряджена. Громада обгородила город і двір, повшивала заново повітки й загороду, клуню й комору, поставила кругом загороди загату з острішками; скрізь було просто, по-господарській.

— Отже ваша громада вас любить, і знать, що дбає на вас, як на саму себе, — сказав Балабуха, — а наші богуславці про мене, здається, й вухом не ведуть. В мене не тільки все стоїть не повшиване, обідране, — в мене навіть воріт не поставили, так і стоять поламані.

Моссаковський з задоволеною міною осміхнувся одним боком рота й попросив Балабуху в покої на полудень.

Сівши за полудень, Балабуха згадав свою Олесю; його потягло додому; він неначе бачив її веселий вид за столом поруч з собою й чув її голос. В кімнаті ледве почувся задержаний голос Онисії Степанівни. Балабуха притих і ніби замер... Той голос був такий знайомий. Йому дуже заманулось хоч глянути на Онисю, подивитись на її гострі тонкі брови та на блискучі очі. Він не втерпів і спитав Моссаковського:

— Чи здорова Онисія Степанівна?

— Спасибі вам! Трохи нездужає чогось, — десь, мабуть, застудилась, та вже таки давненько кашля, — одказав Моссаковський.

— Шкода! — тихо промовив Балабуха, а його думка знов полетіла додому; знов він ніби углядів перед собою свіжий Олесин вид.

Балабуха швиденько закусив і звелів подавати воза; він думав заїхати ще в одно село, але передумав і звелів погоничеві вертатись додому.

Поки Балабуха доїхав до Богуслава, надворі зовсім смеркло. З пекарні через двоє вікон лився на темний двір ясний світ; через вікно було видно полум'я в печі, горшки, поприставлявані до жару, й навіть поросятник з поросям, що задерло вгору чотири чорні ніжки й гостре рило. Килина, запнута білим рушником замість хвартуха, поралася коло печі. З світлиці через нещільно причинені віконниці просмикувались довгі смуги світу й падали на тин.

"Чого це світиться в світлиці? Певно, приїхали гості", — подумав Балабуха й одчинив тихенько двері.

З світлиці полився ясний світ, а з світом — густий дим од тютюну. В хаті висіли хмари диму, неначе стояв густий туман. На канапі сиділа Олеся з гітарою на колінах, а поруч з нею сидів близьенько Сигізмунд Бонковський, з довгим цибуком в роті. Балабуха вгледів їх, як через густий туман, і тільки примітив свіже лице Олесі, неначе рожу, покриту газовою матерією, та велику кучеряву голову Бонковського. Балабуха не примітив, що одна рука Бонковського обгортала Олесин стан.

— Хто там? — крикнув Бонковський, придивляючись через хмари диму.

— Свої! — загув басом Балабуха, вступаючи в світлицю. Олеся не ворухнулась і тільки поклала гітару на канапу. Бонковський встав і кинувся назустріч Балабусі.

— Як ся маєте, шановний, вельможний панотче? — крикнув Бонковський, обнімаючи й цілуючи Балабуху тричі в уста.

Балабуха байдужно, аж сердито привітався до Бонковського й, не привітавшись до Олесі, пішов до кімнати роздягатись.

Після виїзду Балабухи Олеся пішла гуляти в місто, вгледіла там старого знайомого, пана Бонковського, й запросила його до себе на

вечір. Вона думала, що її чоловік не так швидко вернеться додому з своєї благочинії...

Балабуха скинув з себе дорожню одежу, ввійшов у світлицю, набив люльку тютюном, запалив і сів на стільці. Він скося поглянув на Олесю; Олеся почервоніла, як маківка. Всі троє курили й мовчали.

В Бонковського була думка встати й розпрощатись, але він чув, як кувікало під ножем порося, й надумавсь таки зостатись на вечерю, бо йому хотілось їсти. Він весело, ні кришки не змішавшись, почав розмову.

— Як же вам, отець благочинний, їздилося? Чи далеко були? — спитав Бонковський сміливо.

— Недалеко, — в Вільшаниці, — обізвався Балабуха та й знов взяв у губи цибуку і потягнув з його так, що в люльці зашкварчало, як у ринці, а поверх люльки схопилось полум'я.

— О, я знаю Вільшаницю й не раз там бував у покійного старого батюшки. Що за добра привітна душа був небіжчик, царство йому небесне! Який щирий, який привітний, який господар! Такого трудно знайти між людьми! — розпустив мову пан Бонковський, щоб поти загаяти час, поки спечеться порося.

— Добрий був чоловік, — знехотя обізвався Балабуха й знов спересердя потяг люльку так, що огонь знов запалахкотів.

— Чи бачив же Онисію Степанівну? — спитала Олеся дрижачим голосом.

— Ні,— коротко одрубав Балабуха.

Знов усі троє замовкли, і тільки в світлиці було чути, як тріщав тютюн в люльках, як цибуки гарчали, ніби лихі собаки, а дим хмарами піднімався під стелю.

— Я знав Онисію Степанівну ще панною. Ото була цяця! Ну, та й цяця, — як крашанка! як писанка! як золото! — почав вихваляти Бонковський.

— Шкода тільки, що в плахті ходила. Мабуть, тепер завертілась в намітку, мов сільська баба. Не люблю я тих наміток та плахот, не уподобні вони мені, — обізвалась Олеся.

— Часом ті намітки та плахти бувають луччі од суконь, — обізвався трохи грубенько Балабуха.

"Вже сердься не сердься, а поросяти таки діждусь", — подумав Бонковський і знов розпочав історію за Онисиноного батька, за вільшаницькі ліси та облави на вловах в лісах, перебрав панів та економів, а далі переїхав у Хохітву й почав розказувати за Терлецьких, з Хохітви переїхав у Стеблів, зачепивши по дорозі отця Мельхиседека, сміявся з його жінки Марти, так що Олеся реготалась, доки Килина й справді не застелила стола й не подала поросяти.

Олеся попросила гостя за стіл. В поросяти вуха, ніжки й навіть шкура — все погоріло на вугілля. Але Бонковський уклав у копи півпоросяти, аж суха шкура лущала в його в зубах.

— Як чудово ви вмієте готувати! Яка з вас, Олександро Петровно, господиня! — хвалив Бонковський, уплітаючи порося.

— Пхе! — сказала Олеся, покуштувавши сухої ніжки. — Килина не догляділа й пересмажила й попсувала. Треба шукати кухаря!

— Я вам порекомендую; од нашого дідича одходить кухар; коли хочете, я скажу йому, щоб він до вас прийшов. Там, як що зготує, то

тільки пальчики оближеш, — говорив він, уплітаючи печену курку після поросятини.

Балабуха тільки блиснув на Бонковського сердитими очима й мовчав.

Повечерявши, Бонковський без церемонії захопив шапку, попрощався й поїхав додому. Килина поприбирала з стола. Балабуха смоктав люльку й мовчав; Олеся й собі мовчала.

— Ти на мене чогось сердишся? — спитала Олеся, поклавши чоловікові руку на плече.

Балабуха мовчав і дивився на стіну.

— Може, ти думаєш, що я зумисне запросила до себе Бонковського; я його й не думала запрошувати: був на базарі й заїхав, та й годі!

Балабуха тяг люльку й мовчав.

— Чого це ти мовчиш? Чи ти сердишся на мене, чи ні? — питала Олеся. Балабуха мовчав і кутив.

— Слухай-бо! Ти сердишся на мене? Еге? — спитала Олеся й легко вдарила Балабуху по плечі. — Та покинь-бо оту люльку та говори зо мною.

Олеся хотіла вирвати з його рук люльку. Балабуха не пустив з рук цибука й легко одвів набік її руку.

— Ото не люблю, як чоловік мовчить. Говори що-небудь! Чи хвали мене, чи гудь, але говори!

Балабуха мовчав і мовчки знов набив тютюну в люльку.

— Та й запекла ж ти людина! Ти кремінь, а не чоловік. Я б з кременя добула слова. Кидай люльку та говори зо мною!

Олеся смикнула з його рук люльку так, що іскри посипались додолу. Балабуха встав і мовчки вийшов у двір, не надівши навіть шапки.

Ніч була темна. Небо чорніло, як чорне сукно, а по йому блищали зорі, ніби золоті краплі. Був легкий осінній мороз.

Богуслав ніби вимер. Ні в одній хаті не світився огонь; ніде не було чути ні найменшого гуку; тільки вода шуміла по камінні однотонним шумом.

Балабуха вийшов за двір і пішов шляхом наниз, над Рось. Шум води ставав чутніший. Було чуть, як серед шуму вода булькотить, ллється, хлюпає по камінні. Перед очима в Балабухи стояли, як намальовані, дві свіжі фізіономії, одна коло другої серед хмари густого диму, обидві веселі, рум'яні. В шумі води він неначе чув їх веселу розмову та регіт.

От хвиля вдарилась разом об камінь і неначе крикнула, і йому почулось, що задзвенів акорд на гітарі й замер... Балабуха стояв в темряві, а вогонь в люльці спахував, як огняне око, й знов погасав. Якесь недобре почуття заворушилось в його серці й не давало серцю втихомиритись. Балабуха тихо вернувся до хати і, не промовивши й слова до жінки, розібрався й ліг спати.

На другий день Олеся прокинулась і весело защебетала до чоловіка. Він мовчав. Мовчки він убрався, помолився й сів до чаю.

— Чи ти й досі на мене сердишся? — спитала Олеся.

Балабуха пив чай і словом не обізвався до неї.

— Та ну-бо, не вигадуй чорт зна чого! Чи ти граєш в якоїсь іграшки, чи що? — говорила Олеся.

Балабуха навіть не подививсь на неї.

— Убгає собі щось у голову та й дметься. От уже не люблю! Та я люблю тебе й більше ні за кого й в голові не покладаю, — весело говорила Олеся.

А Балабуха мовчав та дивився на самовар.

Олеся намовила Килину, щоб вона пішла й спитала в батюшки, що варить на обід. Килина увійшла й почала питати, ледве осміхаючись. Батюшка зрозумів ту штуку й навіть не глянув на Килину. Олеся обернулась до вікна, тихо сміючись.

Вже й пообідали; вже й день минув, а Балабуха мовчав. Навіть слуги примітили, що батюшка не говорить.

— Пані! може, нашому батюшці пороблено, що вони оце цілий день не говорять? — сказала Килина до Олесі. — Нехай бог милує всякого хрещеного, — це на людях буває. Побіжу я в Хохітву до знахурки — в нас є така баба, що одробить.

— Ти кат зна що верзеш, — сказала Олеся, сміючись. — Батюшка не зовсім здоровий, то й не говорить.

Однаке минув другий день, а батюшка мовчав, неначе онімів. Вже й Прокіп примітив те і, порадившись з Килиною, сказав до Олесі:

— Пані! ож слухайте, що я маю казати: нашому батюшці й справді пороблено. Треба бігти в Хохітву; там в нас є така дженджеляста баба... Вона як підкурить батюшку зіллям, то три дні говоритимуть і не

переставатимуть. Мене раз як підкурила, то я три дні молів язиком, як млин.

— Я тобі дам такої дженджелястої баби, що ти не потрапиш, кудю втікати, — сказала Олеся.

Аж третього дня увечері батюшка заговорив.

— Слава тобі, хрестителю! До тебе вернувся язик. Та й нориви ж у тебе! — говорила сердито Олеся.

"Як буде Бонковський раз у тиждень до мене заїжджати, то мій панотець по три дні на тиждень буде німий. Це не дуже приємна річ! Що тут його робити?" — думала Олеся, поглядаючи на свого батюшку.

— А признайся тепер: правда, ти на мене сердився за того пикатого Бонковського? — питала Олеся, сівши близьенько коло його.

— Ну, сердився, — сказав Балабуха.

— А тепер вже не сердишся?

— Тепер вже не серджусь.

— Ти дурнісінько на мене сердишся. Я молода, люблю товариство, — без його мені важко, — нудьга бере. Чом би пак нам не покликати на вечір богуславську аристократію: станового, його помічника з жінкою та з дочками, доктора; поклич лишень їх та найми трьох жидів музик. Я потанцюю, а ти подивишся... Добре я кажу?

— Добре. Треба покликати й батюшок сусід з матушками, — говорив Балабуха.

— Ет! Цих не проси! Я не люблю твоїх батюшок: вони прості, тільки мені поміст запаскудять чоботищами; не проси їх: я не люблю коло їх панькатись.

— Ну-ну, добре. Не буду їх просити, — говорив Балабуха.

— От за це ти в мене гарний! Знаєш що: як поїдемо в Київ на ярмарок, накупи мені перснів. В мене мало перснів.

— Добре, добре, накуплю, хоч у тебе їх, здається, не мало.

Олеся насадила перснів на два пальці правої руки до самих кісточок і все поглядала, як вони блищать проти світла.

Богуславська повітова аристократія не довго ждала запросин: в неділю після служби божої вона вся зайшла просто з церкви до батюшки на чарку горілки. Олеся, не спитавши батюшки, запросила всіх до себе на вечір з жінками й дочками, бо її шовкова зелена сукня вже була готова.

Балабуха покликав трьох жидів музик. Наїхали гості. Приїхав становий, — старий кавалер, прийшов доктор, приїхав помічник станового, — старий поляк з жінкою й п'ятьма дочками, прийшов столоначальник з сім'єю; дрібні крючки з правління, писарці з економії, зачувши скрипки, збіглися й без запросин. Олеся убралась в нову ясно-зелену шовкову сукню, понадівала усі персні й вийшла до гостей. Щоб не клопотатись вечерею, вона покликала бублейницю-міщанку, добру куховарку, і звеліла їй пекти й варити; сама вона навіть не заглянула в пекарню.

Гості збирались. Олеся походжала по світлиці з паничами й жартувала. Дами сиділи кругом стола й розмовляли самі між собою. Олеся присіла на одну хвилину коло їх і потім не промовила до їх ні одного слова: вона не любила дамського товариства.

Жидки заграли кадрили. Жартовливий становий попросив Олесю в танець. Олеся танцювала, як казали паничі, з усякими викрутасами, виставляючи напоказ пальці, обсаджені золотими перснями. Невесело, одначе, вона ходила в кадрили: її думки літали коло Бонковського...

Коли це несподівано одчинились двері. В світлицю ввійшов Бонковський саме тоді, як Олеся танцювала кадрили. В дверях з'явилась його розкішна кучерява голова, широкі, міцні плечі; він на льоту поклонився Олесі, поздоровкався з Балабухою й присів коло його. Балабуха насупився й мовчав. Олеся кинула очима на рум'яне лице Бонковського й неначе почутила, що в неї вирости крила. Її молоде лице розгорілось, очі заблищали; вона не знала, як ступити, як повернутись: то піднімала голову до стелі й заковувала очі під лоб, неначе лічила дошки на стелі, то ходила тихо, випрямивши стан, то змінювала позу й несподівано починала бігати, похиливши голову трошки вниз, неначе розрізувала головою густі хмари диму, то пустувала по-дитячій, втікала від свого кавалера, крутилась, вертілась, то часом, насупившись, не подавала кавалерові руки, неначе чогось сердилась, то знов піднімала очі вгору й помаленьку пливла, як лебідь по воді... Її фантазія розгорювалась. Перед нею розступались стіни, високо піднімалась стеля; вона бачила себе в здоровому високому залі серед здорових дзеркал, серед безлічі пар в розкішних уборах, облитих рожевим ясним світлом. Її очі шукали гарних молодих кавалерів, чудових очей, гарячих рум'яних уст. Серце кидалось швидко в грудях, бажало щастя. Щось гаряче, солодке лилося до серця, просило якогось палкого, огняного щастя без міри, без кінця...

Дами переглядались, переморгувались і осміхались одна до одної. Кавалери вилися коло Олесі. Балабуха сидів з люлькою в зубах за стаканом пуншу й не зводив з Олесі очей; він забув навіть за Бонковського, — Олеся чарувала його ексцентричними позами, кокетством, танцями, пишанням.

"Тісно мені, душно мені тутечки; здається, летіла б під небо — думала Олеся, розтанцювавшись під дві скрипки та флейту, — виляла б птицею в

широкому просторі й кохала б, кохала б усім серцем, доки б стало сили й палу".

Вже минула північ, а танці не переставали. Балабуха сів грати в карти з старими, а Олеся навіть не думала за вечерю, не думала за гостей і літала в мазурі з Бонковським, з писарями та офіціалістами. Вже сам Балабуха, добре виголодавшись, пішов у пекарню й звелів накривати столи.

— Ну що, Олеся, добре натанцювалась? — питав Балабуха, як гості пороз'їздились.

— Так натанцювалась, що й сон мене не бере; якби було літо, пішла б оце у садок, над Рось, та гуляла б до самого світу.

Олеся ще довго ходила по світлиці та літала десь далеко думками. Вже Балабуха спав та хріп на всю хату, а Олеся й не роздягалась: поглядала на себе в дзеркало, милувалась, як блищать в дзеркалі золоті персні на пальцях, як сяє ясно-зелена сукня, як чорніють брови на свіжому лобі; але сон несподівано впав на неї; очі злипались.

— Чи люблю я свого чоловіка щиро, гаряче? — питала сама в себе Олеся, роздягаючись.

— Ні, люблю так собі, трошки; ледве-ледве люблю. Як би хотілось покохати щиро, гаряче, без кінця; покохати, хоч вмерти!..

## 6

Минула зима. Настала тиха тепла весна. Прийшов великдень. Першого дня по обіді трохи не вся вільшаницька громада зібралась на цвинтар на мед, що титар і братчики по старому звичаю наварили к празнику. Мед продавали в одній хаті, що стояла в кінці здорового цвинтаря і звалась школою. Та хата й справді була колись школою, але

вже давно в тій хаті ніхто не вчився, й вона звалась школою по давній на Україні традиції. Чоловіки й молодіці обсіли кружками увесь цвинтар. Скрізь в середині кружків, на зеленій траві видно було простелені рушнички або білі хустки. На рушниках стояли пляшки з медом, лежали крашанки, писанки, пироги, шматки пасок для закуски; подекуди біліла пляшка з горілкою. На цвинтарі стояв гомін, шум, якийсь клекіт, але не голосний, а задержаний, як подобало святому місцю. Чоловіки й молодіці христосались, обнімались та цілувались. Один кружок запрошував до себе близьких сусід та приятелів з других кружків. Усі частували одні других своїм медом, мінялись крашанками та писанками. А за цвинтарем на вигоні дівчата й хлопці вперше вийшли співати веснянок і грати в весняних іграшок. Дівчата вперше, після довгого посту, повбирались в квітки й стрічки, скільки в їх лежало в скринях, повдягались в ясні юбки та спідниці, в червоні чоботи. Зелений вигін неначе зацвів маківками та рожами. В одному місці дівчата, побравшись за руки в кружок, виводили танець, співаючи перепілки; в другому бігали в хрещика, а там далі сиділи довгими рядками й грали в жельмана. Діти сновигали по цвинтарі й по вигоні, качали крашанки по траві, грались навбитки крашанками. Маленькі хлоп'ята ганялись за ягнятами... Парубки стояли купами кругом дівчат, в нових смушевих шапках, в чорних та в білих свитках, підперезані червоними та зеленими поясами. Скрізь було чуть пісні. Хлопці дзвонили в дзвони, аж дзвіниця тряслась. На всіх лицах аж сяла радість. А сонце обливало з синього неба ясным теплим світом зелений вигін, квітчасті купи дівчат та хлопців. Навіть старі прибрались, ніби помолодшали й покращали.

І свято, й весна, й зелень, і золоте сонце всіх звеселило, всіх розворушило.

— А що, панове громадо, — почав один старий дід на цвинтарі, держачи чарку меду, — наш молодий батюшка не бог зна з якими достатками; в молодого господаря порожня кишеня й комора; коли ми обібрали його собі на парафію, то треба йому й допомогти чим-небудь.

— Авжеж, треба, — обізвався титар, сидячи на траві. — Дав бог весну, — час виряджати в поле плуги. Батюшка сам не спроможеться виорати поле. Треба вислати в поле громадські плуги та виорати йому поле під ярину.

— Авжеж, треба, — поки сам не стане добре на ноги, — обізувались діди. — І коли він не має сімена на посів, то треба б і засіяти.

— От прийде правити вечерню, то й питаємо, — сказав титар. Незабаром увійшов на цвинтар Моссаковський з жінкою. Його обступили люди. Онися пішла до молодиць і присіла серед одного кружка на камені. Люди христосались з батюшкою, мінялись крашанками.

Онися принесла повну хустку крашанок і христосалась з молодицями.

— А що, батюшко! Ми вас обрали, — ми вам і допоможемо толокою, — виоремо вам поле під ярину, вижнемо й озимину. А чи маєте ви пашню на посів? — питали чоловіки.

— Спасибі вам, люди добрі, — кланявся Моссаковський громаді. — Насіння на посів, спасибі, дав тесть, а коли ваша ласка, то й виоріть, бо я не спроможусь своїми наймитами та волами.

— Виоремо! Чом же не допомогти, — обізувались чоловіки, — одні підуть по дню з плугами, другі з ралами, а треті з боронами, та й буде ділу лад. Аби ви до нас були добрі, а ми вам допоможемо.

О. Харитона любила громада за його простоту. Моссаковський присів на сходах коло дзвіниці. Титар поставив стола. Принесли меду й свяченого. Чарка пішла кругом стола. Випили титареву пляшку; батюшка послав за медом од себе й звелів одному парубкові побігти до хати й винести свого свяченого. Між батюшкою й парафіянами була примітна щирість, якої в наші часи вже давно нема.

Побалакавши з людьми, Моссаковський звелів дзвонити на вечерню. Гомін та пісні втихли одразу. Всі, що були на цвинтарі й за цвинтарем, встали на ноги, — всі рушили до церкви. Пляшки поховали в кишені; шматки свяченого роздали старцям. Вигон і цвинтар спустів, — на йому не видно було ні душі. Тільки малі хлопці виглядали купами з вікон дзвіниці, ждали черги, щоб останній раз потягти "хвалу божу за хвіст", цебто дзвони за посторонки, та погратись дзвонами.

Минув великодній тиждень, минули й проводи. Після провід громада вислала плуги та рала до Моссаковського на його поле. Моссаковський поїхав до орачів, вивіз їм могорич та полудень. Онися й собі намоглася їхати на поле з батюшкою.

— Отже, Онисіє Степанівно, без вас ніде вода не освятиться, — говорив Моссаковський до жінки, їдучи в поле.

— Я, бач, і до хати, і до плуга, і до рала, — куди хоч поверни, скрізь знайду лад. Недурно ж я в батька часом і коні поганяла, — говорила Онисія Степанівна.

Громадські плуги вкрили поле. Пооране поле чорніло, як чорне сукно, розстелене на ясному сонці. Жайворонки співали над ріллею, високо піднявшись вгору. Плугатарі й погоничі кричали, ляскали батогами, поганяючи воли. Моссаковські стали на межі й поздоровкались з людьми. Онися скочила з воза й побігла по межі роздивлятись на поле. Титар і батюшка насилу встигали йти за нею.

Моссаковський радився з титарем, де сіяти гречку, де просо й овес, де коноплі та льон. Онися вмикувалась в розмову, сама порядкувала, неначе вона була господарем, розказувала, де що сіяти, й показала, що вона й справді багато дечого тямить і в чоловічому господарстві. Титар з батюшкою тільки здвигали плечима, дивлячись на неї.

На межі розіклали багаття, поставили триноги, повісили казанок. Онисія Степанівна закачала рукави, закуталась хустинкою, щоб не загоріти, й кинулась готувати орачам полудень.

— Що це наші хлопці не виїжджають з плугом? — говорив Моссаковський, поглядаючи на шлях. — Я ж їм звелів зараз за нами рушати з двору.

— І не жди, бо не виїдуть, — сказала Онися, кришачи цибулю й втираючи рукавом сльози, що текли од гострого цибуляного духу.

— А чом же вони не виїдуть? — питав здивований батюшка.

— А тим, що я звеліла їм копати з дівчатами город.

— Але ж ви, Онисіє Степанівно, звеліли, щоб ми поділились слугами; щоб наймички були ваші, а наймити мої, — пригадав несміливо Моссаковський давню умову, яку він свято держав.

— Ат, нагадай козі смерть, а коза й очі витріщила! — сказала сердито Онися. — Я загадала наймитам копати город, бо хіба ж нема кому виорати поле? Дивись, он скільки плугів! Все одно виорють і без наших наймитів. Ти не розпоряджайся наймичками, бо моєї жіночої роботи ніколи не переробиш, а на вашу чоловічу роботу тільки плюнути.

— Але ж, Онисіє Степанівно, подумайте, що скаже громада: скажуть, що я скидаю на неї всю роботу, а своїх наймитів жалую.

— Вже й ти наговориш три мішки гречаної вовни, та ще й усі не повні. Ти краще не думай: "Індик думав — та й здох", — кажуть у приказці, — говорила вже сердито Онися, кидаючи цибулю в казан.

Батюшка замовк, прикусивши язика. Од того часу Онися Степанівна тільки для форми інколи просила в батюшки дозволу брати наймитів до своєї роботи. Вона розпоряджалась однаково наймичками й наймитами.

Куліш скипів. Онися витягла з воза мішок з сухарями та з хлібом, простелила на траві рушники, поклала ложки, поставила миски й покликала орачів полуднувати. Титар зняв казан і понасипав кулішу в миски. На чистому повітрі розійшовся дух од вареної страви й змішався з важкими пахощами диму та потоптаної молодеї трави. Зелена цибуля дражнила наркотично нерви й апетит. Отець Харитін витяг з воза барильце з горілкою й поналивав пляшки. Загорілі чоловіки й хлопці в білих сорочках і без брилів приступили до воза. Моссаковський почастував усіх, випив сам і сів полуднувати рядом з орачами. Онися Степанівна забирала спорожнені миски, знов вдруге насипала кулішу, краяла й подавала хліб, дуже тверденько, неначе хапалась задля того, щоб люди не гаялись і більше діла зробили. Титар підганяв хлопців, щоб швидше махали ложками та не даялись за їжею. Пополуднавши, орачі випили ще по дві чарки горілки, перехрестились до схід сонця, подякували й пішли до плугів. Онися миттю поприбирала все, поскладала на віз, ще раз побігла по ріллі до титаря й наказала, де сіяти коноплі та льон, найпотрібніші для її жіночого господарства, й звеліла панотцеві рушати додому. Її думка вже літала по городі, де копали грядки наймити та наймички.

— Поганяй, панотче, швидше, бо я знаю, що мої наймички не копають, а граються з наймитами, — говорила Онися до батюшки.

— Та нехай трохи пограються — не велика біда.

— От тобі й невелика біда! Швидше скопають город, — будуть іншу роботу робити. Ну, панотче! ти сам не забагатів би без мене.

Тільки що вони в'їхали в двір, Онися скочила з воза й побігла просто на город. Наймички дуріли з наймитами, кидали на їх грудками; наймити

ганялись за дівчатами по скопаних грядках, а заступи стичали в землі. Один наймит лежав під грушею й смоктав люльку. Онися крикнула на слуг, вилаялась на весь город і побігла жалітись до отця Харитона, котрому було байдуже за город. Онися взяла заступа й пішла копати в горідчику на квітки.

— Ану, панотче, ходи лишень сюди та заскородь мені грядки, крикнула вона на отця Харитона, котрий хотів йти в хату, щоб простягтися на канапі й прочитати "житія святих".

— Оце напала на вас манія до роботи. Копайте вже ви, а я піду та трохи прочитаю!

Онися тикнула йому в руки граблі, й він мусив скородити, а потім чистити доріжки. Копаючи грядки, вона все виглядала з-за угла на город та подивлялась на слуг.

— Ото чортове опудало! Вискакує з-за угла, як козак з маку, та лякає нас, неначе горобців, гомоніли слуги, подивляючись на Онисю. Онися скопала весь городчик і засіяла його квітками. Над самим ставком був крутий, але невисокий зелений берег. Він пригадував їй місце над Россю в батьківському садку, край котрого був засіяний квітками. Онися скопала цілину довгою смужкою, засіяла квітками й звеліла Моссаковському прочистити туди доріжку.

— Але ж вигадуете ви таке, що в мене вже аж спина лущить, стогнав панотець. Ви незабаром розкопаєте всі наші горби!

Посіявши квітки, Онися кинулась в пекарню, вчинила діжу й наготувала все, що було потрібно на вечерю орачам. Впоравшись в пекарні, вона покликала одну наймичку й загадала їй варити вечерю.

— Та сядьте, Онисіє Степанівно, та згорніть руки хоч на часок! — просив отець Харитін свою жінку.

— Коли не втерплю сидячи: не люблю посиденьки справляти, як Олеса. Сиди вже ти, як тобі хочеться, а я буду робити й на тебе дивитись, — говорила Онися.

— Коли ж ви так бігаєте, що на вас і дивитись трудно, — говорив отець Харитін.

— То бігай за мною, як курча за квочкою, а я не сяду, бо ніяк не всидю на одному місці.

— Їй-богу, я вас колись прив'яжу до стільця, щоб ви одпочили хоч на годину. Якби вас доля кинула не в село, а в місто, ви б розвели мільйони, коли так падковито беретесь до роботи.

— Я б тобі й мотузки порвала, а таки б утекла!

І Онися знов вешталась і бігала то в комору, то в двір, то в покої, то в льох. В її сухорлявому тілі, в її тонких жилах було стільки напруги й завзяття, як в сухій комашці або в бджолі.

Вже настало літо. Громада вижала отцю Харитонові хліб і звезла в тік, неважаючи на свою роботу й на панщину. Громада додержала свого слова.

Минув рік. Онися породила дочку. Дитина дожила тільки до вечора. Отець Харитін ледве встиг її охрестити. Воно перед вечором померло. Приїхав з Чайків Онисин батько з матір'ю; поплакали й поховали дитину коло церкви.

Минув ще якийсь час. Онися породила сина. Дитина знов через день вмерла. Онися трохи й сама за нею не вмерла.

Настав четвертий рік. Онися ходила вагітна.

— А що, матушко, борони боже, як і ця дитина вмере? — сказав отець Харитін до жінки.

— Нехай бог милує! Кажуть люди, як не ростуть діти, треба покликати в куми або старця, або першого, хто на улиці стрінеться, — говорила Онися.

— Треба справді покликати за кума старця Олексу Шмида, а за куму або яку старчиху, або першу молодицю, яка стрінеться на улиці, — сказав отець Харитін.

Після різдва Онися мала дочку. Отець Харитін сам побіг до старця Шмида й покликав його в куми, а вертаючись додому, стрів одну вбогу молодицю-сусіду й попросив її держати до хреста дитину. Дитина була здорова. Онися одклала хрестини на потім, а тим часом, того ж таки дня, послали по селі титарку просити хазяйок "на родини".

Молодиці зійшлися пити родини трохи не з усього села, сповнили всю світлицю, кімнату й пекарню. Деякі молодиці поприходили з маленькими дітьми на руках. В покоях був гомін та шум од жіночих тонких голосів. Малі діти плакали. Молодші молодиці розпочали готувати купіль для Онисії Степанівни: одні носили воду з ставка, другі гріли окропи та виливали в здоровий шаплик, що стояв у кімнаті коло самого ліжка породіллі. Молодиці робили купіль з великою охотою, бігали, перепиняли дорогу одна другій, сперечались, змагались, неначе грались своїм ділом. Баба-повитуха в чистій сорочці, в білій чистенькій намітці, командувала молодицями, неначе генерал москалями. Титарка в пекарні розпоряджалась коло печі, готуючи для гостей обід. Чоловіків було на родинях мало: вони сиділи в світлиці за столом з батюшкою й випивали по чарці. Скупавши Онисію Степанівну, молодиці сіли рядками в світлиці за столи. Титарка подавала страву через наймичок і сіла за стіл аж за останньою потравою. Довго сиділи гості й пили, і вже надвечір старостиха внесла з пекарні й поставила на стіл горщик варенухи. Солодкі горілчані пахощі рознесли по покоях і одразу вдарили на язики. Язики неначе поскидали гнuzдечки, і в покоях неначе заклекотіла

сотня казанів з окропом. Титарка налила варенухи в миски. Молодиці черпали з мисок ложками й пили. Вже смеркало надворі. Гості встали з-за стола й довгим рядком простяглися до кімнати, де лежала Онися, щоб подякувати за хліб-сіль. Молодиці обцілювали Онисю й на radoщах обіцяли напрати матушці по півмітку, а ткаля й сама не зогляділась, як її язик обіцяв виткати матушці дурнички полотно.

Через тиждень, в неділю, отець Харитін запросив гостей на хрестини. Поз'їжджались сусіди священики з жінками; приїхав Онисин батько та мати, отець Мельхиседек з Мартою. З батюшками приїхало кілька молодих студентів. Моссаковський ще заздалегідь сам поїхав просити на хрестини Балабуху, впрохав навіть благочинну. З парафії отець Харитін попросив тільки титаря, та титарку, та заможних господарів. Старець Шмид з кумою прибрались в чисту одежу. Шмид був кривий на одну ногу й узяв навіть нову милицю. Він був здоровий, плечистий дід, трохи сліпий на одно око, без бороди, з довгими сивими вусами, з товстим голосом. На свою торбу, на свою латану свитину він дивився, як піп на ризи, й ставив себе коли не нижче дяка, то ніяк не нижче диякона. Свою ліру він мав за святе посланництво, щоб возвіщати людям на ярмарках спасенне слово. То був гордий, поважний дід навіть під латаною свитою; в йому ще не видихався дух давніх кобзарів, — він розказував за гайдамаччину, за Гонту та Залізняка.

Гості зібрались у світлиці. Шмид не насмівсь іти в покої й ждав з кумою в пекарні. Дяк приніс свічки, ризи та хрестильню. Все було наготовлено, і тільки тоді покликали кумів. Шмид поважно вступив у світлицю. За ним несміливо увійшла кума. В світлиці всі встали. Повитуха покликала куму в кімнату й подала їй на руки дитину. Ставши поруч з кумою, Шмид зараз почав хреститись до образів та пошепки молитись. Благочинний надів ризи й почав читати молитви. Світлиця стала неначе церквою. Всі стояли поважно, з молитовними очима; тільки Олеся скося поглядала на Шмида й надула губи: їй страх як не подобався той старець та проста кума; цей простий звичай здавався для неї комедією дуже компрометуючою навіть її, не тільки господаря.

Обряд скінчився. Благочестиві міни помаленьку щезли. В світлиці позастеляли столи. Отець Харитін попросив гостей за столи. Шмида з кумою посадовили за столом на самому кінці, Олесю й Балабуху попросили сісти під образами на першому місці, але якраз проти того кінця, де сиділи куми. Благочинному було байдужісінько, але благочинна не могла дивитись на Шмида, на його сліпе око, й навіть гидувала їсти.

Після обіду гості заспівали молитву й "многая літа" господареві, господині та новорождених. Шмид, випивши добре, так гукнув впоперек "многая літа", що Олеся затулила лице хусточкою й насилу вдержалась, щоб не зареготатись на всю хату. Шмид з кумою подякували за обід і вийшли в пекарню допивати хрестини на волі.

Подали на стіл свічки. Бабабранка винесла з кімнати здоровий піднос, заставлений чарками з варенухою. На підносі кругом чарок була накладена здорова купа пучків зеленого барвінку з калиною. Баба обнесла всіх гостей й обдарувала всіх пучками. Гості кидали бабі на тарілку гроші. Сільські господарі з жінками порозходились додому. В покоях zostались тільки батюшки, матушки та студенти.

Разом з варенухою подали на стіл яблука, груші, горіхи, хрусти, конфети та маковники. Варенуха розворушила гостей. Старі матушки не давали нікому говорити: тільки їх було й чути. Отець Мельхиседек взяв гітару й примостився на стільці співати; з гітарою в руках він дуже нагадував сільських кобзарів. Довга чорна борода, широке чоло з довгими чорними бровами, широка ряса з просторними рукавами, орлиний тонкий ніс, темні блискучі очі, гарний дзвінкий баритон — все переносило думку в якісь дуже давні часи, в часи українських кобзарів, навіть давніх рапсодів. Мельхиседек заспівав церковних пісень. Все в хаті затихло, тільки лився рівний, чистий голос, неначе дзвеніла мідна струна. Матушки розжалобились. Подекуди було чути тихі зітхання й од варенухи, і од пісні. Мельхиседек од церковних пісень перейшов до народних дум і став вже правдивим кобзарем. Гості навіть забули за варенуху. Чарки стриміли неначе в замерлих руках. Але швидко смутнії

мелодії трохи надокучили гостям... Подекуди в купках нетерплячі матушки стиха задзигоріли.

— Та ну-бо, панотче, якої веселішої! — крикнула його жінка з кутка.  
— Ми й поснемо отутечки з чарками в руках.

— На тобі й веселішої: вставай та танцюй! — сказав отець Мельхиседек.

Отець Мельхиседек заспівав дрібного козачка так жваво та весело, що паничі застукотіли ногами, а благочинна насилу вдержалась на стільці.

— Ой, не грай так дрібно, бо ще піду танцювати! — крикнула Марта з кутка.

— Вже тобі не вгодиш: то дуже смутно, то дуже весело. Цим жінкам нічим не догодиш: все їм негода! — обізвався отець Мельхиседек.

Пісні розібрали студентів; вони почали співати хором. До студентів пристали батюшки, а за батюшками не втерпіли й матушки. Всі в світлиці заспівали, тільки отець благочинний сидів мовчки з люлькою в руках та попивав варенуху, а поруч з ним коло Онисії Степанівни сиділа горда Олеся.

Довго співали гості, доки декотрі не похрипли. Після варенухи знов на стіл поставили пляшки з горілкою та наливками; господиня винесла закуску, а після закуски подала вечерю. Після вечері отець Мельхиседек не втерпів і встругнув штуку: він побіг в пекарню, налив води в той горщик, в котрому була варенуха, закрасив її трохи варенухою й підсипав перцю.

— От потривайте, господине, я почастаню шановних гостей ще своєю варенухою. Ви, матушки, як я бачу, не вмієте гаразд варити правдивої

варенухи. Я тут з титаркою вдвох приставив у піч таку варенуху, що ви ще зроду не пили: і з родзинками, і з конфетами, і з усяким корінням.

— Ану-ну! Почастуйте нас! Що там за диво ви зварили з своєю титаркою! — крикнули матушки.

Отець Мельхиседек пішов у кімнату, поналивав чарки й стакани й звелів бабі винести гостям, наказавши одначе потаєнці поминути госпожу благочинну та благочинного.

Гості кинулись до варенухи. Проворні матушки сьорбнули й поскривлялись; не ймучи віри своєму смакові, гості поглядали одні на одних, доки не розшолопали, що то була вода з перцем.

В хаті піднявся сміх та регіт; хто сміявся, хто сердився; студенти реготались на всю світлицю.

— Який же капосний ти, панотче! — кричала Марта, тикаючи чаркою на Мельхиседека. — На, пий сам те диво, що наварив. Вилиймо йому за пазуху, щоб не дурив нас.

Матушки обступили о. Мельхиседека, і якби він не втік в сіни, вони б і справді вилили йому в пазуху ту варенуху.

Вечір був зимній, довгий. Вже всі наспівались і понапивались. Господар звелів слати гостям постіль. В світлиці постелили на помості батюшкам та паничам, в кімнаті так само на помості постелили матушкам. Тільки госпожу благочинну поклали в кімнаті на ліжку. Тим часом отець Мельхиседек задумав ще встругнути штуку гостям. Він побіг в пекарню й тихенько звелів наймичкам навибирати в льоху дрібнесенької картоплі, такої завбільшки, як горіхи. Наймички принесли картоплю, помили й обтерли. О. Мельхиседек убгав її в кишеню. В кімнаті на лежанці стояла миска з горіхами. Отець Мельхиседек тихенько висипав туди дрібненьку картопельку, перемішав з горіхами, ще й

притрусив зверху насінням. Батюшки пороздягались й посідали долі, на помості. Порозбирались і матушки й сиділи долі на своїх постелях. Тоді вже пішли в моду пунші. Онися Степанівна винесла здоровий бутель рому, в котрий входило піввідра. Ром був настоящий на рожевому листі. Бутиль поставили на постелі. Онися Степанівна винесла стакани з чаєм, а батюшки доливали по півстакана рому. По покоях пішли наркотичні пахощі свіжої рожі, змішані з духом рому. Матушки зачули в кімнаті той дух і не втерпіли. Двері з кімнати одчинились, і в світлицю висунулась одна матушка, потім заглянула друга й третя. Матушкам було невесело самим в кімнаті.

— Е, панотці, як у вас гарно пахне! Та це ви тутечки п'єте щось дуже смачне, — заговорила Марта, висовуючи з-за дверей голову, зав'язану на ніч біленькою хусточкою.— А ходім, паніматки, до їх та однімім пунш.

Напнувши на плечі здорову хустку, Марта вийшла з кімнати й сіла долі коло бутля. За Мартою вийшла друга матушка, так само запнута хусткою, за нею третя.

В кімнаті зосталась тільки благочинна та кілька молодих соромливих. Матушки посідали з батюшками навкруги бутля й підливали й собі в чай рому. Всім стало весело в нових позах. Почався гомін та жарти. В стаканах в батюшків вже давно не було й краплі чаю, а вони все підливали рому.

— Чи нема, господине, в вас часом горішків для наших матушок? — обізвався отець Мельхиседек. — Отамечки я нагледів в вас на лежанці добру миску з ласощами, та ще й не з простими, а турецькими. Мабуть, господине, ховаєте не для гостей, а од гостей...

Онися Степанівна подала Мельхиседекові через двері миску з горіхами. Матушки розхапали горіхи в одну мить; декотрі поховали по кишенях, щоб повезти дітям додому гостинця, однятого нібито на дорозі од зайця. Отець благочинний й собі простяг руку й захопив жменю горіхів.

Марта вкинула в рот картоплину, розкусила й виплюнула; другі матушки натрапили на картоплю, але, розшолопавши, випльовували.

— Які м'які горішки! Це, мабуть, загранишні, не прості — говорив отець Мельхиседек, прижмурюючи хитро очі.

— А справді, якісь м'які та чудні на смак, — обізвався благочинний, котрий, не розібравши, вже з'їв картоплину, в певній надії, що то турецькі горіхи.

— Щось неначе чи гнилі горіхи, чи шолудиві, чи що. І лушпиння чогось м'яке, неначе картоп...

Марта викинула на долоню розкушену картоплину, принесла до світла, — на долоні й справді була картоплина.

— Ой, картопля! Їй-богу, картопля! Що це за диво! Чи, може, в турків такі горіхи ростуть? — крикнула Марта.

— Авжеж, в Турції не такі горіхи, як наші, — розпочав вчений благочинний.

Отець Мельхиседек хитро поглядав на матушок і мовчав. Друга матушка розкусила картоплину, принесла до світла, — на долоні лежала таки справжня картопля.

— Та це таки справді картопля! Це нас хтось дурить! — крикнула вона, скося поглядаючи на Мельхиседека.

— Чи таки наша картопля, чи, може, турецька? А кете лишень дайте сюди, — я подивлюсь! — сказав Мельхиседек, роздивляючись на картоплю.

— Чи ти ба, — яка маленька.

— Та це ти, старий, мабуть, дуриш нас, накидав в горіхи нам картоплі! — крикнула Марта.

— От і вгадала! Пішов би на старість уночі шукати картоплі. Це, мабуть, ти сама дуриш нас, — обізвався з поважною міною отець Мельхиседек. — Одначе призволяйтеся, матушки, на здоров'ячко, ще й у кишені наховайте та повезіть дітям на гостинець.

В світлиці піднявся сміх та гвалт. Матушки почали кидати на Мельхиседека горіхи й картоплю; на його голову посипалось насіння,

— Накладім йому під подушку цих турецьких горіхів; нехай уночі сам поїсть, — говорила Марта, підкладаючи Мельхиседекові під подушку картоплю й горіхи.

Отець Мельхиседек з байдужною міною повикидав картоплю, а горіхи поїв. Гості спорожнили бутля, й на дні зосталось тільки рожеве листя. Онисія Степанівна винесла з кімнати барильце. Отець Харитін знов налив бутля. Рожевий лист заграв в горілці, неначе пурхнули з дна горобці.

— Вип'ємо ще по одному пуншеві до подушки та й лягаймо спати, — промовив отець Мельхиседек, наливаючи в стакан рому.

Випили ще по одному пуншеві, а сон таки не брав. Пунш тільки більше розтривожив усіх. Усім хотілось балакати. Всі розказували, кричали, й ніхто нікого не слухав.

— А даваймо ще співати, абощо! — крикнув отець Мельхиседек. — Ану, Марто, починай!

Марта завела тоненьким голоском, але в неї голос неначе спорснув і перетявся. Марта покашляла, знов затягла, та й не вивела. Нитка знов порвалась. Мельхиседек хотів її піддержати, але тільки загарчав. Студенти підхопили, матушки пристали до їх. Кожний тяг, куди попалося. Концерт вийшов якраз такий, який співає череда, йдучи з поля в село.

— Чорта з два заспіваємо, коли оці рожі в бутлі забили памороки, — сказав отець Мельхиседек. — Чи не покликати б з лірою Шмида: нехай би нам заспівав Лазаря.

— Коли й Шмид ласий до бутля: ще сховає бутля в торбу, — сказала Марта.

— Покличмо бабу Оришку, — оця так утне! Там тобі така дженджеляста! — сказав Мельхиседек.

— А справді покличмо! — крикнули всі.

Один студент побіг в пекарню й розбудив бабу Оришку. Баба спросоння схопилась. Паничі взяли її по-під руки й привели в світлицю.

Отець Мельхиседек поставив серед постелі стільчик. Бутля посунули набік, і на місці бутля сиділа баба Оришка в чорній запасці, зав'язана білою хусточкою; сиві коси повилазили з-під очіпка. Сонна баба сиділа на стільчику, неначе відьма на Лисій горі.

— Ож на, бабо, випий цього дива, то, може, швидше прочумаєшся, — сказав отець Мельхиседек, подаючи бабі стакан з ромом.

Баба вхопила в рот рому й закашлялась по-овечому.

— Ой цур йому! Як його попи п'ють? Якби я випила, то до світу і здуріла б, — сказала весела баба, дуже ласа до жартів.

— Ану, бабо, випийте, — ми побачимо, як ви здурієте до світу, — заговорили паничі.

— Еге! Здурійте вже ви самі передніше, а я, стара, вже за вами, — сказала баба, розвеселившись.

— Може б, ви, бабо, заспівали нам, бо в нас од цього пуншу вже памороки забило.

— Потривайте ж, вип'ю для сміливості, щоб голосу набратись, — сказала баба, цідячи ром через зуби. — Та й смачну ж ви горілочку п'єте! Ото коли б нам шинкар таку продавав, — сказала баба.

— Ага! Розсмакувала! Ну-бо, починай хутчій, та бери тонше, — крикнули гості.

— Коли ж соромлюсь! Хоч не дивіться ж усі на мене, — сказала баба.

— Отже ж ти, Оришко, ще б і заміж пішла, — сказала Марта.

— Пішла, якби пак хто сватав, але ніякий проклятущий дід щось не квапиться мене сватати.

— Посилай старостів до Шмида, — от буде тобі й пара. Ну, починай-бо мерщій! — сказав отець Харитін.

Баба, з чаркою в руках, почала тонесеньким, але ще міцним і рівним голосом Гриця, заспівала ще кілька смутних пісень.

Гості замовкли й слухали. Отець Мельхиседек позіхнув на всю хату, а за ним отець благочинний.

— Годі, бабо, смутних! Співай нам веселих, — таких, щоб жижки задрижали! Таких, щоб були заправлені корінням та перцем, як варенуха, — сказав отець Мельхиседек.

Оришка засміялась і почала співати веселих, трошки заправлених перцем:

Пішло дівча по горішки, Та не знало, що за гай; Здигав його гарний хлопець, На імення Миколай...

Оришка розвеселилась і, співаючи, почала кивати та підморгувати чорними довгими бровами. Батюшки й паничі реготались.

— Якби музики, ти б, Оришко, й потанцювала, — сказали паничі.

— А чом же! Як вип'ю цього ведмедя ще одну чарку, то, їй же богу, так і піду по хаті гацати метелиці, ще й на одній нозі.

Поки баба тішила гостей, отець Мельхиседек убрався й вийшов у двір. Він задумав встругнути ще одну штуку. Покликавши наймитів, він звелів їм мерщій піти на річку, нижче од млина, де по камінні шуміла незамерзла вода, й напечерувати раків.

— Як випечеруєте хоч зо три раки, дам квартиру горілки, — сказав Мельхиседек.

Наймити швиденько побігли й налапали під камінцями п'ять раків.

Отець Мельхиседек вкинув їх у кухоль і під полою вніс у горниці та й поставив під стільцем за своїми чобітьми.

Наслухавшись пісень, гості одіслали бабу спати. Матушки повиходили в кімнату, а батюшки та паничі полягали покотом на постеленій одежі й

повкривались кожухами. Отець благочинний ліг з краю по один бік, а два старі батюшки, для спокою, лягли з другого краю, осторонь од усіх. Вони добре знали, що паничі та отець Мельхиседек ще довго не дадуть гостям спати.

Погасили світло. В хаті стало поночі, хоч око виколи. Ніч була така тиха й темна, що навіть не було знать вікон, трохи прикритих гіллястими старими грушами. В темній кімнаті ще довгенько дзигоріли матушки, пересуджуючи сусід, але й вони потомились, і декотрі почали дрімати. Рідше стали розноситись по темних покоях голоси. Благочинний і старі священники вже хропли на всю хату. Тільки отець Мельхиседек не вгавав, не переставав жартувати й не давав другим спати, але й він ізнемігся, замовк і приставивсь, нібито заснув; він одначе не спав.

Тільки що всі почали дрімати, Мельхиседек достав з кишені картоплю й кинув в двері кімнати. Картоплина стукнула об двері, неначе куля.

— Ой, щось стукнуло! — зашепотіли в кімнаті матушки.

— А може, то так здалося через сон, — говорила Марта.

— Їй-богу, стукнуло в двері, неначе хто вистрелив, — сказала одна матушка.

— Та то, мабуть, двері на мороз лущать, — сказала Марта.

Мельхиседек встав, навшпинячки пробравсь в кімнату до матушок, підкрався до вікна й задряпав нігтями в шибку, аж тахля задзвеніла.

— Ой, щось стукає та дряпає в вікно! — знов зашепотіли матушки.

— Та, може, то миша шкребе об стіну, — промовила Марта.

Всі матушки попідводили голови й глянули на вікно.

В ледве примітному вікні видно було чорну постать, вона розп'яла руки й притулилась до вікна неначе заглядала в хату.

— Ой лишечко! Щось заглядає в вікно! Це якась мара або потороча!  
— крикнули матушки.

Не встигли вони крикнути, за вікном вже стояла біла постать, розіп'явши проти вікна руки з білими широкими рукавами. Матушкам здалося, що то мрець, напнутий покривалом. Вони й справді полякались, повскакували з постелі й збились в одну купу коло лежанки. Благочинна скочила з ліжка й втекла аж до порога. Якесь опудало стояло за вікном, неначе мертве, непорушне, розставивши руки.

В світлиці всі заворушились. Прокинувся Балабуха. Прокинулись старі батюшки.

— Що там таке? Чого ви галасуєте? — загомонів отець Мельхиседек.

— Ой щось біле стоїть за вікном, — либонь, мрець. Іди лишень сюди та засвіти світло, — сказала Марта, сміливіша й проворніша од інших.

О. Мельхиседек заглянув в кімнату. Біла постать зникла.

— Де ж той мрець? — сказав Мельхиседек, дивлячись на вікно. — То, мабуть, ви хлиснули через міру пуншу до подушки, то вам і мерці показуються. От до нас вони не насміляться приступити.

Отець Мельхиседек послав одного студента у садок, щоб він трохи налякав матушок. Двері рипнули. В хату ввійшов з реготом мрець, напнутий простирадлом, одчинив двері в кімнату й низенько поклонився матушкам. Страх минув. Паничі сміялись, а матушки доти лаялись, доки

знов полягали в постіль. В світлиці знов усі загомоніли. Страх та жарти прогнали сон.

— Їй-богу, спати не хочеться. Що його робити! — сказав отець Мельхиседек, і з тими словами він захопив подушку й кинув на край довгої постелі. Подушка влучила в одного старого батюшку по лиці.

— Ти бог зна що робиш, отець Мельхиседек: дурієш, як малий хлопець, — сказав старий батюшка й при тих словах швиргонув подушку назад, на отця Мельхиседека. Але подушка поминула його та влучила благочинного по голові.

Благочинний зобидився, схопився з місця, захопив подушку й з усієї сили кинув, як йому здавалось, на о. Мельхиседека. Подушка знов бухнула по спині крайнього старого священика. Старий спересердя знов шпурнув подушку назад. Подушка бухнула в благочинного. Отець Мельхиседек лежав посередині й тільки чув, як подушка літала над ним, неначе здорова гуска, та десь гупала. Він не видержав і зареготався.

— Дай боже вам побитись, а нам подивитись, — сказав він, не видержавши.

— То це усе ваші жарти, панотче! То це ви пустуєте та не даєте нам спати! Давайте його душити! — крикнули батюшки й паничі.

Паничі впіймали о. Мельхиседека й почали шарпати за сорочку. Благочинний і собі не втерпів: він ухопив Мельхиседека за сорочку й шарпнув так, що в його руках зосталось півсорочки; другі почали й собі сіпати й обскубли панотця так, що на йому зостався тільки комір та нарукавники.

— Отуди ік дідьку! Теперечки я зовсім голий, — сказав Мельхиседек, лапаючи себе за комір, що теліпався на товстій шиї.— Господине! Дайте,

будьте ласкаві, стару сорочку, бо на моїй шиї залилось тільки намисто з коміра, — говорив Мельхиседек, одхиливши двері в кімнату.

Оніся встала, полапки знайшла в скрині стару чоловікову сорочку й подала о. Мельхиседекові. О. Мельхиседек убрався й лагодився лягти на постіль, але роздратований старий батюшка наляпав Мельхиседека й знов сіпнув за сорочку так, що в його на шиї знов залився тільки комір. Паничі обскубли решту й рукави.

— Ой господине! дайте ще сорочку, та вже міцнішу, бо знов оті кати пошматкують, — благав о. Мельхиседек через двері.

Оніся трохи розсердилась, однак встала, наляпавши дійшла до скрині, полапки вийняла з скрині стару сорочку й подала Мельхиседекові.

— Так вам і треба, щоб не лякали! — говорила Оніся Степанівна. — Але як цю подеруть, то вже більш не дам.

Гості вже більше не зачіпали Мельхиседека.

Тепер вже справді усі потонули. Розмова й жарти якось не клеїлись. Усі незчулись, як позасипали дуже міцним сном. Вже й мерці нікому не то що не показувались під вікнами, — навіть нікому не снились.

Тільки що надворі почало розвиднюватись і в кімнаті заворушились матушки, о. Мельхиседек тихенько встав, наляпав кухля з раками, повитягав раки й попідкидав під кожухи двом старим батюшкам, котрі спали як побиті. Надворі почало сіріти. Отець Мельхиседек почав кричати на всю хату й побудив усіх. Старі батюшки ще спали.

— Як сплять! Як святі, а вчора мене набили бебехами, як жида Гамана, — сказав отець Мельхиседек, показуючи на сивих батюшків. — А

доки ви спатимете! Вставайте, а то під вами ще й раки розплодяться, — гукнув отець Мельхиседек над самим вухом одного батюшки.

— Ой, щось щипається! Чорт зна що вигадав! Чого ти, отець Мельхиседек, щипаєшся? — крикнув спросоння другий батюшка.

— Дух святий з нами! Я лежу од вас за версту. Може, вас, панотче, блохи кусають, — сказав Мельхиседек з невинуватістю ягняти.

Старий батюшка знов крикнув і схопився з постелі. В його на нозі висів рак.

— А ба! Я казав, щоб ви не спали так довго, бо під вами заведуться раки, — сказав отець Мельхиседек, потягаючись. — Може, й під цим старим завелись раки. Паничі, а йдіть печерувати раки.

Отець Мельхиседек засунув руку під кожух і справді витяг звідтіля рака. Студенти кинулись і собі печерувати раки й витягли з-під панотця цілих п'ять штук. Старий панотець протер заспані очі, схопився з місця й почав облапувати себе навкруги. Він боявся, щоб раки часом не залізли, куди було не треба лізти.

В хаті піднявся регіт. Студенти ловили на постелі раки й складали на тарілку. Благочинний схопився з постелі й облапував кругом себе руками. Він боявся, чи не завелися часом за ніч і під ним раки. Отець Мельхиседек одхилив двері в кімнату, де покотом лежали матушки, набрав жменю раків і потрусив ними матушок.

— Нате вам, матушки, на снідання павуків! — приказував Мельхиседек, посипаючи матушок зверху.

Матушки спросоння вгляділи маленьких раків, і їм здалось, що то й справді здорові павуки.

— Ой павук! Їй-богу, павук! Ой лишечко! — заверещала Марта, на котру впав один рачок.

Слово "павук" зробило такий вплив, неначе іскра громовини. Матушки разом всі попркидались, посхоплювались з постелі й повтікали до лежанки. Благочинна угляділа мохнатого рака й собі схопилась і стала на ліжку на ногах.

— Та це ж раки, а не павуки! — загомоніли, прочумавшись, матушки. — Де вони їх в гаспида набрали взимку? Це усе жарти Мельхиседекові. Як же можна так жартувати?

— А чого ж ви так довго спите та викачуєтесь на соломі? — обізвався з світлиці отець Мельхиседек. — Це добрі хазяйки: сплять пак до обіду. Спасибі ракам, що вас побудили. Вставайте та по чарці давайте, а ви, Онисіє Степанівно, звеліть поварити раки на снідання старим панотцям, бо це ми під ними напечерували. Це ви виплодили: чия праця, того й користь.

Отець Мельхиседек розігнав усім сон. Матушки швиденько повмивались, поприбирались й вийшли до світлиці.

— А бачте, як швиденько прибрались. А то б і досі качались на подушках та язиками мололи нісенітницю,— сказав отець Мельхиседек. — Будемо пити вже похрестини, чи що.

На столі вже стояла закуска й горілка. Благочинний прочитав "Отче наш".

Гості почали пити похрестини. Олеся розсердилась за ті раки, звеліла запрягати коні і, покинувши в гостях мужа, сама поїхала додому. Балабуха зоставсь пити похрестини.

Гості дуже розгулялись. Нікому не хотілось їхати додому. Час був зимній, безробітній. Дома брала кожного нудьга за саме серце.

— А що, люди добрі, чи роз'їдемося додому, чи ще куди гуртом заїдемо гостювати? — подав свою гадку отець Мельхиседек.

— Ой не хочеться додому! Коли б так, щоб проїхати тільки проз дому та й поминути її, — загомоніли матушки.

— Чия дома найближче, туди їдемо усі гуртом гостювата, — подав раду отець Мельхиседек.

— Добре, добре! — крикнули матушки. Найближче жив благочинний та Прокопович, батько Онисії Степанівни. Гості почали вилічувати верстви, й вийшло, що Богуслав на півверстви ближче од Чайків. Припадало їхати в Богуслав до Балабухи. Балабуха знав, що його жінка стане гопки, як углядить цю всю компанію в своїй світлиці, одначе не посмів сперечатись і запросив до себе гостей.

Позапрягали коні. Гості повдягались і випили на дорогу. Посидівши трохи в кожухах і випивши ще по одній при новій декорації, гості вийшли на ганок; на ганку ще випили на дорогу, випили до коней і до санок, почастували погоничів і рушили в дорогу. Балабуха сів з Прокоповичем на одні санки; вони виїхали з двору позад усіх.

Санна дорога була добра, але сніг був здоровий. По обидва боки дороги лежали замети. Надворі було тихо й вогко. Стояла м'яка одлига. Сніг лип до полозків, до кінських копитів. Усе небо було закрите хмарами, як густим білим димом. Над далекими горбами та ярами небо ніби зливалось з землею, вкритою товстим білим сніговим шаром. Здавалось, ніби сніг вкрив і землю, й небо, й вони злились докупи.

Балабуха закутався в теплі вовки, насунув на лоб теплу сиву смушеву шапку з вухами й незчувся, як заснув. Старий Прокопович неначе

заметився од його сном та й собі заснув, випивши добре на дорогу. Проти поїзда їхав другий такий самий довгий поїзд: то їхали польські пани-дідиці гуляти з нудьги так само, од сусіда до сусіда. Батюшкам довелось звертати в замети. Коники пурхнули з санками в сніг, наче в петльоване борошно. Легенькі санки перехнябилися на замет. Сонний Балабуха й Прокопович повипадали з санок на м'який сніг, неначе на перини. В погонича в голові шуміло. Він навіть не оглянувся назад на санки. Самі коні потюпали доганяти поїзд. Батюшки zostалися спати на заметі. Прокоповичеві навіть приснилось, що він спить в себе в катразі, що в катрагу влетів рій, покрутився над ним та й полетів.

Валка гостей в'їхала в Балабушин двір. Ворота вже були причеплені до ворітниць, але так, що їх ніколи не можна було гаразд причинити й зачинити, й вони завжди стояли одчинені, неначе двір стояв з роззявленим ротом повсякчас.

— Благочинна жде нас, виглядає, ворітечка поодчиняла, — говорили матушки, в'їжджаючи в двір.

— Де ж це ще одні санки? — питав Мельхиседек, полічивши санки. — Мабуть, десь zostалися. Це отець благочинний з Прокоповичем, певно, опізнались.

Гості увійшли в світлицю. В покоях було тихо. Олеся, пообідавши, лягла спочивати. Матушки сиділи, ждали. Ніхто не виходив, а господаря не було з дороги. Вони перегляділи картини, подивилися на голого Геркулеса, що замахнувся довбнею на якусь звірюку, й притихли, підморгуючи одна на другу. Панни з котиком та пташкою дивилися на їх з стіни й здержували їх веселість та язика, а Геркулес неначе замахнувся на їх довбнею та сваривсь нею, щоб вони мовчали, бо благочинна спить.

— Ой стережімся, бо так і лулусне котрусь по голові довбнею, — говорила Марта, показуючи на довбню в Геркулеса в руках.

— Такий, як Бонковський, — шепнула друга весела матушка.

— Тільки в Бонковського здорові вусища. Це, мабуть, благочинна зумисне почепила на стіні, щоб нагадував їй Бонковського, — шепотіла Марта на вухо сусіді.

Гості сиділи та шепотіли. Батюшки не втерпіли й почали голосно розмовляти та жартувати. Олеся прокинулась і здогадалась, що до неї заїхала по дорозі вся компанія. Вона розсердилась і надумалась не вставати з постелі.

Тим часом батюшки виглядали в вікна, чи не їде Балабуха, а Балабухи не було. Вже дехто згадав за чарку, дехто про закуску, господар не їхав.

В одчинені ворота вскочили порожні санки. Погонич спинив коні коло ганку, оглянувся — й рота роззявив: санки були порожні.

— Що це за диво! Приїхали самі санки без благочинного, — промовив отець Мельхиседек, виглядаючи в вікно.

— Може, де встали на місті коло крамниць, — обізвалась Марта. — А побіжи, панотче, та спитай в погонича.

Мельхиседек вибіг на ганок. Погонич стояв, витріщивши очі на ворота.

— А де ти подівав панотців? — спитав отець Мельхиседек.

— Мабуть, погубив по дорозі, бо на санках нема, — обізвався погонич, чухаючи потилицю.

— А, ти, роззяво! Як же ти оце погубив? Чи ні разу за всю дорогу не оглянувся, чи що? — крикнув отець Мельхиседек.

— Мабуть, роззява, погубив, — байдужно обізвався погонич.

Мельхиседек вскочив в хату й розказав гостям, що батюшки десь повипадали з санок. Посадили одного студента й послали збирати по дорозі розгублених панотців.

Поки позбирали панотців, Олеся лежала на ліжку й потягалась. День був сумний, нудний. Олеся пролежала б тиждень, не встаючи з ліжка; з нудьги вона дістала з стола "Волшебницю Рагі-Муїну" й почала її читати втретє. Гості сиділи та нудились. Балабуха не вертався. Отець Мельхиседек не втерпів, одхилив двері в кімнату й гукнув: "Добрий день тому, хто в цьому дому!"

Олеся кинулась і впустила книжку. Для неї здалося, що Мельхиседек кинув на неї раками; вона аж затрусилась.

Мельхиседек вглядів, що благочинна лежить на ліжку, й не посмів далі одчиняти дверей; він причинив двері, а Олеся знов взяла "Волшебницю Рагі-Муїну" й почала читати.

"Коли напросив гостей, то нехай сам панькається коло їх, а я не встану", — думала Олеся.

— Лежить на ліжку та одпочиває, — тихісінько сказав отець Мельхиседек матушкам. — Цссс... бо благочинна книжку читає.

Тим часом студент позбирав по заметах панотців і привіз до господи. Балабуха з Прокоповичем увійшли в світлицю. Господар був теперечки дома, — і всі гості одразу набрались сміливості. В світлиці піднявся гомін та регіт; навіть Геркулесова довбня й панни з котиками вже нічого не могли вдіяти.

Балабуха увійшов в кімнату. Олеся страшно подивилась на його й знов втупила очі в книжку.

— Вставай, серце, та вітай гостей! — тихо сказав Балабуха, неначе обвинувачений в якомусь проступстві.

Олеся знов липнула на його очима, ще глибше втупила очі в "Волшебницю".

— Вставай-бо, вставай! Годі качатись, — треба гостям подати чай та закуску, — просив Балабуха.

— Коли напросив гостей, то панькайся з ними сам, бо я не вийду до тих наміток та плахот.

— Одначе їздила до наміток та плахот горшків їсти, — треба й наміток вітати та частувати, — сказав Балабуха.

"Потривай же ти, сарано! Я тебе швидко випроводжу з хати", — подумала Олеся й зітхнула, згадавши за Бонковського.

Поки вона встала, наймичка подала самовар. Балабуха поналивав стакани й звелів наймичці винести гостям. Прокіп побіг на місто й накупив позаторішніх бубликів, черствих та цупких, як ужевка.

Олеся хапком причесала голову, і як була в буденному поганенькому убранні, так і вийшла до гостей.

Матушки в намітках, в синіх жупанах поважно й якось сумно сиділи рядком попід стінами, неначе поважні дипломати на конгресі. Олеся привіталась до всіх дуже байдужно й недбайливо й сіла коло стола; вона роздала всім чай і мовчала. Матушки покуштували бубликів і трохи зубів не поламали. Голодні батюшки трошили їх, аж в зубах хрущало.

Розмова не клеїлась. Усі мовчали. Олеся сиділа, спершись на стіл, і кисло дивилась на Геркулеса на стіні. Випили чай. Килина винесла пляшку з горілкою та чарки, а на тарілці — черствого житнього хліба. Гості випили по чарці, пожували чорного хліба й засмутились. Олеся мовчала й не доторкнулась до хліба. Наставав сумний вечір. Гості були сумні, господарі сумні. В хаті всі замовкли. Стало так тихо, неначе нікого в хаті не було. Ніхто не піддавав веселощів та жартів, а тим часом усі почували, що гуляня не скінчилась: усім ще хотілось гуляти, — всі побачили, що гульню ніби згубили десь на шляху разом з благочинним. Як тільки Олеся вийшла з хати, всі почали радитись, куди їхати. Парафія отця Мельхиседека тепер була найближче. Він запросив усіх до себе. Гості знялись і виїхали з двору. Ні господар, ні господиня їх і не держали.

— Ой сестрице, я зуба зламала бубликом, — хвалилась Марта сусіді.

— А я трохи не вдавилась черствим хлібом. Чи вона пак так вітає й свого Бонковського? — спитала сусіда.

— Еге! Якраз так! Вона Бонковському смажить поросята в вільшаницьких поросятниках, — сказала Марта.

— Тільки трохи пересмажує, — обізвалась сусіда, — але нічого те: у Бонковського зуби добрі, — не ламає.

Увесь поїзд поїхав до отця Мельхиседека. Мельхиседек з жінкою побігли санками уперед, щоб зготувати полудень для голодних гостей. Гості ночували, гуляли цілий день, але впевнились, що вволю не нагулялись. Знов постановили всім їхати до Прокоповича в Чайки й тільки в Чайках вже впевнились, що нагулялись, скільки було треба, — досхочу. З Чайок всі роз'їхались до господи й рознесли по околиці, як благочинна вітала гостей, лежачи з книжкою в постелі.

Господарство в Балабухи велося погано; Балабуха не любив піклуватись ним, бо не був покладний чоловік. Він більш за все любив читати книжки, лежачи в кімнаті. Парафіяни не хотіли послухати та помагати йому, не хотіли ні орати, ні жати, тільки по давньому українському звичаю збирали сіно толокою. Балабуха не любив навіть їздити на поле й здавався на наймитів та на робітників.

Настав гарячий час — почалися жнива. На полі треба було хазяйського ока, а хазяйське око не любило заглядати на поле та хоч подивитись на роботу.

— Чом таки пак, Марку Павловичу, ніколи не поїдеш на поле подивитись, що там роблять наймити та наймички? — говорила Олеся. — Вони й дома все одмикують од роботи, а в полі — й потім.

— Коли не хочеться: я таке ледащо. Поїдь ти та подивись та й мені скажеш.

— От вигадав! Я не так поведена, щоб на поле їздити.

— Адже ж другі матушки їздять. Он подивися, як працює Онисія Степанівна: сама на поле їздить, сама варить їсти косарям, сама пряде.

— А ти хочеш, щоб і я варила їсти на полі, підтикавши поли, як варить Моссаковська? Ну, цього од мене не діждеш. Хіба буде гарно, як твоя жінка запалиться та засмалиться, як циганка? Поїдь лишень сам, не лінуйся, — тобі тільки б з книжкою в руках лежати, та й годі.

— А тобі тільки б з Бонковським базікати. Ти мені ні в чому не помагаєш, ти ні до чого не здатна, в господарській справі не досвідна.

— Знов заходився! Може, знов оце не будеш три дні говорити. Вдягайся, лежню, та їдь у поле. Он наймити лаштують вози, щоб возити

пшеницю: не поїдеш, то побачиш, скільки-то раз вони за день вернуться з поля з снопами.

Наймити й справді лаштували вози. Але як батюшка спав трохи не до обіду, а матушка до півдня, то наймити вештались по дворі, одмикували од роботи, все діялись дурнички, а воли дурнісінько стояли в загороді.

Виславши наймитів з двору, Балабуха звелів запрягати коні в повозку і, пообідавши, опівдні поїхав на поле.

На полі робота йшла, як мокре горить. Женців вийшло мало. Перестигла пшениця сипалась. Вже поспів овес, поспів і ячмінь. На поле вийшов один косар Прокіп.

Балабуха виїхав на поле й вгледів порожні вози. Випряжені воли паслись у пшениці; наймити спали під возом. Прокіп пройшов ручку на вівсі й, не розбираючи, що то він косить, і розмахавшись, махав та махав грабками, доки не зайшов в бур'ян і без тямки в голові косив бур'яни, аж грабки дзвеніли.

Невважаючи на те, що в Прокопа були не всі вдома, він робив, як віл або мертва машина. Але як тільки, було, спиниться в роботі, то вже стоїть та й стоїть, витріщивши очі на одне місце, доки його хто-небудь не сіпне за рукав. Так було й тепер: Прокіп махав грабками, не розбираючи, що там у його під грабками: чи овес, чи стоколос, мітлиця та усякий бур'ян.

Балабуха підійшов до Прокопа й гукнув:

— Чи це ти, дурню, бур'ян косиш?

— Га! — гакнув Прокіп і спинивсь.

— Подивись лиш, що ти ото косиш, — сказав Балабуха.

— Овес кошу, батюшко, а що ж мені косити? — сказав Прокіп.

— Ти, мабуть, зовсім здурів: ти косиш бур'ян.

— А справді, бур'ян. Оце диво! А я собі махаю та махаю.

Балабуха побудив наймитів і погнав їх до роботи. Наймити понакладали вози, притягли рублями й рушили додому. Балабуха обійшов поле, вирвав жмені плосконі, матірки та льону, полежав трохи під возом, доки пройде піт, і поїхав за возами. Тільки що вози виїхали на дорогу, один віз розсипався. Воли геть потягли передні колеса з війям. Снопи розсипались на дорозі. Наймит став і тільки дивився на снопи. Не встиг другий віз недалечко од'їхати, тріснула вісь; колесо одпало, — віз ліг набік.

— Чортова справа коло дідькового воза! — сказав Балабуха.

— Старі вози, то й порозсипались,— сумно промовив наймит і спересердя почав лупити пужалном бідні воли.

— Що ж тепер у світі робити? — бідкався Балабуха.

— А що ж робити: їдьте, батюшко, додому та висилайте ціліші вози, та ще вишліть зайвого воза, щоб на віз поскладати вози.

Балабуха бачив, що наймит каже правду, що тут, коли сердитись, то треба сердитись передніше за все на самого себе. Він сів на повозку й покатав додому. Але коло брички була така сама справа, як і коло возів, Балабуха переїжджав через місто, зачепився за стовпець коло жидівської крамниці. Вісь хруснула, колесо одпало, а за колесом розпалась і бричка; Балабуха випав з брички й простягся на руїнах власного господарства. Од суші все порозсихалось.

— Пху на тебе, сатано, з твоїм господарством!

Балабуха плюнув на старе цурпалля й пішов пішки додому. Він послав Килину за титарем, а сам ліг на канапі, взяв книжку й почав з досади читати.

Прийшов титар. Балабуха розказав йому за свою пригоду.

Бери собі, титарю, й поле, й хліб чи з половини, чи за третю скибу, як хоч, тільки б мені не мати клопоту. Цур йому, пек йому, тому господарству! Шукай возів та їдь на поле забирати снопи, що валяються по шляху.

— А що ж буде з вашою бричкою!

— Нехай погонич про мене тягне бричку до двору, а ти швидше їдь проти наймитів.

Титар пішов клопотатись, і незабаром захуджені, миршаві коні притягли безщасну бричку в двір.

"Мене тут і кури заклюють", — подумав Балабуха. Він взяв книжку й пішов у садок, щоб не чути й не бачити того господарського клопоту. Тихенько він йшов чистенькою доріжкою з гори до альтанки, котру Олеся звеліла збудувати над самою Россю над скелями.

Олеся, zostавшись сама, почала нудитись; вона не втерпіла — написала до станового, Трохима Максимовича Ломачевського, щоб він прийшов одвідати її.

Рудий Бонковський вже трохи обрид Олесі; за Бонковського прийшлося Балабусі не говорити до Олесі стільки днів, що якби їх полічити, то вийшло б кілька добрих місяців. Олесі це усе вже остогидло, й вона йшла на приступ на станового. Ломачевський був вже літній, трохи підтоптаний кавалер, але здоровий, плечистий, чорнявий, з широким лобом, з товстими здоровими вусами та з великими карими очима. Олеся

навіть неважала на його кирпатий ніс, котрий ще трохи й задиравсь вгору. Сміливість і веселість Ломачевського більше од усього притягували до його Олесю.

Олеся взяла в руки книжку й маленьку роботу, пішла в садок і ждала Ломачевського в альтанці; вона розгорнула книжку, але не могла читати. Нанизу по камінні шуміла вода й перебаранчала їй читати. Вона почала вишивати собі комірець, але й та робота їй остогидла. Густо оплетений дикий виноград не пускав світу в альтанку й закривав небо й вигляд на Рось. Олеся не любила сидіти сама в темних закутках і вийшла виглядати Ломачевського.

Незабаром Ломачевський з'явився на горі, з люлькою в зубах. Олеся стала на камені над водою й замахала до його хусточкою. Ломачевський вглядів її, прийшов і привітався до неї.

— Чом ви так довго не приходили? А я зосталась сама й трохи не вмерла з нудьги. Марко Павлович поїхав на поле, — ідіть та походимо по садку.

Ой поїхав мій миленький Та й у поле, в степ; А я свою куделицю Та й об землю геп! — промовив Ломачевський, сміючись.

Ломачевський став з нею поруч на камені. Поміж камінням вилась маленька стежечка, кудюю Прокіп виносив, може, кілька тисяч відер води поливати Олесині квітки та дерева.

— Як би мені хотілось піти по цій доріжці та походити по зеленій траві понад самою водою, — промовила кокетно Олеся. — Ой боюся впасти! — крикнула Олеся, ступаючи на дуже крутий спуск між здоровим камінням.

— Дайте мені руку, я вас звезду, — сказав Ломачевський, хапаючи Олесю під руку.

— Ой упаду! Яка крута гора! — крикнула Олеся й, посунувшись скобзькими черевичками наниз по дрібних камінцях, впала на руки Ломачевського. Ломачевський вхопив її обома руками й звів наниз. Олеся закотила очі під лоб і зовсім спустилась на його руки. Місце було гарне, але дике й закрите з трьох боків; то було глибоке узьке міжгір'я; по обидва боки стояли круті косогори, неначе стіни; на одному косогорі розрослась густа-прегуста дережа, терен та шипшина, неначе тонке зелене руно. Над тим руном з самого верху стриміли гострі скелі, а внизу росла купа розкішних верб; внизу на плисківатому зеленому березі було розкидане каміння, неначе його хто зумисне навернув на зелену траву й по неглибокій воді; вода лилася між камінням і через каміння й тихо-тихо шуміла, неначе гралась та лащилась до гладенького каміння, до зелених бережків. Серед річки стримів кам'яний острів, через котрий билася по щілинах сердита хвиля, а за Россю знов стримів скелистий берег, під котрим стояв темний млин з п'ятьма чорними здоровими колесами.

Олеся скочила на зелений, як шовк, бережок і почала легенько стрибати з каменя на камінь. Становий кинувся й собі стрибати, щоб впіймати Олеся.

— Отже не впіймаєте, — сказала Олеся, перестрибуючи ще далі од берега.

— Ба впіймаю! — сказав становий і перескочив через шум.

Але Олеся була легша на скоки; вона перелітала з каменя на камінь, мов коза, підібравши поділ сукні. Її ноги зачіпали кущі шерсткої осоки та водяних півників; кущі шелестіли; Олеся вскочила в таке місце, де лежало каміння в високих кущах татарського зілля та очерету; вона присіла за осокою, виглядала звідтіля, і тільки її голова чорніла та блищали ясні, вакханальні очі.

Важкий становий розгорівся, стрибонув через два камені, поскобзнувся й шубовснув ногою в воду. Олеся зареготалась і заляскала

в долоні. Місце було, одначе, мілке; становий замочив тільки чоботи, скочив, як тигр, в очерет і захопив Олесю за талію.

Олеся звинулась легким станом, перескочила через осоку; осока зашелестіла по її сукні. Олеся вискочила на берег.

— А що, впіймали? — кричала Олеся, стоячи на зеленому березі. — Ой яка гарна жабка! Впіймайте мені оцю жабку, то я сама дамся вам у руки.

— Хіба ви зроду не бачили жаб? — кричав становий з осоки.

— Я подивлюсь, які в жаби зуби,— сказала Олеся.

— В якої ж пак жаби ви бачили зуби?

— В такої, як ви. Впіймайте, — я подивлюсь, чи в жаби такі зуби, як у вас? — кричала Олеся.

Становий закачав рукави й почав печерувати жабу; бідна жаба кинулась стрибати по камінцях, пірнала, виринала. Становий ганявся за нею, знов замочив чоботи, але таки налапав жабу під каменем і виніс її на берег, піднявши високо вгору. Олеся крикнула й кинулась бігти, але не на гору, а в верби. Ломачевський гнався за нею, держачи високо в руці жабу за лапу, й догнав Олесю під скелею; далі вже не було куди бігти: зосталось хіба лізти на скелю. Олеся притулилась до скелі, кричала тоненьким голосом і тріпала руками. Ломачевський, застукавши її, взяв за талію й показував жабу.

— Ну, тепер дивіться, чи є в жаби зуби, — жартував становий, тикаючи до Олесі жабою. Олеся випручалась і кинулась бігти берегом. Ломачевський погнався за нею навздогінці.

— Киньте жабу, бо втечу додому! — верещала Олеся.

Ломачевський кинув жабу в воду; жаба булькнула й сховалась.

Олеся од страху втерла сльози хусточкою й присіла на плискوماتому камені. Ломачевський сів коло неї й одсапував.

— Ой які гарні жовті квіточки он ростуть на скелі. Полізьте та нарвіть мені з їх букет, — сказала Олеся, граціозно підвівши очі на скелю.

— Знайшли квітки! Та то бур'ян, а не квітки! Захотілось вам в петрівку мерзлого.

— То на ваші очі бур'ян, а на мої — то чудові квіточки. Підіть-бо нарвіть!

Ломачевський встав і, витираючи мокре лице хусточкою, подерся на круту скелю, де, неначе на стіні канделябр, причепився в щіліні коріннями густий кущ жовтих квіток. На крутому, як стіна, боці гори поміж здоровим камінням ріс терен та кущі дерези, материнка та чебрець. Ломачевський продерся через колючий терен, видрався по визубнях та зазубнях на круту скелю й смикнув кущ квіток. Дрібні камінці та пісок посипались йому на голову та на плечі. Олеся дивилась знизу на його високу здорову постать, котра ніби висіла над скелею, до половини прикрита зеленими кущами, й думала:

"Ану, чи схожий він хоч трохи на принца Ібрагіма в "Волшебниці"?"

Ломачевський обернувся з кущем квіток в руках. Олеся вгледіла його блискучі очі та погляд, що падав на неї зверху, вгледіла його куций ніс і смуглявий вид і зітхнула.

"Схожий, але не зовсім! Тільки очі блищать, як у принца Ібрагіма", — подумала Олеся й легко зітхнула.

Ломачевський вернувся з квітками в руках, комічно став на траву одним коліном і подав Олесі поганенькі квітки; на йому вся одежа була мокра; волосся на висках поприлипало до лиця; лице аж пашіло. Ломачевський впав на холодний камінь і не міг одсапнути. Олеся взяла квітки, понюхала й кинула в воду.

— Пхе, як паскудно пахнуть бур'яном! Це такі квітки, як ви, — сказала Олеся.

Хіба я пахну бур'яном? — крикнув Ломачевський. — Потривайте, ось я оддишу! Я знов впіймаю вам жабу й укину вам у кишеню.

Олеся крикнула й кинулась бігти на гору. Ломачевський погнався за нею; вона вскочила в альтанку, витягла з кишені роботу, сіла й почала вишивати.

— Ви казна-що шиєте; покиньте оте паскудство! — сказав Ломачевський, сідаючи поруч з Олесею.

— Як-то казна-що? Пошию та приберуся, то й покращаю.

— Ви й так гарні. Дайте сюди, я вам поможу, — сказав Ломачевський, вирвавши з Олесиних рук роботу й кинувши її в бур'ян.

Олеся хотіла вхопити роботу й встала. Ломачевський вхопив її за талію й почав гаряче цілувати в щоку, аж одляски йшли на весь садок.

Тим часом Балабуха, побалакавши з титарем, взяв книжку й пішов у садок, щоб спочити в альтанці й полежати з книжкою в руках на лавці в холодку. Він бачив, як Ломачевський ганявся за Олесею, як вони вбігли в альтанку, почув одляски гарячих поцілунків і прожогом кинувся до альтанки. Олеся й Ломачевський, почувши, що хтось шелепається по доріжці, замовкли й перестали пустувати. Олеся миттю достала з бур'яну комірчик і кинулась до роботи так пильно, неначе вона хапалась скінчити

її доконче до вечора. Ломачевський встав і подав Балабусі руку. Балабуха дуже байдужно привітався до його й сів на лаві. Олеся навіть не підвела очей од роботи.

Всі мовчали. Балабуха кутив люльку, насупивши брови; вся його душа збурилась до дна, — йому хотілось пхнути Ломачевського з скелі в воду, але він, зроду несливий і делікатний, не смів навіть Ломачевському й слова сказати в вічі.

— Здається, час вже чай пити, — несливо й солоденько промовила Олеся й встала.

За нею повставали з лавки Балабуха з Ломачевським. Олеся вийшла з альтанки й пішла на гору; слідком за нею мовчки пішов Ломачевський, а за ним Балабуха. Ломачевський розпочав веселу розмову, неначе нічого такого й не трапилось. Олеся усе думала, чи примітив Балабуха, що вона жартувала з Ломачевським та залицялась до його, чи, може, нічого того не бачив? Прийшли додому й сіли за чай. Ломачевський й Олеся розмовляли веселенько, неначе між ними нічого й не трапилось.

Балабуха кутив люльку й не обзивався ані словечком. Олеся усе поглядала на його насуплені брови й придала собі ще більше веселості, але її веселість була підроблена, якась черства й навіть чудна. Вона сміялась чудним сміхом, як сміються акторки на сцені. Чим далі, тим вона більше й швидше говорила, скоком перескакувала дуже чудно з однієї теми на другу. Ломачевський догадувався, що панотець дещо підглядів; він примітив, що починається щось неладне, випив чай і швидко зник з світлиці.

Олеся допивала чай і скося поглядала на Балабуху.

— Чи це ти обламався в дорозі, що серед двора стоїть поламана натовчанка? — спитала вона ненатурально високим тоном. Балабуха мовчав і пив чай.

— Титар сказав мені в ганку, що вози з снопами порозпадались по дорозі. Чи то пак правда? — знов спитала Олеся.

Балабуха навіть не глянув і мовчки пив чай.

— Чом це ти не обзиваєшся? Чи ти сердитий, чи що? — вже сердито й натурально спитала Олеся.

Балабуха насипав тютюну в люльку, ліг на канапі й взяв в руки книжку. Але він не читав її, бо й листків не перегортав.

— Чи вже все жито вижали? — спитала більше для своєї проби Олеся. Балабуха буцімто читав і не обзивався.

— Та говори-бо, чого ти мовчиш? — вже крикнула Олеся.

— Біжи спитай в Ломачевського! — не втерпів Балабуха, щоб не обізватись.

— Я й угадала, що так буде. Безталанна я людина з таким чоловіком! — крикнула Олеся.

— Вона думала, що Балабуха не все бачив і не все чув.

— Добра безталанна, що цмокалась з становим на весь садок, — одрубав Балабуха.

— Чорзна-що вигадуєш; мабуть, тобі в вухах цмокало. Та то, певно, свиня гарбуз їла: он подивись, плигнула через перелаз в двір.

— Може, свиня й жаби печерувала в Росі, — одрубав Балабуха.

Олеся догадалась, що Балабуха усе бачив з гори з-за кущів; її взяла злість.

— А хоч би й жаби печерувала! Що ж у тому поганого? Покарав мене господь тобою: вмієш за кущами підстерігати, а за возами не підстерігаєш. Он твої вози порозпадались серед базару жидам на смішки. Добрий господар! Доведеться самій ходити коло возів.

— Не будеш ходити коло возів, коли й за твоїм хатнім господарством ходить Килина, — тихо обізвався Балабуха.

— То було тобі брати Онисю, — та б тобі й воли поганяла, й за плугом ходила. Я не в такому домі зросла, не так вихована, як твоя Онися. Безталанна я! Не можна з людьми й говорити.

Олеся впала на стілець і залилась слізьми. Вона плакала; Балабуха ніби читав книжку.

— Кинь книжку, а то я тебе покину! — крикнула Олеся на всю хату.

Балабуха читав та смоктав люльку; на душі в його ніби лежав камінь.

— Кинь книжку та говори, — кажу тобі! Балабуха ніби перегорнув листок, хоч він не міг і слова розібрати.

Олеся скочила з місця, одчинила двері й крикнула:

— Погоничу, запрягай коні!

Але вона згадала, що серед двора стримів тільки дишель з передніми колесами, на яких було б не зовсім догідно їхати; вона вхопила капелюш, накинула на голову перед дзеркалом, натягла рукавички,

вхопила в руки зонтик і, не попрощавшись з Балабухою, вибігла надвір. Балабуха навіть не глянув на неї.

Олеся пройшла попід вікнами, вийшла за двір і оглянулась на ганок; вона сподівалась, що Балабуха побіжить за нею слідком, буде її перепрошувати, благати, а Балабуха лежав собі на канапі. Олеся пішла улицею, перейшла Рось через греблю, спинилась, обернулась, — Балабухи не було видно. Вона пішла стежкою понад Россю навпростець, минула монастир, вийшла на луки й знов оглянулась, — нікого не було видно, а вона сподівалась, що Балабуха пошле за нею навздогінці хоч Килину або наймита, але нікогісінько не було видно, тільки одна корова пленталась через греблю.

Олеся посварилась зонтиком до свого дому, котрий було видно на горі, й знов пішла тихою ходою понад самою водою. Стежка повилась на гору, де вже було видно Хохітву. Олеся вийшла на гору, сіла на траву й задумалась.

Сонце стояло вже низенько над самим Богуславом. Внизу, по долині, вилася Рось по зелених луках, як синя стрічка по зеленій сукні. З-за Росі тяглися ряди гір, вкритих густим лісом. Далеко проти сонця видно було високий шпиль — горб з монастирем зверху, а під горбом шумів по камінні шум; вода біліла проти сонця, як сніг; бризки в шумі блищали, як бите скло. На взгір'ї видно було Богуслав, засипаний золотим тихим світом сонця. Вона думала про недавню подію, й душа її знов забажала щастя, гарячого щастя, якого вона ще не зазнала, бо ще не любила всім серцем, правдивим, щирим коханням, ще не виявила всієї палкої душі, всього кохання, що затаїлося в її серці глибоко-глибоко, на самому дні.

Олеся зітхнула, глянула на луки, — луки лисніли зеленим килимом проти сонця. На стежці не видно було ні живої душі, — за Олесею ніхто не думав бігти та її просити. Вона обернулась до Хохітви, — над Россю було видно батькову хату й садок. Олеся пішла до батька.

Балабуха все лежав на канапі й думу думав. Вже зайшло сонце, вже й смеркло. В хаті стало поночі. Балабуха сподівався, що от-от рипнуть двері, і ввійде Олеся — двері не одчинялись; Олеся не прийшла.

Балабуха догадався, що Олеся чкурнула пішки в Хохітву до батька. Він встав, засвітив свічку, одімкнув комоду, витяг здорову книжку в дощаних палятурках, таку завбільшки, як церковна мінея, — то був його діяріуш. В тому діяріуші він записував, по звичаю вчених людей того часу, ще як він був студентом, — то канти, то всякі вірші, то пісні, то латинські фрази, так написані квадратом, що їх можна було читати на всі чотири боки з усіх боків і вгору і вниз — і виходила та сама фраза; то були позаписувані квадрати з цифр так, що на всіх стовпчиках виходило однакове число. Ставши священиком, Балабуха почав записувати туди за погоду, за урожаї хліба й сіна, записував, де проявилась яка чудовна ікона, записував часом свої думки, свої погляди, навіть komponував вірші, хоч і поганенькі, на усякі випадки з свого життя. Балабуха записав рік і число місяця, й записав всі випадки того дня, записав, як він їздив на поле, як розсипались вози й снопи, як наточанка обламалась коло базару. Балабуха обсміяв самого себе як поганого господаря й спинився: річ доходила до Олесі, до випадків в садку. Балабуха терся, м'явся, не смів назвати Олесі й станового на ймення й поклав собі записати ніби історію Дафніса та Хлої. "Сьогодні, в п'ятій годині перед вечором, я підглядив з-за кущів, як Дафніс та Хлоя ловили жабу. Хлоя втікла в альтанку. Дафніс догнав її; Хлоя з Дафнісом..." Балабуха був написав, що Хлоя з Дафнісом цілувались, але замазав слово "цілувались" і написав: "Хлоя з Дафнісом їли сирого гарбуза в альтанці. Господи, прости навіжену Хлою, наведи її на розум і сокруши ребра Дафнісові! Прискорбна душа моя навіть до смерті. Господи, дай мені сили й терпіння, да не загину до кінця!"

Балабуха ще довго виливав свої думи та сентенції, доки його сон не зміг. Килина дожидала господині, та не діждалась; вона подала Балабусі вечерю й розпитала, що варити на завтра на обід. Балабуха оддав Килині ключі од комори, сказав варити, що вона схоче, погасив світло й ліг на ліжко. Але сон не брав його. Він не спав усю ніч; тільки перед світом

заснув міцним, важким сном і проспав до півдня. Прокинувшись, Балабуха вийшов до пекарні й спитав у Килини, чи не приїхала матушка. Матушки не було. Балабуха махнув рукою, сів за обід, пообідав і ліг на канапі з книжкою в руках. Вже сонце стало на вечірньому пружі, вже почало вечоріти, вже й сонце зайшло й надворі сутеніло, а Олеся не верталась. Балабуха махнув рукою й ліг спати.

А Олеся, прийшовши в Хохітву до батька, розказала, який до неї Балабуха недобрий, ніби й розплакалась, але пролила, одначе, всього дві сльози, і все сподівалась, що Балабуха приїде її просити. День минув, а Балабуха не приїжджав. Вона переночувала в батька й на другий день знов сподівалась чоловіка, а його не було. Старий Терлецький догадався, що Балабуха не приїде, й хотів сам одвезти Олесю.

— Не поїду, тату, до його, поки не мине три дні: він по три дні не говорить зо мною, — хоч говори з стінами! — сказала Олеся.

Минув третій день. Балабуха не приїжджав. Терлецький звелів запрягати коні й сам повіз Олесю. Щоб помирити зятя з Олесею, Терлецький вирядив в Богуслав для його два новісінькі волові вози.

Балабуха привітався до Терлецького й Олесі спокійно, неначе між ним і жінкою нічого не трапилось. Ні Олеся, ні Балабуха навіть не спом'янули за Данфіса й Хлою й розвели розмову про наточанку, котра й досі лежала серед двора, задерши дишель угору. Щоб догодити Балабусі, Олеся почала ходити до пекарні й порядкувати коло печі. Але од того вийшло більше шкоди, ніж користі: Килина більше тямила в куховарстві, ніж Олеся, — Олеся тільки псувала страву. Раз Олеся наготувала такого борщу, що Балабуха вхопив ложку в рот, скривився, як середа на п'ятницю, й більше й ложки не вмочив. Сама Олеся не вмочила й ложки в страву й запримітила свою помилку: вона знов здалась на Килину й перестала заглядати в пекарню.

Помирившись з чоловіком, Олеся на радощах справила після жнив обжинки: запросила на бал своїх знайомих і між ними Ломачевського. Ломачевський знов почав бувати в гостях в Балабухи, але, гуляючи з Олесею по садку, все озирався на кущі...

Восени пройшла чутка, що в Богуслав приїдуть на квартири гусари. Ввесь город ждав гусарів. Олеся все виглядала в вікно, кожного дня прибиралась та чепурилась, неначе на святки.

Раз одного ясного осіннього дня на базарі пройшла звістка, що гусари вже йдуть. Олеся убралась у нову сукню, причесалась, понадівала на всі пальці персні й не одходила од вікон. За Россю почувся військовий оркестр: то вступали в город гусари, прямуючи до порона. Довгі ряди коней з синіми гусарами спустились з гори на довгу гатку. Попереду їхали півчі, за ними їхали музики з здоровими мідними трубами, на білих баских конях. Труби блищали на сонці, як золото, й при білих конях надавали картині щось дуже пікантне й героїчне. Сині мундири, червоні ноги, блискучі жовтогарячі картузи з чорними китичками зверху засяли ясними фарбами, неначе намальовані на картині. Дужий оркестр гримів в долині, й важкий гук розлягався понад Россю, між скелями гучною луною. Баскі коні грали під гусарами.

Олеся вибігла на ганок і стала в граціозній позі. Гусари перевезлись через Рось і усе наближались. От розляглася голосна пісня по Росі й усе наближалась; от виїхали на гору півчі, й їх пісня вже долітала виразно до Олесиних вух. Серед хору високо стриміло кружало, убране в червоні та сині довгі стрічки, обвішане брязкотьюлами; кружало підскакувало, танцювало над гусарськими головами. Пісня замерла. Загримів чудовий оркестр, аж повітря задрижало. Гусари проїхали вулицею попід самим городом. Збоку їхали офіцери, виграваючи на баских конях. Олеся підвела голову й уп'ялась очима в офіцерів. Офіцери були рослі, стрункі, здорові, столичні, розкішно викохані. Між ними визначувався один молодий офіцер-красунь, з панським делікатним білим лицем, з чорними, незвичайно чудовими бровами, з чорними здоровими вусами, стрункий та тонкий станом; його тонкі, цупкі ноги гадюками обвивали баского

чорного коня; коротенький синій мундир, обшитий срібними шнурками, неначе прилип до молодого тіла й показував всі чудові його форми. Темні очі блиснули на Олесю з-під козирка. Кінь став дибки, граціозно зігнувши шию. Олеся вгляділа — й дух притаїла, неначе замерла. Така дивна граціозна постать тільки привиджувалась їй у сні та в гарячих мріях.

Жиди збіглись з усього містечка й обступили лавами гусарів.

Олеся бачила тільки чорні ківери та сиві плечі через густу стіну чорних жидівських каптанів, але не зводила очей з дивних рівних плечей, котрі одразу причарували її. Вона була ладна бігти слідком, примогла б — летіла за молодим гусарином. Швидко гусари спустились з горба в долину, тільки було видно чорні лиснючі ківери та блискучі підкови. Олеся важко зітхнула й пішла в покої.

По обіді Олеся сіла близьенько коло Балабухи, оповила його шию руками й почала промовляти солоденьким голоском, держачи в обнімочку.

— Знаєш що, серце Марку Павловичу! Треба мені справити нову білу сукню; до нас наїхали петербурзькі люди, а в мене ж нема ні однієї нової сукні; піду я в крамниці та наберу на нову сукню. Чи так, чи інак, а доведеться з ними знатись; може, вони й до нас прийдуть! — Балабуха був трохи гоноровитий; йому хотілось почванитись перед гусарами своєю жінкою. Олеся знала, що він самолюбний, хоч на взір ніби й апатичний та млявий. Але Олеся вже розтрусила багато грошей.

— Нема грошей ні шага, коли б ти знала, моя голубко, — сказав він, зітхнувши.

— То я наберу набір, на квиток, — чи вже ж пак жиди нам не повірять? — вихопилась Олеся.

Про мене, бери набір; будуть гроші, то заплатимо, — сказав Балабуха, лягаючи на бік на канапу.

Олеся цмокнула Балабуху й побігла в крамниці; їй хотілось справити сукню доконче на неділю: вона сподівалась в церкві побачити гусарів і себе показати, сподівалась, що гусари доконечне зайдуть з церкви на чарку горілки та на закуску.

До неділі біла літня сукня, облямована шовковими рожевими стрічками, вже була готова. Олеся звеліла в суботу побілувати прихожу й світлицю, — причепурила світлицю як на великдень; підлогу вишарували жовтим піском. В неділю, прибравшись по-літньому, незважаючи на осінь, вона побігла до церкви. Гусари офіцери стояли коло криласу. Всі пані й панни, скільки їх було в Богуславі, позбігались до церкви подивитись на гусарів.

Олеся прийшла після їх усіх, наприкінці служби, пройшла проз гусарів, зашелестіла білою сукнею й стала поперед усіх коло царських врат так, щоб можна було скося поглядати на гусарів. Поправляючи сукню, вона ніби незумисне оглянулась набік. Поперед усіх гусарів стояв молодий, високий, чудовий офіцер-красунь. Вона зараз впізнала того, що недавно вразив її в саме серце; впізнала його чудовий тонкий стан, обтягнутий синім куценьким мундиром, впізнала його чорні густі брови, чудові сміливі темні очі, біле лице, рожеві повні уста, прикриті темними чорними вусами, довгообразе, мужнє, але делікатне лице. Олеся затрусилась і ледве встояла на ногах; вона аж зблідла; дух забився; вона не чула, що співали в церкві, нічого не бачила перед собою. Насилу вона опам'яталась, і серце ніби заграло; вона неначе почула десь якісь дивні мелодії або чудові пахощі; якийсь дивний рай одразу розгорнувся перед її душею.

Служба божа скінчилась. Офіцери приступили цілувати хреста... Перед нею ще раз майнув чистий, тонкий профіль, чорне волосся, розкішна голова. Офіцери вийшли з церкви. Олеся стояла ніби в чаду; їй чогось заманулось не то танцювати, не то співати, не то плакати.

Вона побігла додому, кинулась до дзеркала, поправила сукню, причесала голову й сіла коло вікна. Перед вікнами по улиці йшли валкою з церкви люди, перемішані з простими синіми гусарами. Вона задивлялась на кожного москаля, впізнавала, шукала милого, але то все були прості гусари. Люди перейшли.

На улиці з'явилась огрядна постать Балабухи. Олеся аж зблідла, — вона ждала, що слідком за Балабухою покажуться офіцери; офіцерів не було; за Балабухою йшов сторож з ключами.

Балабуха увійшов в покої. Килина подала самовар, Олеся засипала й залила чай, сіла коло стола й задумалась...

Балабуха сам напивсь чаю, Олеся не пила чаю й все дожидала. Вже самовар потух; чай в чайнику перестояв, а Олеся сиділа й не пила чаю. Гусари не прийшли. Олеся встала, з досади й чаю не пила.

Аж через два тижні після служби офіцери таки зайшли до Балабухи на чарку горілки, як тоді казали. Олеся трохи не вмерла, як угляділа молодого офіцера під своїми вікнами.

Світлиця Олесина наче засяла од синіх з сріблом мундирів, од еполетів, шнурків, аксельбантів та орденів. Гусари рекомендувались, цокали закаблуками, стукаючи ногою об ногу. Після вже немолодого поставного полковника з кудлатою головою, після чотирьох офіцерів з пелехатими бурцями та вусами до Олесі прискочив молодий красунь, цокнув підківками, ледве зігнув гнучкий стан і промовив, подаючи руку:

— Поручик Іван Васильович Казанцев.

Олеся вгляділа, як відкрились його чудові, виразно обведені, червоні, як калина, уста, й блиснули рівні білі зуби; його довгі чорні очі так і сипнули на неї огнем, а низький, але гучний та м'який голос задзвенів у неї наче в самому серці.

"Ой зомлію, ой умру! — майнула в Олесі думка. — Яка радість наливає моє серце!"

Полковник та старіші офіцери сіли коло Балабухи й розпочали поважну розмову. Казанцев з двома молодшими сіли коло Олесі. Олеся нікого й не бачила, нікого й не слухала, окрім одного Казанцева; вона уп'ялась в його лице своїми очима.

Подали чай і разом з чаєм горілку й закуску. Горілка розвеселила й без того веселих гусарів. В світлиці розлягався гомін, клекіт. Олеся то пурхала по покоях, як пташка, то сиділа в величній позі; вона примічала, що подобається молодим гусарам; її чорні брови, темні очі, натхнуті коханням, дуже виразно малювались при білій сукні й робили великий ефект; на щоках заграли рум'янці; розкішний бюст та гарна постать дратували молодих хлопців; веселість розлила на її лиці, на очах принаду.

— Будете ви, панове, добре-таки сидіти та нудитись в нашому Богуславі; в нас товариство маленьке; молодих дам та паннів мало, — сказала Олеся, не зводячи очей з Казанцева.

— О, не візьме нас нудьга, коли ви в Богуславі! — одрубав Казанцев комплімент.

— Потривайте, ось настане зима! Я взимку трохи не вмираю з нудьги, — сказала Олеся. — Повмираєте й ви тутечки з нудьги.

— Нам не первинка жити в таких малих містах.

— Будемо заводити вечори з танцями, будемо прокатуватись кіньми; дамо собі ради! — крикнули молоді офіцери.

— Коли я не вмію їздити верхи,— сказала Олеся.

— Ми вас вивчимо, — сказав Казанцев. — Попросимо других городянських дам, дамо свої коні та будемо проїжджатись юрбою верхи.

— Наші богуславські дами зроду не їздили верхом і зроду не сядуть на коней; наші богуславські дами засміяли б мене, якби я поїхала верхи, — сказала Олеся.

— Як ви дасте привід, то й інші сядуть на коней. А ви вивчитесь їздити верхи? — спитав Казанцев.

— Атож! Я знаю, що тутешнє товариство підніме на сміх, але я на це не дуже вважатиму, — сказала Олеся, закинувши ногу на ногу по-кавалерському.

І Олеся вже марила, як то вона буде їздити на баскому гусарському коні, а Казанцев її вчитиме. Вона скочила з місця й почала походжати по світлиці. Казанцев встав і собі, за ним другий молодий офіцер, і обидва пристали до Олесі з обох боків.

— О, ми розворушимо ваш Богуслав! — гукнув Казанцев, крутячи вуса. — Ми заведемо клуб, заведемо бали, стягнемо всіх докупі.

— Хто ж піде в твій клуб? — обізвався полковник з-за стола. — Хіба Мошки з жінками та дочками.

— Ми попросимо отця благочинного, отця протоєрея, ісправника, станового, докторів, — марив Казанцев.

— Схаменись! Духовні особи не підуть в твій клуб, бо їм не дозволено, — знов обізвався полковник.

Ні Олеся, ні благочинний навіть не розуміли, що то за клуб.

— Чи так, чи інак, а ми не дамо вам пропадати з нудьги; ми витягнемо ваших дам з затвору на світ, заведемо танці, раути, пікніки, — говорив другий молодий офіцер Погожаєв.

"Ой коли б, господи, вони витягли мене з затвору, та ще й швидше!" — думала Олеся, уп'явшись очима в чудові малинові пухкі губи Казанцева.

— Я люблю вечори з танцями, та шкода, що в нас нема гарного оркестру, — наші жидки як заграють, то ви не схочете й танцювати, — сказала Олеся.

— Наш полковий оркестр ладен вам, пані, служити хоч і щодня, — обізвався полковник.

— От і добре! Дуже дякуємо! Нам тільки цього бракувало. В такому разі сподіваюсь незабаром і до себе на вечір! — сказала Олеся, навіть не глянувши на свого чоловіка.

Балабуха здригнувся, — Олеся дуже вже швидко просила гостей на вечір.

— Я попрошу на вечір наших дам, — подивитесь, яке наше богуславське товариство, — сказала Олеся, підморгнувши легенько на Казанцева.

— Як воно хоч трохи схоже на вас, то ми зовсім щасливі, — сказав Казанцев, брязнувши шпарко підковами.

Олеся спустила вії на щоки й спалахнула на виду. Полковник встав; за ним встали другі офіцери й почали прощатись.

— Не забувайте зайти на наш вечір! — просила Олеся.

Гусари подякували й розпрощались.

Олеся почувала, що її нерви неначе заграли. В світлиці стало порожньо, тільки хмарами висів густий дим от дорогих сигар. Вона неначе бачила в тому диму сині та червоні блискучі постаті, бачила чудове лице Казанцева; його пишні очі наче світились і тепер, малинові уста сміялись, а м'який низовий баритон лашився до її душі і все ще лунав глибоко-глибоко в серці. Цілий день Олесі хотілось співати, грати, слухати музику; мрії роєм вилися в голову, як бджоли в маї; якесь дивне, глибоке щастя обхопило її душу... Скільки вона любила до цього часу, — не варто було однієї хвилини того нового щастя, яким тепер налилась вщерть її душа. Олеся таки впрохала мужа, щоб попросити на вечір гостей та гусарів в неділю.

Настала бажана неділя. Олеся звеліла зарізати три останні гуски й два індики, що zostались на господарстві, убралась в нову білу сукню з шовку, якого можна було дістати в Богуславі, й ждала гостей. Приїхали надвечір усі богуславські панки з синами, приїхали Олесині сестри. Після всіх наостанку прийшли офіцери. Надворі зашумів оркестр; він був такий здоровий, що його не можна було вмістити ні в сінях, ні навіть в цілій світлиці. Вечір був тихий та теплий, сливе літній. Поодчиняли вікна в світлиці й поставили оркестр під вікнами. Ніч була темна та чорна. Музики розставили свої пюпітри, порозкладали ноти й посвітили ліхтарі. Широкі мідні труби заблищали на чорному фоні ночі фантастичним сяєвом. Оркестр заgrimів, аж тахлі в вікнах задзвеніли. Олеся глянула в вікно на небачену картину й стояла, неначе причарована; обернулась вона назад, — світлиця аж сяла, аж пишалась гусарськими синіми куценькими мундирами, еполетами, шнурками та орденами. Коло Олесі вився Казанцев, пригладжений, причесаний, в дорогій блискучій одежі, — чудовий чорнявчик, як гвоздик. Старіші офіцери сіли грати в карти, молоді пішли в танець. Олеся забула вже Ломачевського. Бонковський сидів в кутку, скорчився в три погибелі й довго не смів перед гусарами виступати в танець; його кучерява здорова голова, кругле, повне та загоріле лице здалося теперечки Олесі схожим на здорового рудого гарбуза в картоплі.

Казанцев заряджував танцями: після кадрили завів рондо, правував по-французькій, хоч його, само по собі, ніхто не розумів, і причарував усіх богуславських паній та паннів. Офіцери поводитись делікатно, обходились з товариством просто, не вдавались в столичну пиху, жартували, говорили дамам компліменти з легким насміхом, котрі вони приймали за щиру правду. Матері повбирали своїх дочок, як ляльок, — кожна сподівалась залучити женихів для дочок. Але молоді офіцери найбільше увивались коло Олесі: вона була сміливіша й веселіша од усіх і танцювала краще од усіх.

— Як вам сподобався наш вечір, наше товариство? Мабуть, будете навіпісля сміятись з нас, — спитала Олеся тихо в Казанцева.

— Ох, борони боже! З кого, з кого, а вже з вас не доведеться мені сміятись, — сказав Казанцев, скося поглядаючи на тонку Олесину шию.

— От вже й зараз таки смієтесь з мене! Хіба ж пак тут нема кращих од мене? — попросту спитала Олеся.

— Од вас, мадам, трудно знайти кращих і деінде, — зашепотів Казанцев трохи не над самим Олесиним вухом.

Він ледве вдержався, щоб не вхопити її за талію й поцілувати в маленьке вухо.

— В вас чудове маленьке вушко, — ще тихіше промовив Казанцев, — якби не при людях, то я б вас поцілував у вушко.

Олеся зареготалась од радості на всю світлицю.

— Я не знала, що ви такий... — тихо сказала Олеся.

— В вас гарненька кругленька талія, — ще тихіше промовив Казанцев.

— Ви очевидячки смієтесь з мене; бачили ж ви кращі талії та вуха в Петербурзі, — ще тихіше обізвалась Олеся.

— Я вам скажу, і в Петербурзі таких мало, — сказав Казанцев.

Олеся прийшла до одчиненого вікна й поклала руку на одвірок. Маленька повненька рука забіліла на темному одвіркові, як мрамор; золоті персні блищали м'яким світлом. Казанцев став поруч з Олесею й з жадобою пантрував на білу ручку.

— Яка в вас чудова ручка! Я вас поцілую в ручку, — сказав Казанцев, заступивши вікно й поклавши свою долоню на її руку.

Олеся ледве примітно повела очима назад.

Під вікнами, серед чорної ночі, блищала сливе фантастична картина. Сяли блискучі труби, — оркестр грав якусь арію.

Олеся ледве чула музику; вона тільки почувала гарячу долоню на своїй руці й скоса роздивлялась на гладенький матовий лоб Казанцева, обрамований збитими чорними кучерями, та на чудові чорні брови, під котрими горіли дві іскри в темних очах. Гаряча рука, дужий гук музики страшенно дратували її напружені нерви, хвилями збурювали кров, — вона ледве вдержалась, щоб не кинутись на шию Казанцеву, не вп'ястись п'явкою устами в його чудові брови.

— Розкажіть мені за Петербург, — які там люди, звичаї, які там доми та бали, — спитала Олеся.

— О, в нас, в Петербурзі, такі дива, за які в казках розказують: в нас зали всі в золоті, дзеркала од помосту до стелі і навіта на стелі; в нас на балах заразом танцює не сто пар, а грає по п'ять оркестрів на хорах.

— Хіба ж у ваших залах і хори є, неначе в церквах?

— Аякже! Хори кругом усієї зали, а над хорами ще другі хори, такі заввишки сливе, як лаврська дзвіниця. Звідтіля дивиться та публіка, що не танцює, баби, діди та всяка нечисть. Наші дами просто при людях обнімаються й цілуються з кавалерами при фантах, в іграшках.

— Невже! — крикнула Олеся, обернувши до його лице.

— Їй богу, правду кажу, — цілуються: є такий французький танець — як скомандує один, то всі дами кидаються на шию своїм кавалерам та цмок їх у губи! — сказав Казанцев.

Олеся трохи не підскочила, — їй страх як схотілося погуляти на таких вольних балах, одначе вона не зовсім пойняла віри тому.

— Ви, певно, жартуєте, — мабуть, глузуєте над нами, селянами.

— Їй-богу, мадам, не жартую! На те в нас столиця. Наші дами не такі благочестиві, як ваші, — самі ходять в гостиниці та в трактирі, з ким хочуть, їдять, п'ють, з паничами обнімаються; наші дами хлять вино й навіть лікери незгірше нас.

Казанцев замовк. Олесяю потягли думи в ті щасливі краї.

— Чи не час би вже столи застеляти? — спитав Балабуха, приступивши до Олесі.

— Може, й час, — сказала Олеся й вийшла розпоряджатись.

Столи позастеляли. Гості посідали. Олеся сіла між Казанцевим та Погожаєвим. Чує вона, — під столом шарудить і хтось торкає її чоботом в ногу то з одного боку, то з другого. Олеся брикнула закаблуком Погожаєва раз, а далі другий і тихенько наступила черевиком на ногу Казанцева. Казанцев кинув на неї довгий-довгий погляд, налапав під

скатертею її руку й здавив так, що Олеся ледве не крикнула. Довго тяглася вечеря; довго всі цокотіли й пили.

— Ваша вечеря смачніша од наших; в нас як часом подадуть на стіл цілу серну або печеного ведмедя, то не знаєш, як і од'їстись. Але нам вже проїлись ті печені ведмеді, — ваші гуси смачніші.

— Невже в вас їдять ведмедів? І так-таки подають на стіл цілого печеного ведмедя? — спитала Олеся.

— Цілісінького! Лежить мов живий.

— Ну, ви, панове, мабуть, залізли в хмари, — я б зроду не їла печеного ведмедя!

— Якби покуштували, то б і їли: там такий добрий, як конфета з варенням, — брехав Казанцев.

— Хіба ведмідь солодкий? — спитала Олеся.

— Авжеж, солодкий! З одного боку солодкий, а з другого кислий, — додав Погожаєв.

— А з третього? — спитала Олеся, сміючись.

— А з третього шинка, чи "ветчина", ведмедяча "ветчина" — це ж шик! — додав Казанцев.

Невважаючи на печених ведмедів, офіцери вклали в копи три печені гуски, індика й кілька курок і почали дудлити чудову наливку стаканами.

Казанцев налив Олесі чарку наливки. Щоб не одстати од петербурзьких дам, вона стукнула чарку, а потім другу; вона тепер сама налапала руку Казанцева під столом і гладила її.

На столі не зосталось ні рісочки; пляшки стояли порожні. Гості встали з-за стола. Знов почалися танці. Казанцев приступив до дам і причепивсь причепою, щоб вони вивчились в його їздити верхи. Всі дами одмовлялись, одна Олеся згодилась, сидючи на стільці й закинувши ногу за ногу, але все-таки не насмілилась брати науку їзди в Казанцева, — вона трохи боялась людського поговору. Гості роз'їхались вже перед світом.

Після Балабухи мусив дати бал офіцерам исправник, після исправника — доктор. З початку зими приїхала полковниця й дала в себе бал Олеся бувала на балах і хотіла, щоб таке життя хоч би й до смерті тяглося.

Щоб розважити себе й дам, офіцери задумали прокотитись, як випав сніг. Стала перша санна дорога. Офіцери налагодили санки, позапрягали тройки коней, з мальованими дугами, з брязкалами, з дзвониками, і раз по обіді позабирали всіх знайомих міських дам і повезли прокатувати в ліс. Офіцери попарувались з дамами, кожний по своїй вподобі. Казанцев сів з Олесею. Поїзд рушив з міста; дзвони задзвеніли, брязкотьола забряжчали. Всі жиди позбігались на місто, щоб дивитись; діти бігли за саньми за самий город; перекупки вставали й повитріщали очі. Баскі гусарські коні, загинаючи голови набік, як на крилах, полинули по чудовій м'якій дорозі. Казанцев звелів своєму погоничеві зістатись позад усіх. Дорога повилася понад Россю, по косогору.

По обидва боки Росі стояли круті горби, поперерізувані й перетяті глибокими, узькими ярками; і долини, й гори були засипані свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом; небо було вкрите білим прозорим туманом; через туман лився срібний, тихий світ вечірнього сонця. Надворі було тихо, мертво... На крутих горбах мрів густий старий дубовий та грабовий ліс, вкритий інеєм.

Довгий поїзд летів до лісу по чудовій місцині; дзвоники дзвеніли; гук рознісся по долинах, по горах; луна вдарила в гори, в ліс. Поїзд виїхав на невеличкий луг. Понад Россю, в лузі стояли рідко розкидані розкішні старі дуби з рідким розкидчастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки. Кожна гілка була вкрита широкою, на два пальці смужкою інею. Узлуваті сучки та гілки стриміли вгору, наче розчепірені пальці рук, висіли вниз, як пазурі на птичих ногах; на сучках, на гілках біліли та світились наскрізь ніби довгі гусячі пера з дрібненькими зубчиками, котрі стриміли то вгору, то вниз, то складались пучками, букетами, звішувались вниз, переплутувались, перехрещувались чудними взорцями й світились наскрізь.

За лугом на горах почався грабовий ліс. Дві високі ніби фантастичні стіни лісу обступили білу пухову дорогу; тонке, як чорні нитки, молоде грабове гілля спускалось зверху до самого долу на м'який сніг; дрібний іній обсипав його ніби тонким пухом та дрібними алмазами; іній блищав, світився, переливався матовим білим світом.

Дорога повилася в середину лісу. В старому лісі картина стала ще краща — обидві стіни лісу, по боках дороги, ставали вищі й густіші. На розкішні білі завіси лісу ніби були почеплені букети з довгого страусового пір'я. На самий сніг по обидва боки дороги позвішувались ніби довгі білі завіси та гірлянди з широких білих стрічок; одна довга гірлянда прикривала другу, неначе навмисне почеплена людською рукою.

Ліс стояв, неначе молода під вінцем в дорогому білому уборі, якого не вигадає ні одна людська думка.

І все те диво світилось наскрізь, блищало, сипало іскрами, брильєнтами, переливалось то різким, то матовим світом. Ні одна картина природи влітку не може прирівнятись до тієї пишної фантастичної картини мертвої зими: то був тихий, мрійний, фантастичний сон заснувшої землі.

Дорога спускалась в глибокий вузький яр, знов піднімалась на горби, то знов западала в долини. Серед лісу заманячила корчма, прикрита білим товстим шаром м'якого снігу, зачорнів вивід на покрівлі, зачорніли вікна, неначе темні плями. Коло корчми була прогалина: на тому місці неначе хто розкинув пишний фантастичний квітник: кружало густого терну було ніби виткане з павутиння та срібних ниток; розкидані кущики собачої бузини, папороті та бур'яну стали схожі на невидані квітки, виковані з срібла; висока одним одна береза спустила до самого долу розкішні тонкі гілки, неначе розчесані довгі коси, присипані срібним пилом.

Олеся сиділа попліч з Казанцевим і ледве примічала ту фантастичну красу лісу; вона розмовляла з милим і милувалась його очима, його бровами. Тільки що коні вибігли на рівнину, — серед лісу загримів оркестр. Олеся іздригнулась; Казанцев засміявся.

— Де це грає музика? — спитала Олеся.

— Мабуть, русалки грають, — вони знали, що ти приїдеш гуляти в ліс, — сказав Казанцев.

Одначе то грали не русалки, а гусари. Під корчмою заблищали здорові труби, засиніли ряди гусарів; бідні москалики мусили вперед пішки дибати з трубами, щоб побавити панів. Музика розбудила сонний ліс; луна розляглася по горбах, по долинах, неначе разом заграло десь кілька оркестрів, — ефект був великий!

Коні спинились коло корчми. Усі повставали з санок. Офіцери просили дам до корчми, але жодна дама не схотіла йти в корчму. Полковник взяв полковницю під руку й повів у корчму; за полковницею, як вівці за бараном, так і потяглись усі богуславські панії.

Корчма була нечиста; довгий стіл, довгі ослони та лавки були замазані й чорніли, як земля. Коло порога стояло барило горілки. В

просторній хаті тхнуло горілкою, шинком. Обідраний жид в ярмулці вештався по хаті. Офіцери повносили в корчму силу пляшок з шампанським та хустки з пирожним і конфетами. Але дух у корчмі був такий противний, що всі дами повискакували надвір; декотрі кричали, що вони мліють, хапались за виски. Тоді офіцери винесли стіл надвір і поставили під старими липами, що росли за корчмою: стіл застелили скатертею; коло стола поставили ослони й понакривали килимами; дами посідали кругом стола під білою стелею інею. Затички бахнули: шампанське полилось в чарки річкою. Оркестр заграв. Офіцери крикнули віват за здоров'я дам, — дами мусили випити до дна. Знов забахкали пробки, знов полилось вино; випили за здоров'я гусарів, далі почали пити за здоров'я полковниці, потім за здоров'я кожної дами, — пішла добра сотня карбованців з офіцерських кишень!

Надворі смеркало. Офіцери курили, дами закушували гостинцями. Музика грала веселі мелодії. Гулянка була ефектна, весела, хоч і дорога. Всім було гарно, весело, — нікому не хотілось їхати додому; посідали в санки й поїхали прокатуватись далі в ліс.

Небо прояснилось; легкі, тонкі хмарки летіли прудко, неначе літом після заливи; синє небо ледве світилось через тонкий туман; місяць обсипав легким світлом верхи лісу. Поїзд летів. Картини мінялись, ніби декорації в театрі. Починався старий дубовий та берестовий ліс. Дорога пошилась в гущавину; високі дерева зовсім прикрили дорогу, що крутилась неначе вузькою стежкою, обминала товсті дуби. В лісі було поночі, тільки чорніли товсті дуби. Але місяць піднявся вгору, вийшов з-за хмар, — і картина змінилась, — якісь чари розлилися по лісі!

Тихий світ місяця заграв по верхах дубів, ще вкритих листом, на котрому масами задержався вгорі пухкий сніг, а далі розлився по лісі, по ярах, по долинах, розлився в самі далекі закутки, облив кожне дерево, кожну гілку; на сучках, на розложистому гіллі неначе хто наложив прозорої вати. Тихий світ лився через сніг, через іній, неначе через тонкий прозорий кришталь, і обливав дерева з верху, з боків найделікатнішим матовим блиском; однизу од свіжого снігу лився вгору

ще тихіший, ще делікатніший матовий світ; усе в лісі було освічене з усіх боків; од дерева не було видно навіть тіні. Світ був трохи синюватий. Ліс став якимсь фантастичним, — здавалось, ніби то якийсь дивний зачарований храм, заставлений темними колонами, прикритий незвичайною кришталевою покрівлею. Чорні товсті пеньки, прикриті снігом, були схожі на велетенські гриби; кущі папороті, дроку стояли неначе квітки в якомусь фантастичному, зачарованому саду.

Передні санки далеко побігли вперед. Казанцев залишився з Олесею позаду. Вино розворушило обох. Олеся вп'ялася очима в гарне лице Казанцева, освічене матовим світлом. Кучері його чорніли на висках. Казанцев взяв Олесю за руку й поцілував.

— Чи любиш ти мене, Олесю, так, як я тебе люблю? — спитав він над самим вухом в Олесі.

Олеся затрусилась, вхопила його руками за щоки, притягла до свого лица, вп'ялася в його уста гарячими устами й неначе замерла; вона тільки примітила, що срібні хвилі дерева ніби загайдались, заворушились, і зомліла, й ніби приросла до м'яких гарячих уст Казанцева, потім згодом цілувала його в щоки, в брови, в очі, обняла його за шию, впала на плече й заридала, як дитина.

— Олесю, чого ти плачеш? — ще тихіше спитав Казанцев.

— Тим, що тебе люблю. Тепер тільки я втямила, що до цього часу нікого не кохала; мені тільки здавалось, що я любила, але я тільки сама себе дурила. Як ти мене перестанеш любити, я загину, вмеру, загублю себе.

Казанцев трохи стривожився; така палка любов трохи його злякала, — йому заманулось тільки трохи пожартувати з нудьги, для розваги.

Олеся знов кинулась Казанцеву на шию, знов уп'ялась в його уста, неначе влипла, так що йому було важко дихати. Поперед їх санок задзвеніли дзвоники, — поїзд вертався назад. Олеся розняла руки й сіла на своє місце. Санки шугали проз їх, як птиці. Ліс аж тріщав од гучної луни. Поїзд покатав назад, і вони знов поїхали тихо, поволі. Олеся притулилась щокою до виду Казанцева. В лісі стало тихо. Білий світ ще ясніше розлився по лісі; м'яке повітря прохолоджувало гаряче лице; фантастичний синюватий світ тривожив фантазію, будив мрії в гарячому серці. Олеся була без краю, без міри щаслива: їй бажалось їхати, летіти без спини, без кінця. Глибокі долини та западини в яснім світі місяця пересовувались, неначе гарні декорації. Олеся почувала, що її серце налилось щастям вщерть, що любов залила всю її душу, як весняна вода заливає луги та луки. От засвітились вікна в корчмі; з чорного димаря вився клубками дим. Корчма майнула перед очима, неначе намальована на картині. Дорога знов то западала в долини, то піднімалась вгору. Олеся незчулась, як коні вибігли з лісу й убігли в густий березняк; через рідкі срібні пачоси беріз залисніли ніби брильянтові зорі. От стоять дуби, ніби обтикані перами, а ондечки вже світиться в вікнах огонь. Вони в'їхали в місто.

На улицях вештались люди; в вікнах світився огонь. Олесі здалось, що їй снівся дивний, солодкий, як радість, сон; вона тепер неначе прокинулась. Поїзд став перед квартирою Казанцева. Всі вікна були ясно освічені. В хаті заграв оркестр. Санки товпились під домом; товпилась попід вікнами сила жидків та жиденят. До Казанцева наїхали офіцери з сіл та містечок; здавалось, ніби в домі грають весілля. Олесі здалось, що вона вертається з церкви од вінця, що вона оце тільки що повінчалась з Казанцевим. Вона хотіла йняти тому віри, навіть пойняла віри... Її голова була ніби повита якимсь чарівничим туманом... Вони приїхали останні. Казанцев взяв Олесю на руки й поніс в свою квартиру.

Гусари вскладку давали вечір для своїх богуславських знайомих і завезли дам трохи не силою просто на вечір. Квартира Казанцева, найбагатішого між усіма офіцерами, була найпросторніша. Вечір був в його квартирі. За Балабухою й за другими панями послали москалів.

Казанцев увів Олесю під руку в покої. Оркестр грав в прихожій; невелика прихожа була ніби начинена гусарами та здоровими трубами. Олеся роздяглась й увійшла в світлицю. Просторна жидівська хата була убрана по-кавалерській; на двох стінах висіли здорові чудові килими; на порожніх білих стінах висіли, поначіплювані букетами та зорями, рушниці, пістолети, шаблі. Убогі жидівські канапки були застелені килимами та шматками червоної китайки; на столах стояли стакани з чаєм, стояли тарілки з закусками. Дами сиділи кругом столів, перемішані з синіми мундирами. Казанцев посадив Олесю за столом і сам сів поруч з нею. Олеся неначе зацвіла, розчервонілась, як квітка; налиті щастям очі блискали, неначе зорі; лице аж пашіло. Вона обперлась ліктем об спинку канапи, вп'ялась очима в лице Казанцева й нічого не бачила, нічого не чула.

"Золото моє, щастя моє! Тебе я ждала, тебе я шукала, линула, літала десь за тобою, як сива зозуля, і таки тебе знайшла", — думала Олеся, дивлячись в вічі Казанцеву.

Гості випили чай, закусили й знов взяли за чай.

Після закуски принесли шампанське. Забахкали затички; полилось річкою дороге вино. Офіцери цокались чарками з дамами, кричали "ура!". Оркестр гримів; в покоях піднявся гвалт, ніби на битві. Після шампанського поприймали столи й пішли в танець. Офіцери, смикнувши добру порцію, почали поводитись з дамами трохи вільно. Казанцев просто-таки обнімав Олесю в танцях і пригортав до себе. Дами те примітили й почали розбігатись додому; одна Олеся досиділась до півночі й була ладна сидіти хоч і до світу, якби Балабуха силоміць не повів її додому.

Пишну, веселу зиму пережила Олеся. Вона не чула, як ішов час, незчулась, як минула пилипівка й настало різдво; та зима здалась для неї якимсь гарячим, палким літом: для неї неначе гріло, як влітку, сонце, цвіли пахучі квітки, співали соловейки. Казанцев з товаришами заходив до Балабухи сливе щодня, запрошував до себе в гості Балабуху з жінкою.

Олеся привезла до себе своїх сестер: вона думала, може, офіцери поженяться з сестрами; для неї самої здавалось, що вона ще не вийшла заміж, що вона от-от повинчається з Казанцевим. Щотижня Олеся справляла вечірки для гусарів, танцювала до світу й витрусила до дна кишені свого чоловіка на убори та вечори. Щоб гусари не нудились, Олеся почала возити їх в гості до сусід священників: на різдво повезла їх до свого родича, о. Мельхиседека, а на Новий рік задумала повезти до Моссаковського.

— А поїдьмо в гості до близького нашого сусіди, отця Харитона, — говорила Олеся до гусарів. — Я вам покажу давню коханку свого чоловіка. Онисія Степанівна — це людина статковита, — не таке ледащо, як я; вона нагодує вас такою гусятиною та поросятиною, якої ви зроду не їли й в Петербурзі; доберімось лишень до її наливки та вареники!

Гусари позапрягали свої баскі коні, посадовили Олеся й усіх її сестер і махнули по чудовій санній дорозі в Вільшаницю. Олеся потягла-таки з собою й Балабуху, щоб було кому розмовляти з господарем, отцем Харитоном. Гусари розмістили з собою по дамі в кожних санках, а Балабуху повезли самого на задніх саночках одним коником.

День був гарний, тихий і не дуже холодний; санна дорога слалася, неначе гладеньке біле полотно; коні весело катали в Вільшаницю; коло кожних санок дзвеніли дзвоники. А тим часом в Вільшаниці ніхто не сподівався таких гостей. До отця Харитона зібралась своя сільська компанія; в його була повна світлиця чоловіків та молодичь навіть з малими дітьми на руках. В гості прийшов і старець Шмид, кум отця Харитона. Серед світлиці стояв застелений стіл; на столі стояли пляшки з горілкою, миски з полуднем, лежали цілі купи накраяного хліба. Чоловіки й молодичі, випивши всмак ради празника, гомоніли та гвалтували на все подвір'я; дзвінкі молодичі голоси зливались з чоловічими, мов дрібні дзвони з здоровими; в покоях клекотіло, наче в здоровому казані. Онисія Степанівна частувала молодичь, отець Харитін — чоловіків.

Коли це за двором задзвенів один дзвоник, а за ним другий; в ворота влетіли санки, запряжені баскими кіньми; за ними вскочили другі, а далі треті; дзвоники задзеленькали під самими вікнами. Всі гості кинулись до вікон і вгляділи повні санки гусарів.

— Ой лишечко! Станові їдуть, — крикнула одна молодиця.

— Ой москалі! Та як їх багато! Це московська закуція приїхала! — крикнув титар.

Всі гості отця Харитона схопились з місця й прожогом кинулись навікача: одні втікали в сіни, другі в кімнату; деякі перелякані молодиці покидали в світлиці дітей і кинулись втікати, неначе сполохані птиці, то в пекарню, то на задвірок; деякі повтікали в хижку, а декотрі дерлись по драбині на горище; старець Шмид вхопив костура, махнув на задвірок через задвіркові сінешні двері й сховався в клуню; чоловіки розсипались по городі, позабувавши в світлиці шапки та рукавиці; декотрі молодиці зопалу та знестямки кинулись через сінешні двері в ганок, просто між гусарів та паннів і трохи не позвалювали їх з ніг.

Отець Харитін, сполоханий на смерть, не знав, що робити, й тільки бігав по хаті од кутка до кутка. Онисія вгляділа через вікно Олесю серед гусарів і вдарилась об поли руками: в світлиці був такий нелад, що вона не знала, за що хапатись; вхопила пляшку горілки, вкинула в миску з сметаною, вискочила в кімнату, кинула миску на перину, потім випхнула двох переляканих молодиць з опочивальні в світлицю й запищала сливе нишком:

— Беріть стола та виносьте через двері!

Молодиці вхопили стола з усім добром і понесли не в кімнату, а в сіни.

Гусари й дами стріли в сінях, як стіл, що аж захряс пляшками та мисками, застряг у дверях разом з молодицями.

— Добра прикмета! — не втерпів Казанцев. — Видно, що господар і справді статковитий, бо любить вітати гостей.

— І стрічає нас хлібом-сіллю, — тихо обізвалась Олеся.

— І з пляшками та чарками, — промовив Балабуха, ступаючи на сінешній поріг.

Молодиці виволокли в сіни стола й дали дорогу гостям.

Гості ввійшли в світлицю. Світлиця була схожа на поле після побоїща: троє забутих мужичих дітей качались під грубою й од переляку дерлись не своїм голосом; серед хати валялись шматки хліба, качалась пляшка, звалена з стола, валялись шапки та рукавиці. Отець Харитін збирав шапки, Онисія вхопила разом за руки троє дітей, виволокла їх в кімнату й причинила двері.

Балабуха з жінкою, три Олесині сестри й десять гусарів сповнили всю світлицю. Господар став стовпом серед хати, а за дверима в кімнаті було чути такий оркестр, якого гусарам не довелось чути й в Петербурзі.

— Вибачайте! Мабуть, ми не в добрий час приїхали, — сказав Казанцев до господаря.

Господар стояв серед хати мовчки й тільки дивився, як роздягались гусари, як заблищали їх еполети та коміри, йому було очевидячки ніяково. Балабуха підступив до о. Харитона, тричі поцілувався з ним, поздоровляючи з Новим роком.

— Ой зомлію — так смердить горілка на всю хату! — говорила пошептом Олеся Казанцеву над вухо.

— Здається, ми розігнали веселу компанію, — тихо обізвався Казанцев до Олесі.

— Давня любов Марка Павловича кружляла горілочку з молодицями,  
— тихо обізвалась Олеся.

Гусари й дами пороздягались і накидали жужмом цілу купу одежі на стільцях та на канапі. Балабуха, привітавшись до отця Харитона й Онисі, порекомендував Казанцева. Казанцев брязнув закаблуками перед Онисею; його закаблуки прокопали добрий рівчак на глиняному долі. Після Казанцева прискакували до Онисі другі гусари, совали закаблуками по долі й, неначе півні, вигребли чималу яму на долівці. Якись прізвища так і сипались на Онисю, неначе хто їх трусив з торби.

"Це Олеся навезла гусарів... І де вона в біса набрала їх стільки!" — думала Онисія Степанівна.

Олеся сіла на канапі й затулила носа напаханою пахощами хусточкою; її сестри переглядались, переморгувались і осміхались одна до одної. Гусари зареготіли й заходили по світлиці, як у себе вдома. Картина в світлиці змінилась неначе якимсь чарівництвом: замість свиток та горсетів — синіли вишивані сріблом мундири, червоніли тонкі ноги, бряжчали остроги, червоніли й білили панянські сукні. Гусари приставали до господаря та до господині, неначе вони з ними вік звікували.

— Як ваше здоров'я? — пристав до Онисії Степанівни Казанцев.

— Спасибі вам! Слава богу, здорова до котрого часу, — знехотя обізвалась Онися.

А тим часом вона обвела очима гостей і полічила, скільки-то треба спекти гусей та поросят для тієї Олесиної компанії.

— А ваші діти здорові? Певно, у вас є діти? — прикинув Казанцев.

— Слава богу, є й усі здорові, — обізвалась Онися, а тим часом її думка рахувала: "По півгуски на кожного москалюгу, на благочинного півпоросяти, на благочинну півпоросяти, а на паннів хоч по ніжці".

— Чи весело провели святки? Чи бували в гостях? — піддержував розмову Казанцев.

Онися вже його й не слухала та все думала: "По півгуски зжеруть, — москалища здорові! Виходить: п'ять гусок і порося, та треба, мабуть, заколоти здорове порося, бо цей Балабуха добре трощить поросятину; та й благочинна не спустить, бо дуже любить поросятину".

— Ні, ще ніде не були в гостях, — думаємо їхати до батька післязавтра, — знехотя обізвалась Онися.

"Ой, пропадуть мої годовані гуси! Приїде батько на водохреща, не попоїсть гусятини, — снувалась Онисина думка. — Це Олеська навезла своїх пройдисвітів, — мабуть, не мала чого дати їм попоїсти на вечерю та й приперла їх на мої гуси. Це її справа. А бодай ти була дорогою голову скрутила разом з своїми москалиськами".

Один гусарин виглянув у вікно й вгледів у дворі здорове стадо гусей.

— Яка в вас сила гусей! їй-богу, півдвора! — крикнув гусарин на всю хату. — Я ще ніде не бачив так багато гусей! Ото була б добра печеня!

"Так воно й є! — подумала Онися. — Це вона навезла оцієї голодної галичі на мої гуси; мабуть, вони за це дорогою розмовляли. Ану, чи й за поросята допоминатиметься?"

— Хвалити бога, цього року в нас гуси добре велись, — піддержав отець Харитін, — та й поросят виплодилось дуже багато.

"Цей дурень сам викаже", — подумала Онися.

— Слава богу, виплодилось багато, та половину вовки вихапали в чагарях, — обізвалась Онися.

— Одначе не всіх вихапали: госпожі благочинній ще зосталось на вечерю, — піддобрювавсь отець Харитін.

— Як я бачу, в вас вовки дуже звичайні, — сказав Казанцев, — коли залишили й на вечерю; в нас як почнуть хапати, то вже нічогісінько не залишать.

— Як же ваші воли та корови? — спитав в отця Харитона один гусарин, щоб сказати будлі-що.

— Слава богу, всі цілі, тільки одна безрога, шута корова забігла десь в Богуславський ліс та й досі не знайшли.

— Чи знайшли, чи й досі там гуляє? — спитала Олеся, поглядаючи скося на Казанцева з осміхом.

Гострі Онисині очі впіймали те переглядання.

"Вона з мене сміється з своїм паскудним коханцем, — думала Онися. — Потривай же, — насміюся й я з тебе й з твого милого! Казав мені жид кравець, що ти ввечері бігаєш нишком од свого Балабухи на квартиру до свого гусарина. Я ж тебе обнесу на ввесь повіт! Я ж тобі оддячу!"

— Щось я ніяк не нагріюсь, а здається, надворі одлига й не дуже холодно, — говорив один гусарин, бігаючи по хаті та тручи руки.

— І я неначе змерз, — обізвався другий гусарин, бігаючи по хаті.

"Допоминаються по чарці", — подумала Онися.

— Може б, по чарці та по другій, то зараз і нагрієтесь, — обізвався отець Харитін.

— Як по чарці, то й по чарці, — передражнив Казанцев отця Харитона по-українській.

Онися вийшла в кімнату й винесла здорову пляшку горілки й миску пирогів з начинкою. Гусари накинулись на горілку й, без сорому казка, кружляли шинкову Шулимову горілку. Миска з пирогами в одну мить спорожнилась. Кругом стола піднявся клекіт, як за годину перед тим; гусари пили горілку й гвалтували, як передніше мужицька компанія. По хаті пішов свіжий горілчаний дух, одначе Олеся вже не затуляла носа хусточкою й не думала зомлівати.

Гусари розвеселились і почали романсувати з паннами. Їм заманулось потанцювати.

— Чи не можна пак в вас дістати яких-небудь музик? От ми б і потанцювали! — промовив Казанцев. — Шкода, що ми не взяли свого оркестру.

— Де вже в нас дістати музик! Хіба покликати старого старця Шмида з лірою, — промовив отець Харитін.

— От і вигадав людям на сміх, — обізвалась Онися.

Олеся затулилась хусточкою й реготалась. Онися глянула на неї, неначе п'ятака дала.

— А чом же? — обізвався отець Харитін. — Там як утне козачка на лірі, то й музик не треба, — можна гацати й до вечора.

— Ото-то! Дійсно козачка! Це дуже цікаво!

— Це буде щось небачене, дуже ефектне, — сказав Казанцев.

— А покличте справді! Я ще зроду не танцював під ліру.

Отець Харитін послав за Шмидом. Як почув Шмид, що його кличуть до москалів, то вхопив шапку та дав драла аж у Чайки.

Гусари почали танцювати та крутитись з паннами без музик. Онися поглядала на благочинну й просто сміялась їй в вічі.

— Що то в вас за напйток такий, — воно зветься варенухою, чи що? — спитав у отця Харитона Казанцев.

— Та еге ж! — сказав отець Харитін. — Варенухою ж! А ви ніколи не пили? — спитав отець Харитін.

— Зроду не пив! Це, кажуть, щось дуже смачне, — сказав Казанцев.

— О, смачне й міцне, як ударить у голову, то й за ніч не прочумаєшся. Ож зваріть, Онисіє Степанівно, варенухи, — нехай гості покуштують, — сказав отець Харитін.

"Доведеться титарку кликати", подумала Онися.

— Добре, зваримо таки зараз, — сказала вона голосно.

Онися пішла в пекарню, звеліла смажити три гуски й заколоти двоє поросят. Титарка заходилась варити варенуху, та ще й дуже міцну.

Тим часом, як титарка смажила гуси та поросята, на селі скоївся переляк. Люди рознесли по селі, що приїхав становий, наїхала "московська закуція" й буде виправляти недоплат податі. Люди кинулись ховати своє добре: закопували в землю намиста, полотна, рушники,

ховали в ожередах свитки та кожухи; декотрі повтікали з села за Рось, в Чайки, й позабирали з собою, що було дорожчого з одежі; бідніші люди погналі проти ночі в Чайки воли, корови та вівці. В селі неначе ждали татарського нападу; всі говорили, що за офіцерами йде з Богуслава цілий полк москалів, що москалі заберуть усе добро, поб'ють посуд, поріжуть і поїдять кури, гуси, свині й спродають товар.

Вже пізенько Онися накрила столи й подала вечерю. Гусари кинулись на гуси та на поросята, як голодні вовки на вівцю; кістки тріщали, гусятина щезала шматок за шматком. Сама Онися поклала половину поросяти перед благочинним, другу — перед благочинною. Олесь уклала в копи увесь здоровий шмат і залишила сестрам тільки ніжки та хвостик. Гусари, непрохані, самі наливали горілку й пили. Після вечері подали варенуху; гусари спробували, розкуштували, що смачна, й хилили цілими стаканами.

— Та й міцний же оцей ведмідь! — промовив Казанцев до гусарів. — Як вип'ємо всього, то й в двері не потрапимо.

Він сказав правду: "ведмідь" міцно вдарив в гусарські голови; гусари розвеселились, позапалювали сигари, порозстібали мундири й почали ревити солдатських пісень. По хаті піднявся страшний гвалт; всі голосно говорили, й ніхто нікого не слухав; дим стояв такий, що ледве було видно свічки. П'яні офіцери лізли обніматись та цілуватись з господарем; декотрі дуже близько попримощувались коло паннів і трохи не лізли цілуватись. Казанцев підійшов до Олесь, взяв її за талію й поклав голову на плече...

Онися Степанівна крикнула й протопом вибігла в кімнату; отець Харитін спустив очі додолу. Балабуха скочив з стільця й витріщив очі; Олесь вирвалась з рук Казанцева й одскочила.

— Олександр Петровно, одягайся! Їдьмо додому! — крикнув Балабуха й з тими словами вискочив надвір і звелів запрягати коні.

Гусари не слухали Балабухи, позабирали паннів і почали танцювати, — підковані закаблуки колупали діл, глина летіла на стільці. Балабуха повбирав жінку, паннів і вивів на ганок. Гусари мусили й собі виряджатись в дорогу, накинули шинелі, розпрощались з хазяїнами. Казанцев взяв Олесю під руку й хотів посадити з собою в санки.

— Олесю, сідай зо мною! — гукнув Балабуха, захопивши Олесю за руку й потягнувши її до своїх саночок.

Гусари насилу розмістились по санках і рушили з двору. Цілу дорогу Балабуха не промовив слова до Олесі. Олеся й собі мовчала; мовчки доїхали вони додому.

Випровадивши непроханих гостей, господарі вернулись в покої. Онися взяла свічку й посвітила на діл. Діл був увесь сколупаний, покопирсаний, неначе на йому три дні стояла череда на стиглі. Деякі стільці лежали поперекидані.

— Ну, та й наробила ж благочинна! Неначе запровадила правдиву закуцію, неначе стояла на стиглі з табуном гусарських коней! — крикнула Онися. — А той москалице при всіх її обніма! Чортма їй сорому!

Отець Харитін, згорнувши руки, поглядав на стіл, на купи кісток; на столі неначе вовки тільки що барана обгризли.

Другого дня Онися поїхала в Чайки до батька і все розказала матері; з Чайків вона поїхала до о. Мельхиседека й розмалювала Олесю найгарнішими фарбами.

Отець Мельхиседек не втерпів: зараз поїхав до Балабухи й розказав Олесі, що за неї говорила Онися. Приїхавши додому, Онися розказала ще кравцям жидам все дочиста за благочинну; жидки рознесли ті вісті по цілому повіті.

Приїхавши додому, Балабуха увійшов в Олесину кімнату, причинив двері й на цей раз вже не змовчав, — приступив до жінки з докорами. Олеся розсердилась і надулась.

— Як ти сердишся на мене, то три дні мовчиш; лучче зробиш, як і тепер мовчатимеш, — сказала Олеся з гнівом, — хіба я винна, що п'яний Казанцев причепився до мене?

— Якби не була винна, то б він не чіплявся до тебе: не дурно ж ти все тягнеш мене до його в гості, не дурно за ним наші двері ніколи не зачиняються; я його не пущу в свою хату.

— Казанцев хоч говорить до мене, а ти по тижню мовчиш і слова до мене не промовиш.

— Я тих гусарів з хати повиганяю!

— Не роби цього, бо вийде скандал; та гусарів небезпечно й зачіпати, — сказала Олеся, — вони й тобі бороду обскубуть, — це митці на всякі штуки.

— Я тебе більше не пущу проїжджатись з Казанцевим на баских конях.

— Я й сама поїду, гусари не вовки: мене не з'їдять.

— З'їдять не з'їдять, а все-таки я не хочу, щоб ти кохалась та залицялась з якимсь пройдисвітом та вводила мене й себе в славу.

— Ет! Нема нам чого говорити — йди краще спати! — крикнула Олеся й повернулась до його спиною.

Балабуха хрюпнув, гуркнув дверима й пішов спати. Другого дня батюшка й матушка цілий день не говорили між собою. Балабуха сидів в кабінеті й кутив люльку; Олеся нікала мовчки по залі й цілий день ходила надута й насуплена. Минув другий день; Олеся все мовчала, не ходила в пекарню, нічого не робила й тільки по залі походжала. Сама Килина варила й пекла, що хотіла. Мовчав і Балабуха. Третього дня прийшов Казанцев з товаришами. Олеся заговорила, неначе воскресла: пригадала Вільшаницю, варенуху-ведмедя, лихословила й сміялась з Онисі. Балабуха взяв шапку, вийшов з хати, пішов до сусіда-батюшки за Рось, прийшов додому опівночі й сів писати свій діяріуш. Невеселі листки ввійшли в діяріуш за ті смутні дні! Од того часу в діяріуші часто стали з'являться його вірші: "О злих женах", "О жені", "О безразсудной жені", "Про жінку п'яницю". Балабуха писав ті байки й вірші, вставляючи прізвиська чоловіків та молодниць, він і сам насилу догадувався, що пише властиву історію за себе й за свою Олеся.

Написавши в діяріуші байки, Балабуха впав навколішки перед образами й молився до півночі. Свічка блищала на косому столику в куточку й ледве освічувала дерев'яний хрест з розп'ятим Христом і вершок Голгофи, на котрій стояв на столику хрест. А проти блілого змученого Христа світилось ще блідніше лице Балабухи, мріли чорні насуплені брови та бліді губи. До півночі мріла проти світла похилена вниз його голова; все благав у бога, щоб він повернув Олеся на добру путь і послав мир та згоду в його хату.

Замість бажаного миру й згоди Казанцев привів у неділю в Балабушину хату гусарський оркестр. Олеся запросила до себе своїх сестер та знайомих і розвела бал. Балабуха опустив руки; він почав впадати в апатію, сідав в кабінеті з довгим цибуком в руках, мовчав і кутив люльку. В залі розлягався клекіт, гам, сміхи, музики, — Балабуха неначе нічого й не чув, нічого й не бачив; його думи ховались десь глибоко в душі, затихали й неначе замирали; на його ніхто навіть не звертав уваги, неначе його й в хаті не було.

Але незабаром несподівано на голову Олесі спало велике лихо. Казанцев з товаришами нагледів в винарні жидівочку Хайку; Хайка була дочка Шмуля — хазяїна винарні, молоденька, шістнадцяти років, і напрочуд гарна з лиця. Великі чорні очі блищали матовим світлом, неначе дорогий оксамит; повні принадні губи виступали вперед, — рожеві, як майська рожка; оксамитові брови були неначе пензлем виведені на чистому матовому лобі. Казанцев примітив її в винарні, й Олесина зоря почала згасати на небі. Од того часу Казанцев та гусари почали рідше бувати в Олесі й часто забігали в винарню, щоб подивитись на чудову Хайку. Хайка поти подавала гусарам вино та пиво, поки на смерть закохалась в Казанцева.

Цілий тиждень Казанцев не показував очей, — цілий тиждень Олеся не бачила його. Вона сиділа коло вікна, дурно ждала, виглядала його, а він не приходив. Олесю брала страшна нудьга. В хаті було тихо, Балабуха лежав в своєму кабінеті й завсіди читав книжку. Олеся накинула на себе шубу й пішла на місто; вона сподівалась вглядіти Казанцева й закликати до себе на вечір. На місті стояв ще базар. По один бік стояли гончарі, — велика сила горшків була розставлена над самою улицею; по другий бік сиділи перепічайки та сидухи з бубликами, паляницями; стояли столи з медяниками, маковниками, а далі чорнів ряд шапликів з дьогтем. Сині гусари сновигали по місті, несли на плечах в'язки сіна; їх червона й синя одежа закрашувала сірий базарний тон, як снігурі закрашують чорний сумний зимній ліс.

Олеся вгледіла синіх та червоних москалів, і їй на душі стало веселіше. Тільки що вона вийшла на середину міста, проти неї з-за жидівської школи висунулась кавалькада офіцерів і катала просто на неї як вихор. Вона ледве встигла вскочити між горшки, як Казанцев, котрий держав перед, ні з сього ні з того повернув коня просто на горшки і поскакав по довгих рядах посуду; за ним повернули інші офіцери, — горшки, миски, полумиски затріщали під кінськими копитами, наче тріски; здорові макітри та золійники застогнали; горнята-близнюки й глечики заскавували й запищали, як цуценята; черепки летіли на всі боки й обсипали Олесю кругом. Задній офіцер задумав стругнути ще

кращу штуку й повернув коня на шапки з дьогтем та на бублики: шапки поперекидались; чорні бризки полетіли на жидів, на бублейниць та перепічайок; дьоготь полився по білому снігу й потік потьоками. Перепродухи, сидухи та крамарі кинулись навтеки; жида й жидівки завейкали не своїм голосом. На базарі піднявся гвалт, гомін, — люди кричали, бідкались, плакали. Бублики й медяники посипались в дьоготь. Бідні сидухи плакали на весь базар; гончарі й дігтярі кляли гусарів.

Олеся махала на Казанцева хусточкою. А Казанцев повернув просто в винарню до Хайки; за ним посипалась уся кавалькада. Увесь базар кинувся бігти до полковника, правити плату, але дурнісінько: крам пропав і по цей день! Олеся пройшла попід винарнею, заглянула в вікна: Казанцев пив з гусарами. Вже надвечір він вийшов з винарні. Олеся все гуляла по місті й вже надвечір підстерегла його й запровадила до себе. Цілий вечір вони реготались з тих пустощів, які встругнули гусари на місті.

Але це була остання гусарська розвага в Богуславі. Настала весна; зазеленіли верби над Россю; зазеленіла трава над берегами. Казанцев раз якось одного дня приніс Олесі страшну звістку: гусари мали весною виступати з Богуслава.

Олеся зблідла, аж пополотніла як смерть, потім трохи одійшла, заридала й впала Казанцеву на груди; вона обхопила його руками так міцно, неначе боялась, що її от-от кинуть з мосту в воду.

Казанцев сидів, наче витесаний з каменя, — він думав за свою Хайку.

— Мій милий, мій дорогий! Як ти поїдеш, я вмиру за тобою; я не переживу однієї години без тебе. Цей дім, цей Богуслав, — усе буде для мене гірше за смерть, гірше за пекло, — говорила Олеся, ридаючи.

— Не плач, не журись, моє серце! Я тебе не забуду, ніколи не забуду, — втішав її Казанцев.

— Та що мені з того, що ти не забудеш, коли я тебе більше не бачитиму.

— Я тобі покину свій портрет, а дасть бог, я до тебе приїду, то й побачимось.

— Приїдеш... Поїдеш та й забудеш мене. Я тебе нізачо в світі не покину; я ладна їхати за тобою! Я піду пішки слідком за тобою!

"Оце причепилось лихо! Ще справді побіжить за мною слідком навздогінці!" — думав Казанцев, усе гадаючи-думаючи за свою Хайку.

— Я ладна йти з тобою на край світу! Піду за тобою, де ступить твоя нога; буду їздити з тобою й дивитись на тебе. Серце моє, не кидай мене, бо я вмру за тобою! Я тебе одного полюбила щиро, гаряче, як нікого в світі ніколи не любила! Візьми мене з собою! — крикнула Олеся й знов кинулась милому на груди, здавила його в своєму обнімочку.

Казанцев сидів і тільки поглядав на двері, — він боявся, щоб часом благочинний не надійшов і не застукав його в такій позі.

— Милий мій, моя рибонько! Я поїду з тобою! Візьми мене, бо я побіжу слідком через базар за твоїм конем.

"Оце напасть, та й годі! — думав Казанцев, котрому Хайка вже дала певну обіцянку, що втече з ним від батька. — Як же оце я буду викрадати їх разом?"

— Добре, добре, моя рибонько! Я тебе візьму з собою: під'їду кіньми під садок пізненько, а ти вийдеш до мене через сад, та й полинемо далеко-далеко!

— Далеко-далеко, моє миле серце! Там тільки я буду навіки щаслива з тобою!

Олеся скочила з місця, страшно зареготалась, почала бігати по світлиці, ламала руки, закидала назад голову, кидалась Казанцеву на груди, ридала й знов бігала по хаті й реготалась. Казанцеву здалось, що вона збожеволіла, зовсім зійшла з ума. Він виглянув у сіни, причинив двері й усе полохливо оглядався на всі боки, доки Олеся втихла. Вона сіла коло його, поклала голову на плече й неначе заснула.

Сінешні двері рипнули: то Балабуха пройшов в свій кабінет через сіни. Казанцев тихенько підвів Олесину голову, взяв шапку й тихо, по-котячій, вислизнув з хати.

"Ну, напивав собі біду! — думав Казанцев, вертаючись в винарню до чудової Хайки. — Це якась і справді скажена попадая: вона й справді бігтиме за мною серед дня через увесь Богуслав, бігтиме слідком за нашими гусарами. Насміється з мене увесь полк. Потривай же, матушко! Я тобі встругну штуку".

Минув тиждень, минув другий. Зацвіли сади. Заспівали соловейки в лозах та в садах понад Россю. Весна розпишилась, як молода дівчина. Олеся походжала по своєму садку й тільки й думала та марила про той день, коли вона виїде з Богуслава з своїм милим. Тільки що вона спустилась по стежці до Росі, її догнав Казанцев.

— Завтра світом ми виступаємо, — сказав він на саме вухо Олесі, — не спи та жди мене. Я серед ночі тихо під'їду під твоє вікно й постукаю в шибку. Одчиняй вікно й будь готова. Я тебе звелю одвезти в ту корчму, що стоїть в лісі по дорозі на Корсун, — там мене ждатимеш. Я вернусь до полка, бо мені треба раненько виступати з полком, а потім пошлю вперед фургон. Ти сідай в той фургон і позавішуй вікна. Я тоді сяду з тобою, й покатаємо по світі вдвох, моя мила! А потім приїдемо в Петербург; побачиш наші палаци; будемо танцювати на наших балах. Будемо щодня пити шампанське, чорт би його взяв!..

В Олесі затрусились ноги. Вона повела за руку Казанцева в гущавину з верб та вишень, де на заході сонця розливались піснями соловейки. Вони сіли на камені над самою водою. Широка Олесина сукня впала на молоденький очерет, котрий витикався з води кругом каменя, як зелене руно. Олеся кинулась Казанцеву на груди.

— Годі, годі, моє серце, обніматись! Мені час додому, — треба зібратись в дорогу.

Казанцев поцілував Олесю, схопився й побіг на гору. Олеся сиділа на камені неначе нежива, потім встала й тихо вийшла на гору. Спинившись коло альтанки, вона обвела очима Рось, свій садок. Вечір горів тихим полум'ям на скелистому березі за Россю, на густому садку; горів червонуватим світом на високому шпилі внизу по Росі, де стояв монастир, на білих стінах монастиря. Олеся глянула на всю ту красу, згадала свого мужа й почувала, що їй не жаль кидати нікого й нічого. Дітей в неї не було, свого мужа вона не любила.

"Тебе тільки, мій милий, я люблю, тебе одного на всьому світі! Тебе одного мені жаль!" — думала Олеся, до пізньої ночі гуляючи по садку.

Олеся повечеряла з Балабухою й за вечерею до його й слова не промовила. Балабуха звик до того й не дивувався. Зачинившись в своїй спальні, Олеся повиймала з скрині свої кращі сукні та деяку одежину, зав'язала в здорову хустку, погасила свічку й, не роздягаючись, лягла на ліжко й прикрилась укривалом. Вона ждала й прислухувалась. Од страшної напруги фантазії вона то холола, то пашіла огнем, неначе в пропасниці. Годинник в залі продзвонив дванадцять, а Казанцева не було. Час тягся, як важка хвороба. Вже вдарило першу годину, надворі було тихо й мертво. Коли це, чує Олеся, щось тихо стукотить на улиці; віз під'їхав і спинився. Щось захрущало коло тину. Олеся скочила з ліжка. Кров ударила їй у голову. Уся хата неначе освітилась блискавкою. В очах в Олесі неначе посипались іскри, замиготіли й забілили й десь розсипались. Вона кинулась до вікна; під вікном було знать темну, рівну,

тонку постать. Олеся впізнала Казанцева й одчинила вікно. Казанцев вхопив її попід руки й витяг через вікно.

— Там за вікном лежить на стільці моя одежа, — зашепотіла Олеся, — витягни її.

Казанцев насилу налапав і випер через вікно здоровий узол і швиргонув через тин, на віз; потім пересадив Олесю через тин і переплигнув сам. Вони сіли на легкий візок. Казанцев вхопив віжки й вдарив по конях; коні, як змії, понесли візок з гори, а потім вбігли в ліс.

Дві темні стіни дерева стояли по обидва боки дороги. На сході вже червоніла рожева пляма. Казанцев гнав коні з усієї сили. Олеся обхопила його шию руками, щоб не впасти з візка додолу.

— Чи пам'ятаєш, серце, як ми летіли цим шляхом зі мною, як ти вперше сказав тут, що любиш мене? — промовила Олеся до Казанцева.

Казанцев гнав коні й мовчав.

— Чи пам'ятаєш, який дивний іній висів тоді на дереві, як дивно світив тоді місяць в лісі!.. Я усе пам'ятаю. Пам'ятаю той вечір, те місце в лісі, де ти признався, що мене любиш... А ти пам'ятаєш? — питала Олеся.

Казанцев мовчав і тільки лупив батою коні, — він хапався: йому ще треба було викрасти Хайку, а небо вже починало червоніти.

Під темною стіною лісу забіліла корчма.

— А ось і та корчма, де грав оркестр! А ось за корчмою й ті берези, де ми пили шампанське! — промовила Олеся.

Казанцев підкотив під корчму й спинив коні. Коні стали мов укопані. Казанцев скочив з воза, зняв Олесю й застукав у двері. Корчмар спав як убитий. Казанцев торгонував дверима так, що трохи їх не виставив.

В корчмі почувся голос жидів: "Хто там? Ось зараз, зараз!" — обізвався жид.

В вікні блиснув світ. Рипнули двері. Заспаний жид вийшов з дверей.

— Нехай у тебе в хаті посидить оця пані, — через годину я заїду, — сказав Казанцев.

— Про мене, нехай сидить хоч і цілий день. Може, треба коням вівса або сіна? — спитав корчмар.

— Нічого не треба, — сказав Казанцев, вступаючи в корчму з Олесею під руку.

Жид поставив на столі маленький недогарок в мідному підсвічникові, пішов у кімнату, зачинив двері, ліг спати. Казанцев обняв Олесю, поцілував і, виступаючи за поріг, промовив: "Прощай і жди! Я незабаром прибуду!" Двері зачинились. Віз знов страшенно загуркотів і неначе вихром полетів назад. Стукіт помалу затихав, затихав — і вмер. Олеся поклала пакунок на лаву й сама сіла кінець стола. В корчмі стало тихо, тільки жида в кімнаті сопли.

Недогарок ледве блимав на столі. Олеся сиділа, спершись ліктем на стіл і підперши долонею голову. Ледве примітний світ падав на її червоне гаряче лице, на чорні брови. Темні очі блищали незвичайним світлом. Олеся сиділа, неначе вмерла; вона дивилась на недогарок; всі її думки полетіли назад, слідком за милим, — їй все здавалось, що вона неначе сидить на возі поруч з ним, обнімає його гарячу шию, відчуває його дихання на своїй щоці; коні летять, як змії; в неї забиває дух, ніби од страшного швидкого руху. Вона й не примічала здорового чорного

барилу з горілкою, що стояло коло порога, неначе здоровий чорний ведмідь, не чула важкого, гнилого горілчаного духу в корчмі. Коли це несподівано недогарок спанув, затріщав, впав у підсвічник і одразу погас. Олеся кинулась, підвелася з лави й знов упала на лаву. В корчмі стало темно, як у погребі. Олеся опам'ятувалась.

— Боже мій! Де це я?.. Що це зо мною діється?.. Я їхала... летіла з ним, як птиця, на якихось прудких конях... потім ми спинились... потім він устав з воза й зсадив мене... Кругом чорний ліс... корчма, якийсь жид... Боже мій! Я втекла з ним; я опинилась в корчмі... Їй в одну мить стало сумно й страшно. Олеся оглянулась кругом. Вікна насилу сіріли та мріли в страшенній темряві. Стіл, лавки, стіни, барилу — все було вкрите чорною темрявою; тільки здорова біла груба виступала з кутка й ледве мріла з чорними дверцями. Олеся згадала, що вона жде Казанцева. Вона повернула очі до вікна й знов напрудила фантазію, насторожила вуха й почала прислухатись, чи не загуркотить віз на шляху.

І знов Олесині думки почали переплутуватись, неначе в пропасниці. Їй здалось, що вона сидить в своїй темній спальні й жде милого. Перед нею сіріє вікно. Під вікном майнула темна рівна постать. Олеся кинулась до вікна, й постать зникла. Їй стало незвичайно сумно. Вона ждала Казанцева, — коли це їй здається, що ліс шумить, а через шум десь далеко загуркотів віз та все наближається до корчми; під корчмою майнули високі коні; хтось встає з воза й біжить до дверей; двері в корчмі тихо одчиняються, й на порозі став Казанцев.

Олеся знялась з місця й кинулась до дверей. Казанцев зник, і вона вдарилась руками об чорні двері. Олеся оглянулась на хату, — чорне барилу заворушилось, заворушилась груба, чорні дверці коло груби неначе одчинились... Олеся крикнула й вибігла надвір. Надворі вже світало. Червоне небо на сході поверх лісу розгорювалось чудовими рожевими та жовтими пасмами. Свіжий холоднуватий ранок обвіяв Олесине гаряче лице. Вона опам'яталась і почала оглядатись кругом себе. Верхи лісу вже ясніли проти чистого прозорого неба; вже було примітно широкий битий шлях.

— Серце моє, милий мій! Чого ж ти так забарився? Нащо ти так мучиш мене? — шепотіла Олеся, ходячи тихо попід високими березами.

А надворі виднішало та прояснювалось. Соловейки аж лящали вниз над Россю, а ліс стояв і неначе через легку дрімоту слухав ті дивні співи та дивився на рожеве блискуче небо.

Олеся сіла на призьбу й похилила голову. Перед нею стояли чорні стіни лісу; дві стіни сходились за корчмою до купи, й дорога пірнала, неначе в чорний льох. Олеся глянула на ту чорну пляму, і їй знов стало страшно. Розбишаки, вовки, відьми, русалки й усякі дива приходили їй на думку. Вона одвела очі од тієї темної продохвини й повернула голову на другий бік. Збоку коло корчми стояли високі берези; під ними чорніла така сама чорна ніч. Вона згадала всі страшні оповідання за цвіт папороті, за те, як нечиста сила стереже папороть, яким страхіттям вона лякає людей. Їй прийшли на думку чорні рогаті дідьки з страшними чорними цапиними мордами. Олесі здалось, що під березами в темряві блиснули, як жар, якісь очі. Вона скочила з призьби й вибігла на середину шляху, що пролягав серед невеличкої галявини. Вище лісу вже видно було ясну рожеву смугу, — той тихий світ прогнав всі страхи. Олеся підвела очі, зирнула на той знак веселого ранку й набралась в йому сміливості, неначе побачила живих людей.

Ранок яснішав та виднішав. Ліс стояв, обсипаний важкою росю. На високому дубі зацвірінькала якась пташка, затріпала крильцями й струсила важкі краплі роси. Десь узявся горобець і пурхнув на покрівлю. Олеся зовсім опам'яталася і почала проходжуватись по широкому шляху.

"От-от загуркотить шарабан, минуть страхи та жахи, й я буду навіки щаслива!" — думала Олеся, поглядаючи на шлях.

А шарабан не загуркотів. Тільки пташки защебетали в лісі та по лугах над Россю й сповнили місцину своїми піснями.

Небо запалало. Ліс стало зовсім видно. Через вузьку балку на Рось небо засяло, як жар, і серед того полум'я бризнули з-за гори неначе розпечені в огні червоні списи та стріли. Десь далеко в місті заграв оркестр. Тихі далекі одгуки мелодій полились по долині Росі й злились з піснями соловейків. Олеся почула ті мелодії, як через сон, і вся затрусилась.

"Гусари виступають з міста!" — подумала Олеся й засміялась. Вона кинулась в корчму, вхопила завиніння й побігла шляхом назустріч гусарам.

"От-от вискочать з-за гори вороні баскі коні! От-от загуркотить шарабан!" — думала Олеся, спускаючись в долинку.

Вона вийшла на гору, а коней і шарабана ніде не було видно. Зійшла вона в другу долину й знов вийшла на горб; ніхто ні йшов, ні їхав. Олеся втомилась і задихалась. Вона кинула важкий узол і впала на його. Сонце піднялось на небо. Ліс горів на ранньому сонці. Музики давно затихли. За горбом загуркотів віз. Олеся схопилась і побігла назустріч.

З гори котився драбинчастий візок, а на візку сидів мужик.

— Тебе послав сюди Казанцев? — спитала в його Олеся.

— Мене ніхто не посилав. Я сам собі їду додому, — обізвався чоловік, спиняючи конячку.

— Чи далеко їдуть гусари? — спитала Олеся.

— А хіба я знаю! Вони вийшли київським шляхом, — сказав чоловік.

— Київським? — крикнула Олеся не своїм голосом. — А може, ти стрівся з яким гусарським офіцером? Не їдуть сюди часом які гусарські офіцери? Чи не бачив ти чорного шарабана?

— Всі офіцери й шарабани поїхали київським шляхом, — сказав чоловік і вдарив по конячці.

Олеся впустила узол і впала на його. Страшний здогад прийшов їй в голову: "А може, він піддував мене, насміявся з мене? Але ні! Чи він же не кохав мене? Чи він же не клявся, не присягався?"

Олеся підняла важкий узол і вже не несла, а тягла його за собою. Сила й напруга одразу впали. Вона вийшла ще на одну горку. Вже було видно між рідкими дубами Богуслав. По шляху сновигали люди й вози. Ніде не було видно ні одного синього мундира.

Олеся знов упала на узол і заридала. Вона ридала голосно, ламала руки, припадала головою до землі; й тільки густий ліс бачив ті страшні її муки та сльози. Сонце вже високо підбилось вгору.

— Що ж мені на світі божому тепереньки робити? — голосно промовляла Олеся, неначе просила поради в зеленого лісу. — Де мені подіти свій сором? Йти до батька в Хохітву — сором. Треба вертатись додому: ані викрутитись, ані випручатись з біди.

З лісу виїхав якийсь чоловік візком. Олеся відрядила його до Богуслава, сіла на віз і поїхала.

Олеся в'їхала в місто. По місті сновигали, вештались і кричали жида як несамовиті. Коло винарні чорніла здорова купа жидів та жидівок, неначе здоровий рій бджіл. Туди збігся усей кагал, кричав, верещав на все місто. Жидівки вейкали й плакали. Олеся приїхала в свій двір. Проти неї вийшов Прокіп.

— Слава богу, що ви вернулись. А ми думали, що ви втекли з офіцером. Батюшка побігли кіньми доганяти гусарів. А той чорнявий гусарин, що ходив до нас, украв Шмулеву Хайку.

— Хайку! — крикнула Олеся на весь двір. "Мене проміняв на Хайку! Будь же ти тричі проклятий, — тричі й довіку!" — подумала Олеся, встаючи з воза. Вона увійшла в хату, сіла в спальні коло вікна й наче скам'яніла. Її лице осунулось і зблідло; очі стали великі й блищали хоровитим огнем; під очима лягли сині смуги; губи побіліли, як крейда. Олеся сиділа як смерть бліда, аж жовто-синя, нічого не чула, нічого не бачила; увесь світ, з Богуславом, з домом, з мужем, неначе провалився для неї в безодню. Вона почувала, ніби сидить в якомусь порожньому просторі, де нема людей, нема світу, нема повітря, нема неба й сонця.

Килина застелила стіл, подала обід і попросила Олесю до столу. Олеся не чула, що говорила Килина, не бачила її.

Опівдні рипнули двері в спальню, — увійшов блідий як смерть Балабуха, з розпатланою головою, невмитим лицем. Він спинився серед хати, і його лице неначе прояснилось.

— Ти дома? — крикнув він голосно й кинувся до Олесі. — Ти не втекла з Казанцевим?

Олеся підняла на його каламутні, мертві очі й промовила: "Хотіла втекти, та він мене піддурих і покинув", — і з тими словами вона впала з стільця додолу як нежива.

Балабуха кинувся до неї, підняв її, поклав на ліжку, побіг за водою, приснув на її лице, приклав помочену хусточку до її голови. Олеся лежала як мертва, біла, як полотно. Прийшов доктор, звелів її роздягти й покласти на постіль, поставив горчичники. Олеся лежала як труп і тільки перед вечором почала важко зітхати та дихати, не розплющуючи очей. Балабуха ходив коло неї, плакав і тільки дивився на її гарне бліде лице, на повні руки, неначе виточені з слонової кості й приставлені до плечей. Вже надворі вечоріло, вже й смерклося. Балабуха не вставав з місця, цілий день нічого не ївши, і все держав Олесину руку в своїй руці.

Настала ніч. Посвітили свічки. Олеся не розплющувала очей. Її бліде лице стемніло й почервоніло. Жар розлився в тілі. В домі все затихло. Годинник в гостинній вибивав годину, одну за другою. Вже вдарило північ. Години тяглися для Балабухи, як лихо. Олеся почала белькотати безтямні слова.

— Олесю! Олесю! Опам'ятайся! — промовляв Балабуха, піднімаючи її важку гарячу руку.

Олеся несподівано розплющила очі, схопилась і сіла на постелі. Її великі очі були безтямкі, сонні, як у мерця.

— Ти приїхав? Ти не покинув мене? Милий мій, серце моє! Я трохи не вмерла за тобою! Швидше, мерщій їдьмо, бо вже світає. Он, бачиш, місяць злетів з неба й сів на дереві. Сідлай коні! Станьмо пташками та полетім в небо, щоб нас ніхто не впіймав, та тільки мерщій, мерщій, моє миле серце!..

Олеся обняла Балабуху й поклала свою гарячу голову на його плече. Балабуха заридав: його гарячі сльози закрапали й полились по Олесиних щоках. Олеся знов упала на подушки, як мертва, і знов забелькотала в гарячці.

— Ой не од'їжджай! Ой не покидай мене в цьому лісі!.. Он ворушиться в темряві стіл, ворушиться груба... З груби щось дивиться на мене страшними червоними очима... Рятуй мене, мій милий!

Олеся закричала. Балабуха зняв хреста і притулив до її гарячого лоба. Олеся заплющила очі й знов стала як мертва.

— Боже мій! Чим я тебе прогнівив! — молився Балабуха, держачи холодний хрест над Олесею, хрестячи її лице, її руки тим хрестом.

Почало розвиднюватись. Рожевий ранок заглянув у вікно, — і по хаті розлився тихий світ. Олеся знов зблідла на виду і заснула важким сном. Балабуха заслонила вікно, вийшов з кімнати, вмився, знов вернувся і впав коло Олесиного ліжка навколішки. Вже сонце зійшло, вже засяяв пишний день, а Балабуха все стояв навколішки та молився за Олеся, щоб господь простив їй гріх, вернув їй здоров'я, дав сили витерпіти важкі муки, важку спокусу.

Тиждень пролежала Олеся в постелі; тиждень Балабуха не одходив од постелі, втішав Олеся, прощав її провини, благав її витерпіти й з мужністю перенести горе. Тільки через тиждень встала Олеся з ліжка. Вона зів'яла, зсохла, як билина в спеку; лице зблідло, помарніло, аж зчорніло; щоки опали, ясні очі неначе погасли.

Весна розцвіла й розпишнілась, а Олеся не примічала її, неначе жила в якомусь іншому світі. Її душу, її серце неначе прибили гострі морози. Вона вдалася в тугу. Цілі дні сиділа мовчки то в світлиці, то в садку, то над Россю, дивилась в далекий простір, сумувала і вдавалась в сумну меланхолію, доки восени не породила на світ дочки.

Балабуха знов взявся за свій діяріуш, думав, думав, думав і з великою тугою на серці тільки намалював здорового хреста на цілий листок, підписавши під ним страшні минувші весняні місяці.

## 8

Раз восени в один з сорокових років отець Харитін сидів в своїй кімнаті і вчив свою старшу дочку Надезю читати. Онисія Степанівна, не маючи ніякої роботи, пішла в пекарню, поштурхала кочергою в порожню піч і, як непосидюща господиня, видумала собі таку роботу: одчинила здорову на коліщатах скриню, що стояла в кімнаті, і навіщось то розгортувала, то згортала сорочки, наволічки, простирадла та сувої полотна. Надезя сиділа коло стола над граматкою і твердила: тма, мна, здо, тло, тию, нию, тлю, тля, "здохло дякове теля". Цей ненаписаний в

граматці кінець вона часто чула од свого батька і все прикидала його в кінці, думаючи, що й це там десь написано.

— Що то ви, Онисіє Степанівно, ото робите? — спитав отець Харитін.

— Ах, нема роботи, то перебираю то се, то те, аби дурно не сидіти!

— Як нема роботи, то згорніть руки, та сядьте, та одпочиньте трохи.

— То тільки чоловіки вміють посиденьки справляти, згорнувши руки, а жінки ніколи не всидять: нам так — або горілку пити, або діло робити, — говорила Онисія Степанівна з скрині, неначе сховавшись в неї по самий стан.

— Або язиком дзигоріти, — знехотя прохопивсь з жартом отець Харитін і кахикнув. — Та не нагинайтесь, матушко, так низько, щоб часом ще не переломились пополовині та не дали сторчака в скриню.

— Придерж лишень свого язика зубами, бо он дочка слухає.

Надезя й справді одвела очі од книжки й зирнула на чудну мамину позу.

— А як ви думаєте, Онисіє Степанівно, чи не одвезти б пак нам Надезю в школу в Богуслав до вчительки в пансіон? — спитав боязко та обережно отець Хариті?

— От вигдавав! Навчиш сам читати, та й буде з неї. Виросте, то за роботою й те забуде. Адже й я вчилась читати, а тепер ніколи й помолитись по книжці, перехамаркаєш молитви напам'ять, та й годі.

— Коли паніматко, тепер інший час настав: батюшки дають дочок в пансіони, щоб вміли і читати, і писати, і танцювати, ще й грати...

— І, мабуть, щоб вміли з гусарами тікати, як наша благочинна...  
Слухай лиш, панотче! А де ж ти на цю справу набереш грошей?

— А от кажуть, що нам незабаром дадуть жалування з скарбу.

— Як дадуть, тоді й повеземо Надезю в Богуслав в пансіон. Щось люди так говорять, — вже третій рік говорять за те жалування, а жалування нема. То, певно, жиди та пани брешуть, на свою обихідку, що батюшки незабаром забагатіють од того жалування.

Надезя перестала читати й витріщила на маму очі; в неї очі пойнялись слізьми.

— От і одвеземо тебе, Надезю, в школу; там тебе буде вчити шляхтянка, якась панія, — сказав отець Харитін до Надезі. Надезя надула губи, насупила брови й заревла на всю хату.

— Не дражни-бо, старий, дитини, бо я тебе ще й вилаю, не казавши лихого слова, — загула Онися з скрині, неначе з-під землі.

Онися підставила під ноги низенький стільчик, ще глибше сховала половину себе в скрині; друга половина стриміла, неначе на тину, обмощена полотнами та півмітками.

Надворі загавкали собаки. Рипнули двері в світлицю. Батюшка вийшов і вгледів розсильного од благочинного, довгоногого паламаря з Шандри, що розносив курсорію. Він трохи жажнувся, бо не любив і боявся тих офіціальних пакетів. Але, прочитавши бомагу, отець Харитін з радості трохи не підскочив і прожогом побіг в кімнату.

— Радуйтеся, Онисіє Степанівно! Благочинний вже кличе за жалуванням. Жалування вже й є!

Онісія Степанівна витягла голову з скрині й розхилилась на весь зріст, стоячи на стільчику. Її голова стриміла врівні з грубою й трохи не черкалась об сволок. Висока та тонка, вона була схожа на стовп, й з того дива й справді трохи не стала солом'яним стовпом.

— Вбирайся мерщій та їдь. Забирай гроші швидше! — гукнула вона на свого панотця.

— Та ще й які гроші! За два минувші роки заразом, — обізвався паламар.

— От тепер зачиняйте скриню, згорніть руки та хоч насіннячко лузайте, — сказав отець Харитін. — В бомазі написано, що я буду брати на рік 120 карбованців! Теперечки ми кинемо лихом об землю! Тепер ми забагатіємо! Не будемо дивитись панам в руки та бламати в їх ласки!

Онісія обернулась до образів і перехрестилась.

— Тепер, паніматко, скидайте плахту та юбку та вбирайтесь помодньому, в сукню, — заберу гроші, привезу вам з Богуслава гостинчика, чогось моднього на сукню. Не будемо вже на луб'яних возах та в мотуз'яних шлеях їздити! — сказав отець Харитін.

— Побачимо, чого-то ти привезеш, — сказала Онісія, все стоячи з дива на стільці.

— Та хоч злізьте з стільця, а то ви тепер схожі на Симеона Стовпника або на віху над шляхом, — сказав отець Харитін.

Отець Харитін любив трошки пожартувати, як був веселенький. Але з своєю Онісією Степанівною він жартував дуже обачно та обережно. Другим часом за ту віху над шляхом отцю Харитонові досталось би од Онісі на бублики, але тепер вона була в добрих норовах.

Пообідавши хапком, нашвидку, отець Харитін звелів запрягти коні в візок і поїхав в Богуслав.

До благочинного вже налинули батюшки, диякони, дяки, паламарі з цілої благочинії, — з 18 парафій. Двір, заставлений простими повозками, був схожий на ярмарок. Од благочинного усі пішли до церкви й одправили молебень в подяку за жалування і юрбою вернулись в світлицю до Балабухи.

Жалування дали червінцями, карбованцями та мідними п'ятаками. Всі панотці були веселі, балакали та реготались, аж по хатах йшли одляски. Благочинна була скупенька на могорич. Батюшки склалися й стругнули могорич на славу в "Галилеї", цебто в винарні в одного жида в містечку.

— От тепер ми забагатіємо! — крикнув отець Мельхиседек, торкаючи рукою по своїй кишені. — Заживемо по-панській, накупимо добрих коней, будемо їздити в ресорних екіпажах, заведемо самовари, оддамо дочок в пансіони, повбираємо своїх матушок по-панській в шовкові сукні.

— А що, панотці! Коли багатіти, то багатіти по-людській, щоб рук не паскудити, — обізвався Балабуха. — В нас плата за треби така, що можна й з голоду вмерти. Чи не накинути б нам оце ціни на треби?..

Після гусарської зими в отця Балабухи в кишенях аж свистіло, — жиди перлись в його хату за грішми й день і ніч.

Батюшки замовкли й думали.

— Чом би і справді не накинути, — обізвався отець Мельхиседек, — тільки коли накидати, то треба накидати потрошку, по шагу, потім по гривні, щоб часом парафіяни не спротивились.

— А ви як думаєте, отець Харитін? — спитав благочинний.

— Я?.. Як люди, так і я, — несміливо обізвався отець Харитін.

— Мені здається, коли накидати плату, то треба накидати всім та ще й однаково, щоб часом парафіяни не здумали їздити в дешевші парафії по треби, — говорив Балабуха.

— Але воно буде якось ніяково перед людьми: парафіяни обібрали нас на парафію, помагають роботою... Коли б часом не обважнити та не розсердити людей, — несміливо обізвався отець Харитін, трохи подумавши.

— Та то вас, батче, обібрали, а нас ніхто не обибрав,— сказав благочинний, — нас настановили на парафії, то ми цього не боїмось. Ану, панотці, разом та гуртом!

Ті батюшки, що вчилися в академії й були понаставлявані на парафії митрополитом, встоювали за накидку плати на треби; старіші й простіші, обібрані громадами, були проти накидки плати. Але раз те, що накидки хотів благочинний, а друге — що гроші люблять гроші, всім схотілось самоварів та ресорних екіпажів, схотілось і дочок повиучувати в пансіонах; всі радили накинути плату на треби, щоб і "старі дірки полатати". Забравши гроші, батюшки роз'їхались по місті по крамницях купувати, що було потрібне в господарстві, та усякі гостинці додому.

Отець Харитін наглядів через двері на благочинній модну сукню дуже чудного кольору й побіг в магазини шукати такої самої матерії для своєї жінки. Він оббігав усі крамниці, перетрусив усіх жидів і таки дістав тієї матерії делікатного кольору. Скупивши все, отець Харитін стрівся на місті з паном Бонковським. Бонковський тепер був управителем в одному селі багатого графа. Село було по дорозі в Вільшаницю. Він запросив до себе отця Харитона на чарку горілки, але в його було зовсім інше на думці: він думав збути отцю Харитонові старомодний, ні на що не потрібний екіпаж. Він знав, що в отця Харитона сховані в кишені тільки що забрані гроші.

— Отець Харитін! Чи вам же не сором їздити на драбинчастому возі, ще й свою матушку возити? Тепер ви багаті: не личить вам цей візок тепер. Кидайте луб'яні вози та мотузяні шлеї! Я на вашому місці купив би такий екіпаж, що всі сусіди аж луснули б од зависності.

— А де ж нам шукати тих майстрів, тих екіпажів? Будемо їздити й на таких, коли кращих нема, — обізвався отець Харитін з воза.

— Купіть в мене! В мене є екіпаж на ресорах, зовсім панський. Їй-богу, купіть! Я дешево продам. Перепряжете свої коні, сядете, розіпретесь, неначе справжній панюга, та вкотите в свій двір, мов якийсь князь, — і матушка вас не впізнає. Заїжджайте та подивіться, й по чарці вип'ємо!

"А заїду й справді та подивлюсь! Та й чарку горілки не погано випити", — подумав отець Харитін і звелів погоничеві завертати слідком за Бонковським в його двір.

Випили вони по чарці таки добре, аж голова в о. Харитона заморочилась, побалакали й пішли в возовню оглядати екіпаж. Екіпаж стояв серед возовні, неначе гора; він був схожий на ті карети, в яких їздили давні єгипетські фараони або московські цариці: крила круто загинались униз і спускались трохи не до самої землі; підніжки були одкидні, йшли, неначе сходи, на кілька ступенів і висіли аж до землі, неначе крила в слабій курки; вигнуті ззаду ресори стриміли, неначе журавлині шиї; щоб глянути на козли, треба було задерти голову вгору.

— Ото б було добре в'їхати в двір цією каретою та налякати свою матушку, — подумала б, що архієрей приїхав, — сказав отець Харитін.

— А що, карета? Це не ваш драбинчак, — хвалив Бонковський, — а сядьте лишень в екіпаж. Які подушки, які пружини!

Отець Харитін поліз в фаетон, неначе на горище по драбині, сів і пірнув в подушках. З'їдене міллю сукно спануло курявою, як димом.

— Цур йому, як м'яко! Неначе на перині, та ще щось і гойдає тебе спідсподу, неначе гойдалка! — промовив отець Харитін, неначе десь з горища. — А скільки ви візьмете за цю гойдалку, чи машину?

Бонковському усе одно довелось би тією машиною витопити піч, — він сказав:

— Недорого візьму: двісті злотих, цебто тридцять карбованців. А коли хочете, я вам прикину за три карбованці ще й упряж. Перепряжете коні, покинете свого драбинчака в мене та налякаєте Онисію Степанівну.

Отцю Харитонові страх як сподобалася й та думка, й європейська цивілізація в виді тієї машини. Він зліз з тих підрів, поторгувавсь і вдарив Бонковського по долоні, скінчивши торг на двадцяти п'яти карбованцях. Поки пили по чарці та закусували, Бонковський звелів обчистити допотопну упряж і перепрягти батющині коні з воза в екіпаж. Отець Харитін вийшов на ганок. Перед ганком стояв неначе курінь або катрага. Погонич стримів аж під стріхою, а коники отця Харитона проти такої катраги стали схожі на собак або овечок, запряжених в віз. О. Харитін сів.

— Ото шкода, що нема в мене краківських хомутів, — промовив хитрий насмішкуватий Бонковський, — якби до цього фаетона краківські червоні хомути, то, їй-богу, я б, здалеко, подумав, що їде наш граф.

— Добре й без хомутів. Не все разом. На перший раз буде й цього. Як мед, то й ложкою! — промовив отець Харитін десь неначе з хмари, з фаетона.

Погонич дістав коней кінчиком батога тільки до хвостів. Коники, захуджені й неодноразні, сіпнули й соб і цабе, напрудились і ледве

поволокли ту завальну машину. Отець Харитін вгніздивсь на подушках і їхав пишно, неначе прекрасний Іосиф на фараоновій колісниці. Завальний екіпаж коливавсь та скрипів. О. Харитін почував свою поважність, хильнувши всмак, і гордовито позирав на проїжджих.

— Та гляди мені, жени коні під самісінький ганок: треба бундючиться!  
— навчав отець Харитін погонича.

— Ой батюшко, не всиджу на цих козлах! Здається, от-от упаду. Їй-богу, неначе мене хто настромив на вила, як подавальник того снопа! — репетував парубок на козлах.

— Держись міцніше та мерщій поганяй, бо вечір близько!

Нетерпляча Онисія Степанівна сиділа з дочками в ганку та усе виглядала батюшку. З горба на греблю скотився здоровий екіпаж і повернув просто у двір.

— Що це за панюга звертає в наш двір? Що воно за проява? — промовила Онисія Степанівна. — Але віз панський, а на возі сидить... ніби якийсь батюшка.

Погонич розігнав коні й влетів в ворота. Але батющині ворота ставились не для фараонових колісниць — були малі вже занадто. Екіпаж зачепився задніми осями за ворітниці, гуркнув, заторохтів, неначе сухі кістки, розломився й розсівся пополювині; задні колеса застрягли з батюшкою в воротях, а передні з погоничем підкотились під ганок. Батюшка борсався та виплутувався в задку екіпажа в воротях, а погонич вчепився в козла, неначе рак, і висів перед ганком перед самою Онисією Степанівною. Цивілізація не вдалась і розсипалась в воротях.

Онися тепер тільки впізнала свого панотця й свого погонича. Але що то за чудний віз? Де він узявся?

Онися крикнула, витріщила очі, скочила з ганку й не знала, куди бігти, як помагати. Тим часом отець Харитін зліз з високості й тільки руки розставив.

— Що це за віз? І де він в господу взявся? — питалась Онисія Степанівна.

— От й хитрий з біса проклятий Бонковський! От тобі й карета! От тобі двадцять п'ять карбованців! — бідкався серед двора отець Харитін.

— Який Бонковський? Які карбованці? Може, ти гроші загубив в дорозі? — сипала Онися питання.

— Якби був згубив, то так би й знав, що згубив. Ох мені лихо! Ой моє нещастя! Що теперенька ви скажете мені, Онисіє Степанівно? — бідкався отець Харитін.

— Яке лихо? Яке нещастя? Що це за карета? За які гроші ти верзеш, неначе п'яний? Та розкажи до пуття, не муч мене! — кричала Онисія.

— Візьміть палицю та бийте мене, — більш нічого не скажу вам.

— Як візьму й справді палицю в руки, то, може, мені палиця й скаже. Говори, що це за причта? — кричала Онисія.

— І на чорта я до того брехуна заїхав? І який нечистий мене до його заніс? — бідкався отець Харитін.

— Я ж казав, — не заїжджаймо, бо баба з порожніми відрами нам дорогу перейшла, — обізвався й собі погонич.

— Розкажи хоч ти, дурню, що це з вами сталося, — пристала Онися до погонича.

Вже погонич розказав матушці за всю ту причту та пригоду. Отець Харитін не говорив і слова більше їй, похиливши голову, тільки махав на усі боки руками.

— Здурів на старість, зовсім здурів! І де в тебе той розум дівся? — гримала Онисія Степанівна. — І хто тепер полагодить оцю карету? І на чорта вона нам здалась? Доведеться везти її, мабуть, аж у Київ до майстрів. Чи дорого ж заплатив за неї? — кричала Онисія не своїм голосом.

— Двадцять п'ять карбованців втелющив та за упряж три, — обізвався отець Харитін, не піднімаючи голови, — то буде трохи не сто рублів на "погані" гроші, чи на асигнації.

— Ой ненько моя... То це ти всадив в оці руїни трохи не половину жалування!.. Боже мій! Лучче була б сама поїхала по жалування, — була б ціле довезла додому.

Отець Харитін сидів мовчки, неначе винний школяр, і вже не смів похвалитись гостинцями.

— А де ж решта грошей? Дай сюди до рук, бо ти ще й ті марно прогайнуєш, — сказала Онисія Степанівна.

Отець Харитін задер полу, витяг з кишені ремінного довгого капшука й мовчки поклав його на стіл. Онисія одшморгнула ремінця, висипала карбованці та червінці на стіл і полічила, складаючи карбованці купками.

— Щось мало, — не всі гроші: ти десь прогайнував в Богуславі, — мабуть, пропив з батюшками в винарні!

— Борони боже!.. На могорич пішло всього злотий, та благочинному дав за труди два карбованці, та купив самовар та трохи чаю й сахару для

гостей, та ще купив вам, Онисіє Степанівно, гостинця: набрав на сукню модньої матерії, якраз такої, як у благочинної.

Онисія Степанівна, зачувши гостинця, трошки пом'якішала, подобрішала й спустила голос нижче на цілу октаву.

— А де ж ті закупки? Може, де погубив? — спитала вона вже ласкавішим голосом.

— Там, серце, десь в кареті в задку. Ось я піду та принесу.

Засвітили ліхтаря й пішли через двір до воріт, де стриміла, неначе в зубах у воріт, половина екіпажа. Отець Харитін підняв подушку, одчинив скриньку й повитягав закупки. Вернулись у хату; Онися кинулась до матерії й розгорнула її, розпустивши на руці до самого долу. Отець Харитін з солодкими очима присвічував до матерії.

— Чи це воно на лице, чи, мабуть, навиворіт? — питала Онися, придивляючись до матерії.

Матерія була делікатного попелястого кольору з дрібненькими квіточками кольору висівок та з листочками, схожими на в'ялі, прибиті морозом гарбузові листки. Онися перевернула матерію на другий бік і пересвідчилась, що матерія була на лице, та й швиргнула її на стіл.

— Ой лишечко! Чого ж це ти набрав! Чи воно старе, чи полиняло? Ну й протринькав же ти гроші на якусь жидівську старовизну. Мабуть, нею жидівка вкривалась з півроку. Ото набрав! Їй-богу, неначе на черіні на попіл хто насипав висівок та притрусив гнилим листям.

— Їй-богу, Онисіє Степанівно, таку саму сукню носить благочинна і навіть всі багаті богуславські жидівки, — вихопився отець Харитін.

— То це ти прирівняв мене до жидівок та до своєї поганой благочинної? — знов підняла на октаву вище свій голос Онися. — В такій сукні, мабуть, тікала з гусарами твоя благочинна. Ти думаєш, я вберуся в оцю попелясту пістрю?

— Коли ж така тепер мода, — несміливо обізвався отець Харитін.

— Добра мода. Вберусь хіба, щоб була схожа на попелясту курку? На, носи сам або повези своїй благочинній, бо ти їй сприяєш. Другий раз не купуй сам мені гостинців.

Онися тикнула матерію отцю Харитонові під ніс, так що він її понюхав і знайшов, що вона трохи тхне жидівською хатою.

— Я сама одвезу та переміню її на щось інше, путніше, — сказала Онисія Степанівна. — Потривай же, пане Бонковський! Піддурив мого попа, піддурю колись тебе й я. Я тобі цього не вибачу, не подарую, Олесин полюбовниче! От тобі й жалування! Пропало те, що й раділа цілий день.

Другого дня світом селяни викопали ворітниці, висадили ворота й видерли з їх зубів карету і вкотили у возовню. Там вона пролежала років з чотири. Кури неслись в її задку, а одна квочка навіть висиділа курчата, доки захожі жидки не купили її за третю частку ціни.

Онисії Степанівні не довго довелося ждати, щоб помститись над паном Бонковським. Через тиждень після тієї події Бонковський, змолотивши графську пшеницю, наклав на п'ять возів мішків та лантухів і звелів мужикам везти на продаж за Рось в якесь містечко до знайомого жида. Граф кудись виїхав на той час. Мужики везли крадену пшеницю, а Бонковський покатав уперед верхом виглядати, чи не їде часом назустріч граф або який його сусіда. Тільки що він виїхав за Вільшаницю, проти його катав бідкою жидок, котрий не раз переводив крадене графське добро. Він розказав, що граф вертається, в сусідньому селі став

попасати коні й, певно, незабаром поїде на Вільшаницю. Бонковський мов скажений повернув коня назад і прискакав в Вільшаницю. З гори на греблю з'їжджали хури. Звернути не було куди; шлях ішов одним один, — ніде не було поворотки. Довелось хоч у пазуху ховати хури. Бонковський кинувся в двір до отця Харитона.

— Ой отче Харитоне, рятуйте! Заробите великого гостинця! — крикнув Бонковський, вступаючи в хату.

— Що там таке? Може, обламались? Може, згорів тік? — спитав отець Харитін.

— Та де там тік, — я сам згорю до останку! Граф от-от наскочить в Вільшаницю!

— То що ж! Як наскочить, то й проскочить.

— Не проскочить, бо зачепиться за мої хури з пшеницею. Он бачите, стоять за вашим двором. Чи нема де в вас прихистити та переховати крадену пшеницю на якийсь там час? — і Бонковський щиро признавсь і оповістив за свою крадіжку та шахрування. Отець Харитін догадався, до чого воно йдеться, — треба було допомогти знайомому в пригоді. Йому стало жаль панка.

— Скидайте хутчій мішки в дзвіницю. Там їх не посміє зачепити й сам граф, — промовив отець Харитін.

— Ой мерщій і батечку й голубчику, бо от-от наскочить граф, — благав Бонковський.

Отець Харитін вхопив ключі, одімкнув дзвіницю. Двері в дзвіницю були з улиці. Мужики в одну мить повносили мішки й повернули вози назад на греблю. Отець Харитін замкнув двері й вкинув ключі в кишеню.

Бонковський тричі цмокнув його в губи, скочив на коня й покатав через греблю.

— Онисіє Степанівно! Бонковського крадена пшениця в дзвіниці. Ось і ключі од дзвіниці, — гукнув отець Харитін до Онисі.

— От і добре. Помстимось над ним за карету. Я не оддам йому тієї пшениці. А що, попавсь, паничу! — сказала, аж підскочивши, Онися. — Візьми зараз спродай пшеницю, а гроші роздай старцям, абощо.

— А добре ти кажеш! — сказав о. Харитін і покликав жида; частку продав, а частку так оддав зерном бідним. На другий день приїздить Бонковський з порожніми возами по пшеницю.

— Спасибі вам, мій дорогий приятелю, за схованку. Граф вернувся додому. Тепер мені можна забрати мою пшеницю.

— Не заберете, бо вже її нема: я роздав частку бідним, а половину продав Янкелеві та роздав гроші старцям, — сказав о. Харитін. — От розпитайте в людей, вони вам скажуть, що я кажу правду.

— Та не жартуйте-бо, отче! Беріть ключі та одмикайте дзвіницю, бо вже нерано.

З кімнати вискочила Онисія Степанівна й заторохтіла до пана:

— Їй-богу, не знаю, за яку ви пшеницю оце кажете. Ви хотіли, може, сказати за карету? Карета стоїть, переламлена пополювині. Про мене, нехай мужики складуть її на хури та й одвезуть, коли ви нас піддурили.

— Коли так, то до побачення, отче! Я цього од вас не сподівався, — промовив Бонковський, у котрого лице й очі аж налились кров'ю.

— Бувайте здорові. Скажіть же мужикам, нехай складають на хури карету! — гукнув отець Харитін вслід Бонковському.

Онися аж в долоні плескала.

Настала зима. Отець Харитін поїхав з жінкою в Київ на ярмарок і купив нову натовчанку.

Довго кріпився отець Харитін і не накидав на людей плати за треби. Але од страху перед благочинним він зважився й передніше попросив поради у своєї жінки.

— Коли благочинний звелів накинути, то й накинь. От одвезли дочку в школу, — грошей треба.

— Якось ніяково. Коли б часом не ремствували та не гримали люди. Вони ж мене прийняли на парафію. Я не знаю, як і приступити до цього діла, — говорив несміливо отець Харитін

— Коли ти не смієш, то я за тебе приступлю до справи, — сказала Онися, — не бійся, хліб їси сміливо!

В той час прийшли старости "їднатись" за вінчання. Отець Харитін запросив невелику звичайну плату, яка тоді була скрізь по селах. Онися слухала за дверима, а далі не втерпіла й вийшла до людей.

— А що ж, люди добрі, ви мало даєте за вінчання! Тепер стали інші, дорожчі часи, — все подорожчало, а гроші стали дешевші. Накиньте ще карбованця.

— Та що ж, матушко! Даємо так, як і передніше давали, — сказав батько жениха.

— Та накиньте-бо! Ви ж тим не збіднієте. Тепер, господи, як усе подорожчало, до чого не кинься: і наймит став дорожчий, і віл дорожчає, й кінь дорожчає, й гуска коштує те, що передніше коштувала вівця, — задріботіла Онися.

Онися чим більше старілась, тим більше говорила. В неї неначе щороку нарастав та довшав язик, як у Мельхиседекової жінки Марти.

— Коли ж, матушко, й на весілля треба грошей, та ще й неабияких. Треба й того, й сього, треба хліба, треба й до хліба, треба й сього, треба й того, — м'яв слово по слову женихів батько

— І, господи! Карбованець — не великі гроші, а нам вони стануть до помочі. Гроші круглі: їй-богу, й не зоглядишся, як і розкотяться; шаг за шагом, п'ятак за п'ятаком, злотий за злотим, карбованець... Так і котяться, так і котяться, й хто його зна, де вони діваються... Прикиньте ще карбованця та й запивайте могорич, бо в вас вже од говоріння, мабуть, і в роті посохло!

Чоловік глянув на могорич і... прикинув карбованця.

Не таку накинув плату Балабуха на богуславських мищан, — він просто звелів платити за треби вдвоє більше. Міщани загули, загомоніли, але мусили платити.

Через рік після того по селах пройшла чутка, що панщину зменшать, що вийшли "інвентарні правила". Народ загомонів по селах і ждав того, як великого щастя з неба. Отець Харитін дістав бомагу од благочинного. Приїхала комісія й благочинний. Зібрали народ до церкви з усього села. Благочинний велів о. Харитонові прочитати "правила" в церкві й потім читати щонеділі та вияснити.

Першої неділі зібралась в церкву велика сила народу. Отець Харитін знов прочитав ту бомагу, цебто "правила інвентарні", скинув ризи й пішов

додому. Народ стояв коло церкви й не розходився: ніхто добре не втямив тій бомаги. Один казав, що зменшили панщину тільки молодіцям; другий казав, що зменшили й чоловікам; декому здалось, що не тільки не зменшили панщини, але ще прибільшили. Хтось десь чув, що люди почнуть одбувати панщину не тільки панам, але й попам. У всіх зостався якийсь туман в голові, через який кожний бачив те, що йому мріло в тумані. Громада послала титаря до батюшки, щоб він прийшов та розтовмачив їм, що було написано в тій бомазі.

Прийшов на цвинтар батюшка. Громада обступила його кругом.

— Розкажіть, батюшко, докладно: що там написано в тій бомазі? — просила громада.

— А що ж, панове громадо! Написано, щоб менше панщанних днів одбувати на тижні. Коли правду сказати, то я й сам решти добре не второпав, що там написано, бо написано по-московській та ще й дуже мудро. Хіба поїду до благочинного та спитаю.

Отець Харитін поїхав до благочинного за порадою.

— Коли не второпали, то й добре, бо нам вже прийшов приказ од губернатора Бібікова тільки читати в церкві бомагу щонеділі й не вияснити в церкві, — сказав благочинний, — а вияснити можна тільки "по требованию крестьян".

— Як же воно так: я не розумію, ні громада не розуміє.

— Мабуть, так воно й треба, коли прийшов такий приказ, бо пани кажуть людям, що до інвентарів була легша панщина, — сказав благочинний. — Та ви не дуже кваптесь товмачити, щоб часом лиха не набратись: хто мовчить, той двох навчить, — бо вже один батюшка за це вияснення втратив парафію. Ви знаєте, що в нас сама поліція з поляків, — повертає діло так, буцімто попи бунтують народ, а не пани.

Отець Харитін приїхав додому й тільки махнув громаді руками, як громада причепилась до його... "Йдіть до пана. Пан вам усе розтовмачить: може, йому є приказ розуміти ту бомагу та її товмачити", — говорив людям отець Харитін.

Тим часом польські пани були дуже сердиті, що московський уряд зменшив людям панщину. Вони хотіли доказати мужикам, що пани були добрі до мужиків, що не вони, а москалі пригнічують народ. Замість того, щоб зменшити панщину, пани її прибільшили і силували народ робити панщину цілий тиждень. Ніколи не була панщина така велика для народу, як в ті часи. Народ прочув, що панщину і справді зменшили, що пани знущаються над ними. Сміливіші перестали одбувати панщину більше трьох днів на тиждень і підмовляли й других. Вільшаницький пан дав знати в поліцію, що народ бунтується. В Вільшаницю прийшла рота москалів. І поліція, і офіцери, і жандарми набігли в Вільшаницю і привели роту москалів. Рота розсипалась по селу й почала різати кури, гуси, свині і навіть корови. Починалась московська закуція над народом, піднята польськими руками. Пройшла чутка, що перших проводирів, титаря Онопрієнка та двох його братів, будуть бити різками на вигоні і оддадуть в москалі.

Ввечері отець Харитін сидів у кімнаті і балакав з Онисією. В вікно щось тихенько застукало і загомоніло.

— Хто то стукає? — спитав отець Харитін.

— Вийдіть, панотче, сюди, та так, щоб ніхто з наймитів не видів, — промовив титар під вікном.

Отець Харитін вийшов надвір. На причілку стояв титар з двома братами.

— Рятуйте, панотче! Нас москалі хотять половити, бити різками та в тюрму закинути. Переховай нас, панотче, бо нас уже шукають, і по хлівах, і по погребях.

— Боже мій! Де ж я вас сховаю? А як почнуть трусити і в моїй оселі? — промовив отець Харитін.

— Може, таки не посміють? — сумно обізвались чоловіки.

Тим часом вибігла і Онисія на причілок.

— Що нам робити? Де нам людей сховати? — питав поради в Онисії отець Харитін.

— Ховайтесь в дзвіницю. В дзвіниці ніхто не посміє трусити, — сказала Онисія. — Йдіть через садок, перелізьте через тин, а я тим часом наберу хліба та води та винесу вам, — сказала Онисія.

Отець Харитін взяв ключі од дзвіниці і провів людей через садок; одімкнув дзвіницю і впустив чоловіків. Онисія принесла харчі. Люди засунули двері засовом зсередини, а отець Харитін замкнув замок на одному скоблі, аби висів для людського ока. Онопрієнки зістались на ніч в дзвіниці.

Тим часом москалі перетрусили увесь куток, перенишпорили все село, обійшли садки, перетрусили млин і вітряки. Онопрієнки неначе в воду впали. Другого дня москалі зігнали увесь народ на вигон. Вся громада склала пеню на Онопрієнків, бо знала, що їх уже трудно впіймати. Кілька чоловіків вибили різками і приказали людям слухати панів. Онопрієнкові хати обідрали дочиста, вирізали всю худобу, побили вікна, побили горшки й діжки, поламали тини і зіставили самі голі стіни. Безталанні жінки з дітьми перебрались до сусід. Титареву хату розвалили до останку, розкидали деревню й попалили.

Цілу ніч і цілий день пересиділи Онопрієнки в дзвіниці. Другої ночі отець Харитін приніс їм харч і розказав, що сталось з їх хатами, з їх добром.

Чоловіки облились тільки гіркими сльозами.

— Тікайте з села до котрого часу, — радив їм отець Харитін. — Тікайте на сахарні, ставайте на роботу та приносьте гроші жінкам. Приносьте не вдень, а вночі. Застукаєте в моє вікно; я до вас вийду, передамо гроші жінкам; або проведу вас до їх, або покличу до вас жінок. Вам не можна зістатись в селі, бо вам обголять лоби та оддадуть в москалі.

Отець Харитін виніс людям харчі на дорогу, дав трохи грошей і випустив з дзвіниці. Три багатирі, добрі господарі, поважні люди в громаді, пішли по світу бурлаками. І щороку в темну-темну ніч хтось стукав тихенько в батюшине вікно; щороку виходив отець Харитін до бурлак, одмикав дзвіницю і впускав на кілька днів безталанних.

Од часу інвентарів, од 1847 року, селяни повинні були обробляти поле й священикам, цебто попросту сказати, одбувати батюшкам панщину в жнива по одному дню. Пан прислав до батюшки людей на панщину. Чоловіки й молодиці од сорому не знали, де очі діти, й батюшці й матушці навіть спочатку було якось ніяково.

— Чи це, батюшко, нас послали до вас на роботу за спасіння душі, неначебто спасенників, чи таки на справдішню панщину? — питали люди в батюшки.

— Хто його зна! Я й сам добре не второпаю, — говорив отець Харитін. — Спасенники й без того помагали мені в роботі, як говіли, а це казав пан, що таки в тих "інвентарях" написано, щоб усі дорослі люди одбували священикам по одному дню в жнива.

Люди мовчки пішли на поле робити, але од того часу, як почалася ця попівська панщина, селяни почали потроху одхилятись од священників. Молодиці й чоловіки перестали ходити до батюшки в гості й послухати по добрій волі; й скільки не прохав отець Харитін молодиць напярсти матушці по півміточку, ні одна молодиця в селі й веретеном не крутнула для матушки. Онися Степанівна швидко оговталась з тією панщиною й командувала людьми, як панський осавула.

Старша дочка отця Харитона, Надезя, пробула рік в Богуславі в пансіоні в однії польки. Онисії Степанівні шкода було грошей, і вона взяла Надезю додому. Надезя вивчилась читати й трохи писати; вивчилась грати на гітарі й вбиратись в європейський костюм; вивчилась танцювати й робити кнікси, й на тому скінчила свою науку. На її місце Онися Степанівна одвезла меншу дочку, Палазю. Дочки росли. Онисине завзяття до праці росло разом з дочками. Онисія Степанівна сама їздила на поле, стояла безодхідно коло панщанних людей. Своїм наймичкам вона не давала й вгору глянути: будила опівночі та гризлась з ними цілий день. Наймички не хотіли служити в матушки.

Раз в Онисії Степанівні найнялась здорова та робоча дівка з Богуслава, Маруся. Вона була не панщанна, а дочка одного убогого чиншовика-шляхтича. Маруся була така робоча, що встигала увинутись за двох. Але, як кажуть, хто добре везе, того й поганяють. Онися задумала ще й поганяти Марусю: будила її трохи не опівночі й накидала дуже багато роботи. Маруся не видержала, не вибула року; саме перед жнивими втекла од матушки в Богуслав і найнялась в Балабухи.

Онися Степанівна перечула через людей, що Маруся найнялась в Олесі, та аж позеленіла од злості.

— Це благочинна одбиває од мене наймичок: це вона хоче мені допекти. Поїду та одберу Марусю, — говорила Онися Степанівна до отця Харитона.

— Ой не їдьте, Онисіє Степанівно! Бог з ним. Чи ж пак ми не знайдемо собі наймички, чи що. Цур йому, пек йому, тому лихові. Хвалити бога, що ми помирились з благочинним.

— Ба таки поїду та й одберу. Це Олеся сміється з мене; ще пак мало насміялась з мене в моїй господі з своїми гусарами, то на тобі ще!

— Не їдьте, Онисіє Степанівно, бо прийдеться знов везти благочинному хуру горшків та мисок.

— І горшків не пошлю, й Марусю одберу. Я покажу Олесі, як кепкувати надо мною.

— Коли б ви, Онисіє Степанівно, не сказали там чого зайвого. Все ж таки вони старші над нами: вони благочинні.

— То що ж, що благочинні! Велика цяця — благочинна! Вона благочинна, а я хіба циганка, чи що? Таки поїду та вирву з рук в Олесі Марусю.

— Ой, біди наробите мені! Добре, що ви собі знаєте своє господарство, сидите собі в запічку, а мені доведеться одбуватись за вас. Оті, бачте, мені книги та ті "одчоти"... Нечистий їх знає, ніяк не потраплю доладу здати їх. Тепер благочинний мовчить, але коли ви роздратуєте благочинну, то не мовчатиме.

— Ет! Верзеш таке, що й купи не держиться! В тебе свої книги, а в мене своя справа. Нехай таки Олеся й честь знає. Я їй не забуду тих гусарів, що вона наперла в мою хату. Таки поїду.

— А я коней не дам, — сказав отець Харитін, ніби жартуючи.

— Та я тебе й не проситиму. Сама запряжу та й поїду.

Отець Харитін знав, що не переговорить своєї жінки, замовк і тільки важко зітхнув.

Тільки що отець Харитін вибрався з хати ховати якусь бабу, Онися звеліла парубкові запрягти коні, сіла й поїхала. Як далі вона їхала, тим більше розгорювалась в неї злість. Як угляділа вона Валабушину оселю, то вже була ладна роздерти Олесю надвоє.

Онися в'їхала в двір і впіймала Олесю на ганку. Олесі здалось, що їде якийсь пан, і вона дожидалась його на ганку.

"Здається, їде наш новий становий, — думала Олеся, — тонкий, сухий і в чорному маленькому картузі".

Олеся стояла на ганку й ждала. Своєю рівною, сухою постаттю й чорною хусткою на голові Онися здалеки й справді скинулась на нового богуславського станового.

Онися під'їхала під ганок. Олеся трохи не крикнула, але втікати було ніяково.

— Добридень вам, госпоже благочинно! А я оце до вас в гості в самі жнива, — сказала Онися, злазячи з натовчанки.

— Доброго здоров'я! Дуже рада вам, — промовила Олеся.

Онися вийшла на ганок і трохи не черкнулась головою об стелю. Вона була в коричневій темній сукні, в чорній хустці на голові; фалди сукні облипли кругом її високої рівної постаті, а чорна хустка висіла на її сухорлявих плечах, неначе на кілку. Лице в Онисі стемніло, зчорніло й зсохлось од роботи, од недоспаних ночей, од господарського клопоту. Олеся так само вже зчорніла на виду й засохла, хоч з іншої причини.

— Прошу покійно до світлиці, — просила Олеся Онисю.

Обидві вони увійшли в гостинну й посідали. Вони застали там Балабуху. Олеся дивилась на стелю й все курила.

— В вас, госпоже благочинно, найнялася моя наймичка Маруся.

— Найнялася, тільки я не знаю, чи вона ваша наймичка, чи, може, чия інша, — знехотя обізвалась Олеся.

— Маруся не вибула в мене року. Я оце приїхала за нею, — сказала Онися, ледве здержуючи сердитий голос.

Олеся примітила той дрижачий голос і почувала, що й в неї щось задрижало в душі. Вона знала, як Онися судить її по людях.

— Не може бути, щоб ви не знали, в кого служила Маруся, а приймати чужих наймичок зовсім не годиться, — сказала Онися голосно й сердито.

— Як то не годиться? — спитала Олеся, спихнувши.

— Тим і не годиться, що не годиться. Маруся моя наймичка, й я її візьму з собою. Тепер жнива, гарячий, робочий час, — наймичок треба й до поля, й до господи; треба хапати хліб на полі, й льон та конопельки брати; треба комусь зварити й спекти дома, й корови подоїти, й вівці подоїти, й свині загнати, й коло терниці, коло бительні стати, й до череди одігнати. В мене велике господарство, в мене великий скрут; я не вмію до півдня спати, а з півдня по хатах походжати та люльку смоктати, — дзигоріла Онися над правим вухом у Балабухи.

Олеся догадалась, що Онися шпурляла грудкою просто-таки в їх город, схопилась з стільця й почала ходити по світлиці. Балабуха почувив, що од Онисиного лепетання в його заболіло в правому вусі, встав і сів по другий бік Онисі, підставивши ліве вухо: на, мов, дзеленькай ще на цей бік!

Онися знов задзеленькала.

— В мене сім'я, мені не можна обійтись без наймичок; в мене ростуть дочки, а на дочок багато треба. Моя Надезя вчилась в пансіоні, а от і Палазю одвезла. Може, й правда, як кажуть люди: дасть бог діти, дасть бог і на діти, — але роби, небоже, то й бог допоможе! Як сама не докладеш до всього рук, то нічого й не буде. От і сьогодні сама й корови доїла, сама пекла й варила. В кого в дворі нема й поросяти, а в хаті й кішки, — той цього не втямить, бо такі люди нестатковиті вже зроду...

Олеся стала серед хати й витріщила на Онисю очі. Вона почувала, що Онися знов сипнула наздогад на нестатковитих господарів. Балабуха знов пересів на другий бік Онисі й підставив праве вухо.

— Чи ви оце приїхали в гості, чи приїхали лаятись? — не втерпівши, спитала Олеся.

— Я не лаятись приїхала, а приїхала по свою наймичку, — одмовила Онися.

— А коли приїхали по наймичку, то беріть її собі, — вона мені не дуже потрібна, — сказала Олеся.

— Мені здається, найлучче б спитати в самої Марусі: коли вона схоче, то нехай їде з вами, — з богом, Парасю, коли люди трапляються! — обізвався Балабуха. — От я покличу Марусю!

Балабуха встав і пішов в пекарню. Онися не втерпіла й побігла слідком за ним. Їй хотілось взяти Марусю на оберемок і винести на віз. Увійшли в пекарню. Маруся стояла коло печі й спустила очі.

— Отак, дівко! Добре, їй-богу, добре. Це гаразд! Не добула року й покинула. Чи це тебе твоя мати так вчила, чи це ти своїм мізком

розмірковувала? — репетувала Онися. — Вдягайся та їдь зо мною в Вільшаницю.

— Ба не поїду, — сказала Маруся й почала колупати піч, неначе її прийшли сватати старости.

— Чом же ти не поїдеш? Чи тобі була яка недогода в мене, чи я тобі їсти не давала, чи що? Сором тобі, дівко, так робити, — говорила Онися.

— Коли в вас важко служити, — тихо обізвалась Маруся.

— А ти б хотіла гроші брати, руки згорнути та посиденьки справляти! Вдягайся, не гай мене й себе, — нічого тобі не допоможе, — кричала Онися.

Маруся стояла коло печі, як тур — дівка здорова, огрядна, тілиста й свіжа на виду; її здоров'я тільки дражнило Онисин апетит.

— Не поїду й служити в вас не хочу, бо в вас лягаєш, як перші півні заспівають, — сказала Маруся, — а встаєш, як і другі півні ще не співають.

— Куди ж пак! Мабуть, через те й стільки сала придбала на моєму хлібі, що в двері не потовпишся. Де твоя свита? Вдягайся та сідай на віз, — сказала Онися й кинулась до жердки шукати Марусиної свити.

— І свиту надаремно шукаєте, бо я до вас не поїду, — сказала Маруся.

— Як не поїдеш, то я тебе потягну в стан, — крикнула Онися.

— Хоч мене й в тюрму закиньте, а я з вами не поїду, — сказала Маруся.

— Як ти смієш мене кидати? Як ти наважилась тікати? Соромилась би, дівко, таке навіть говорити: ти така молода, а вже вивчилась швеньдяти по світу. Вчись, дівко, ззамолоду бурлакувати, то вивчишся на старість ще й з гусарами втікати...

Онися обернулась і прикусила язика: в одчинених дверях стояв Балабуха, а за ним в сінях стояла Олесья й насмішкувато дивилась на всю ту справу та справдовування.

Темне Олесине лице спахнуло; в неї почервоніли вуха й лоб. Балабуха причинив двері в пекарню, щоб до Олесиного вуха часом не долетіли ще гірші й щиріші речі.

Довго кричала Онися, довго справдовувалась та сперечалась Маруся. В пекарні клекотіло, неначе окріп в золійнику.

— Коли сама не підеш, то тебе приведе до мене поліція. Зараз поїду до станового! — крикнула Онися.

Двері з пекарні неначе бурею одчинило: Онися вибігла, — неначе метіль дмухнула.

— Прощавайте, отець благочинний! Спасибі вам за вашу послугу. Я од вас цього не сподівалась. Це, мабуть, ви одбили в мене наймичку за колишнісь гарбузи. Добрі господарі так не роблять, — так робить тільки той, в кого хата ликом вкрита, в кого кішки нема в господарстві та хто вітає гостей таким хлібом, що після його зуби три дні болять...

Балабуха й Олесья тільки дивились на Онисю.

Онися кивнула до їх головою, скочила на віз, чогось стала на возі, трохи постояла, мало не достаючи головою до стріхи, й виїхала з двору. В станового вона впіймала облизня, — він насміявся з неї, й вона з тим вернулась додому.

Отець Харитін вернувся з похорону й ніяк не міг догадатися, куди поїхала Онися. Але незабаром загуркотів віз надворі. Онися увійшла в хату. В неї очі блищали, лице аж пашіло.

— Чи не поламалось часом щось коло воза? — несміливо спитав отець Харитін.

Онися Степанівна мовчала й тільки сопла. Отця Харитона взяла цікавість.

— Де це ви, Онисіє Степанівно, були? Чи на поле їздили, чи, може, до татуня в Чайки?

— Ат, одчепись! Їздила до того пузання, до благочинного, — лаятись за наймичку, — одрубала Онися.

— Ой боже мій! До благочинного лаятись! — крикнув отець Харитін.

— Атож! Ти думаєш, я йому в зуби подивлюсь? Нехай благочинна не одбиває в мене наймичок, — одрубала з злістю Онися.

— Ой, бодай же вас бог любив! Що ж це ви наробили!...

— А те, що треба було! Яке тобі діло до моїх наймичок? Не ти їх наймав, не тобі за їх і клопотатись. Ось у мене голова ходором ходить без наймички. Я таки прочитала добру молитву й благочинному, й благочинній.

— Ой господи! Яку ж ви там молитву їм читали? — говорив отець Харитін з страхом.

— Яку вміла, таку й прочитала, — вилаяла на всі боки та й поїхала, — сказала Онися.

— Ой, чого ж це ви наробили! Коли б з того не вийшло якого лиха. Були помирились з благочинним, а це коли б знов не полаятись. Добре вам, Онисіє Степанівно, в запічку сидіти та пиріжки їсти, а мені оце знов буде біда. Бачите ті книги... Ой бодай же вас курка вбрикнула!..

Не встиг він сказати тих слів, як рипнули двері й в хату ввійшов посланець од благочинного й подав батюшці лист. Отець Харитін прочитав і зблід на виду.

— А що там пише Олеся? — спитала Онися. — Мабуть, розгнівалася на мене?

"Ваша Онисія Степанівна за свою наймичку Марусю наговорила нам такого, що сором і в листі писати, — писав Балабуха, — вона кричала й лаялась, як бублейниця на базарі; казала, що в нас у хаті й кішки нема, що після нашого хліба в гостей три дні зуби болять, ославила мою жінку перед слугами, ще й їздила до станового нас позивати. Прошу вас, передайте своїй жінці, щоб вона більше ніколи не приїжджала до нашої господи..."

— Ой господи, спаси нас і заступи! Що це ви, Онисіє Степанівно, наробили? Чи вам треба було їздити до благочинного? А бодай же вам жаба на ногу наступила, — кляв отець Харитін свою жінку, ходячи по кімнаті.

— Бублейниця! Я бублейниця! Його жінка бублейниця, а не я, бо тікала з гусарами. Я за це поїду та кочергою їм вікна повибиваю. Так і напиши благочиній од мене! — крикнула Онися.

— Пишіть уже самі, — буде з мене й цього. Та тепер же мене благочинний з'їсть без солі, втопить в ложці води! Ой чого ж ви оце натворили! Сиділи б у запічку та їли пиріжки.

— Я тобі як дам пиріжків, то й не потрапиш кудюю втікати з своїм благочинним. Пошлеш титарем два вози горшків: сунеш благочинному в зуби горшка, а благочинній макітру, то запхнеш пельку й благочинному, й благочинній!

— Ой, бодай же вас миші перелякали. Тепер хоч іди до церкви та прав молебень Іванові Воїнові. А ви, Онисіє Степанівно, їдьте до благочинного та перепросіть, бо вже мені не жити на світі, — вже й горшки не допоможуть. Тепер сип та й сип карбованчики.

— А бодай він не діждав, щоб я його перепрошувала! Нехай Олесья приїде та мене ще перепросить, — сказала Онисія Степанівна.

Тиждень ходив отець Харитін як сам не свій, тиждень раділа Онися, що таки зігнала злість на Олесі. Коли це пройшла чутка, що митрополит переводить старих, простих священиків з великих парафій на малі, а великі оддає "вченим", цебто молодим семінаристам. Одного сусіда, старого священика, вже перевели з великого села в мале. Отець Харитін зовсім зажурився.

— Треба їхати до благочинного на поклін, — сказав отець Харитін Онисі, — він напише в клірових відомостях, що я "поганого поведенія"; напише, що і ви, Онисіє Степанівно, "поганого поведенія", — тоді буде нам біда.

— А яке йому діло до мого "поведенія", — сказала Онисія Степанівна, — от нехай напише, якого "поведенія" його Олесья! Оце буде гаразд.

— Коли він за свою жінку не напише, а за вас напише. От приїдуть, возьмуть вас та й посадять в Лебединський монастир на місяців два або три, — будете черницям груби топити та воду носити.

— Ет, дурний! Не знати що верзе! Де це чувано, щоб попадь садили в монастир. Як мене посадять в монастир, то я посаджу Олесью в тюрму! Я

сама її зашлю на Сибір, — сказала Онися, — бо ти, мов та плохенька курка, — тобі хоч і на хвіст наступи, то й не гавкнеш.

Минув тиждень. Пройшла чутка, що вмер богуславський протопоп, а через два тижні Балабуха став протопопом. Як почув за це отець Харитін, то й охолов, — в його неначе грім ударив.

— От теперечки ми пропали! — крикнув отець Харитін. — Ой, моя лиха година та нещаслива! Треба їхати перепросити Балабуху, поки само лихо не прийшло в хату. Згадає він тепер і ваші гарбузи, й вільшаницькі громадські вибори; згадає він усе.

Отець Харитін загадав запрягти коні й поїхав в Богуслав. Балабуха саме тоді сидів в кабінеті, й згадуючи за візит Онисії Степанівни, складав в своєму щоденному діяріушеві вірші "О прелютой жені". Отець Харитін увійшов у гостинну й почав стиха кашляти; Балабуха вийшов до його.

Отець Харитін поздоровкався з ним і поздоровляв з протопопством. Балабуха гордо обійшовся з ним, але все-таки попросив сісти.

— Отець протоєрей, вибачайте, будьте ласкаві... Тут моя Онисія Степанівна приїздила до вас за наймичкою...

— Може, й ви приїхали за наймичкою? — перебив його Балабуха.

— Борони боже! Я приїхав просити заздалегідь вибачення за свою Онисію Степанівну. Мене тоді дома не було, а вона взяла та й поїхала. Їй же богу, я її не пускав! А вже де жінка вмішається, то й пропаще діло. Їй-богу, я ні в чому не винен...

— Ваша жінка приїхала сюди й наговорила нам сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки. Ви дуже розпустили свою жінку; та й самі ви з мужиками поводитесь за панібрата; мужики до вас ходять в гості, п'ють у вашому домі... В метриках в вас нема ніякого ладу. Ви чоловік

простий, — глядіть лишень, щоб вам хоч вдержатись на парафії. От, може, приїде до вас столоначальник з правління на ревізію.

— Їй-богу, отець благочинний, то не я...

— От мої парафіяни ходять до вас хрестити, а ви й хрестите.

— Їй-богу, більше не буду, і в хату, й в оселю кумів не пущу.

— От я приїду подивитись на вашу церкву. Та глядіть, щоб перед новим роком ваші книжки, ваші метрики були справні, а то з вас духовне правління ще й здере штраф, — сказав Балабуха на прощанні.

Отець Харитін приїхав додому, мов прибитий громом.

— Буде нам біда! Благочинний нахваляється, а столоначальник духовного правління встрів мене на місті та казав, що приїде до нас в гості, — сказав отець Харитін до Онисі, котра аж тепер схаменулась, що накоїла своїм язиком цілий ківш лиха.

— Знаємо, які то гості: тепер одчиняй комору й скриню, ріж гуси й качки для столоначальника! — сказала Онися. — І поніс мене нечистий до тієї Олесі. Ну, та й вшелепалась я оце в біду по самі вуха.

— Тепер розшморгуйте капшуки та готуйте карбованці Онисіє Степанівно! Коли б ще часом діло не дійшло до консисторії, бо тоді доведеться продати й воли й коники, — сказав отець Харитін.

Восени, тільки що зібрали все з поля, приїхав в Вільшаницю новий протоєрей оглядати церкву. Він був сердитий, до всього чіплявся, примітив порох в олтарі й на сосудах, примітив старі порвані ризи, навіть старе обстріопане кропило, навіть церковні деркачі. За все досталось отцю Харитонові, й немало карбованців титар, по давньому звичаю, за огляд церкви висипав в протопопську кишеню. Онися вже й не виходила

до протопопа. Вітав його о. Харитін. Тільки що протопоп виїхав з двору, у двір уїхав столоначальник повітового духовного правління Крискент Харлампійович Млинковський. Дві наточанки стрілись в самих воротах. Млинковського коні трохи не набігли на протопопського воза. Балабушин погонич звернув у колючки, на горб і трохи не перекинув Балабухи просто в віз Млинковського. З Млинковським сиділи чотири панни, його дочки, й підняли гвалт.

Отець Харитін стояв без шапки на ганку і, вгляdivши повну наточанку непроханих гостей, перелякався навіки. Він знав, що столоначальник щороку об'їжджав повіт — просто-таки неначе льнувати по батюшках, як старі матушки об'їжджали з льнуванням хати парафіян. За наточанкою Млинковського в'їжджав у двір простий здоровий віз, навантажений мішками з верхом.

"Приїхав старий крючок за хабарями! Так воно і є! Ну, цей мене доценту й об'їсть, і обіп'є, ще й обдере", — подумав отець Харитін, кланяючись з ганку Млинковському.

— Добридень, отче Харитоне! — гукнув з воза веселий Млинковський таким здоровим та хрипким басом, як з порожньої бочки, неначе в його в горлі струни порвалися.

— Доброго здоров'я, Крискент Харлампійович! Просимо до господи, — обізвався прибитим голосом отець Харитін.

Млинковський скочив з воза, скинув з себе суконну синю шинелю, струсив її, обтрусив чорні густі бурці й почав міцно та щільно цілуватись з господарем. За ним на всі боки плигнули з воза панни, неначе кози або кури з сідала, й почали обтрушуватись.

— Випряжи, хлопче, коні та дай їм сіна, засип оброку та напій, а потім рушай на ніч додому. А ти, старосто, познось мішки в оту комору й їдь собі додому. Отець Харитін! Одчиніть старості комору — нехай позносить

мішки, а ви вже, будьте ласкаві, одвезете мішки в Богуслав до моєї господи своїми волами.

— Добре, добре! — обізвався отець Харитін і побіг у хату за ключами од комори.

Млинковський порядкував в чужій господі, ніби в себе вдома. Він приїхав не своїми кіньми, а чужими, попівськими. Млинковський мав жалування на рік всього сто карбованців, а в хаті в його було сім дочок та два сини. Щоб не поморити голодом сім'ї, Млинковський пускався на хитрощі; виїжджав найнятими кіньми з дому до першого села, просив у батюшки усякої харчі, потім батюшка одвозив його й харч далі, до сусіднього батюшки, а той передавав його й харч ще далі. Як вози були вже повні мішків, батюшки по черзі повинні були приставляти ту хуру просто до його дому в Богуслав. Тепер у Млинковського вже повиростали дочки. Дома була велика з'їжа, й він задумав порозвозити їх на зиму по батюшках, нібито з тієї причини, щоб їм було веселіше, щоб не нудились дома, — а найбільше по старих, у котрих були дорослі дочки, а книги були не дуже справні. Млинковський знав, що Онися роздратувала протопопшу, й задумав накинути їй на закуцію у хату дві дочки, а як знайдеться місце, то й три або й усі чотири.

Поки панни обтрушувались, отець Харитін одімкнув комору й видав парубкові вівса, а титар позносив в комору мішки з борошном, з крупами, з просом та квасолею. Млинковський ускочив в комору й полічив мішки.

— Тепер хоч і до господи, та'й по чарці, — сказав Млинковський.

Отець Харитін попросив гостей в світлицю. Млинковський скинув картуза й, вступивши в світлицю, вдруге поздоровкався й поцілувався з отцем Харитоном. Широка лисина на його голові залисніла, як повний місяць. Кругом лисини на потилицю спускались густі сиві пасма волосся. В густих чорних бурцях тільки подекуди блищала сивина срібними нитками. Темне лице, темне обголене підборіддя й горлянка — все

лисніло, неначе намазане оливою. Товстий кирпатий ніс червонів, неначе червона бульба, вмочена в масло. Сухе лице, жилава шия, сухі руки, оброслі густим волоссям — все показувало, що Млинковський багато перетерпів нужди, й голоду, й холоду; виявляло й те, що він за все життя вихилив не одну бочку горілки.

Чотири дочки Млинковського, чорняві й гарні з лиця, посідали рядком на стільцях. Млинковський ще раз поцілувався з отцем Харитоном, неначе дуже близький приятель або родич.

— А де ж ваші дочки? Нехай лишень виходять до моїх паннів. Та чи не можна, панотче, по чарці. В городі в цей час вже п'ють чай. Чи в вас пак є самовар, чи ще й досі не спромоглись на його? — закидав словами старий крючок.

— Є й самовар, і по чарці зараз буде, — белькотав отець Харитін, не встигаючи дати відповідь на всі питання столоначальника.

— А поки по чарці, — звеліть, панотче, запрягти воли та одвезти завидна мої мішки з пашнею до Богуслава, — сказав Млинковський.

— Добре, добре! Зараз! — сказав старенький отець Харитін і не знав, куди бігти: чи до волів, чи до своїх дочок.

Тим часом Надезя й Палазя повбирались і повиходили в світлицю. Вони поцілувались з паннами, посідали рядочком з ними, позгортали руки й мовчали, скося поглядаючи на городянських паннів. За ними незабаром вийшла Онися Степанівна й привіталась до гостей. За Онисею вийшла наймичка з графином горілки та чаркою.

— Ой отче Харитоне! — зашипів і захрипів Млинковський, зирнувши скося на графин. — Коли б ви знали, що доктор оце послав мене на села не дурнички, а на свіже повітря — лічитись, і заборонив мені пити горілку...

— Може, наливочки, вишнівочки або тернівочки, — промовила Онисія Степанівна солодким голосом, хоч в думці проклинала старого крючка.

— Не можна, паніматко, ні вишнівки, ні тернівки. Доктор казав, що слив'янка помічна для грудей, і звелів мені лічити груди слив'янкою. У вас у садку слив, як хмелю; певно, є й слив'янка. Чи не можна б пляшку-другу слив'янки? — говорив Млинковський, порядкуючи неначе в трактирі.

"І як він в гаспида знає, що в мене в льоху стоїть барило слив'янки! Неначе вже туди лазив", — думала Онисія. — Добре! Добре; є й слив'янка. Біжи, Надезю, та наточи.

— Та беріть здорову яндолю або макітру; коли вже лічитись, то лічитись, а не паскудитись, — гукнув Млинковський.

— А самовар буде швидко? Скажіть, паніматко, щоб дівка поставила самовар! Ми звикли в городах в цей час пити чай.

— Добре, добре! Зараз і самовар буде. Біжи, Палазю, та скажи наймичці, щоб наставила самовар, — сказала Онисія.

— У вас на селах самовар наставляють тільки для гостей, а у нас в городі чай п'ють рано й вечір, — говорив Млинковський цивілізаторським тоном.

— Встанемо вранці, продеремо очі, та зараз за самовар. Завтра раненько, паніматко, попоштуйте мене й моїх дочок чайком.

— Добре, наставимо самовар і завтра вранці, — сказала Онисія.

Одіславши віз, навантажений з горою мішками, отець Харитін вернувся у хату. Погонич, попасши коні, рушив з двору. Онисія вгледіла в вікно, що коні рушили з двору, й трохи не зомліла; вона догадалась, що

Млинковський привіз до неї дочок на прохарчування, певно, на довгий час.

— А що, панотче, час по чарці, але тільки по одній, — сказав Млинковський.

— А чом не по дві або й по три? — сказав отець Харитін.

— Лічусь, панотче: більше чарки не можна, — груди болять чогось.

— Чим же ви лічитесь? — спитав отець Харитін.

— Слив'янкою ж, панотче, як я вам казав. Ото добре, що у вас є слив'янка. Оце їжджу по батюшках та лічусь, знаю, що в матушок стоять барила з слив'янкою в льохах, — давай, думаю, поїду та повидираю мед з бджіл, — зашипів Млинковський.

Панни подали чай. Млинковський не втерпів: налив і випив чарку, заткнув графин затичкою й попросив винести цю спокусу з хати. Подали бутель слив'янки. Млинковський налив здоровий стакан і вихилив до дна, потім налив другий стакан і поставив перед собою.

— Чи це в вас, панотче, тільки дві хатини, як дві клітки? — спитав Млинковський й заглянув в кімнату.

— Є ще й третя, — недавно перегородив здорові старинні сіни стіною й зробив кімнату для дочок, — сказав отець Харитін.

Млинковський пішов оглядати кімнату й ліжка. Він розмірковував, скільки дочок накинути батюшці на прохарчування. Вийшло, що можна накинуть тільки дві, бо двом останнім не було де спати.

— Та й добра ж у вас слив'янка! Така смачна, що я, мабуть, не швидко оце вирвусь з вашої хати, — сказав Млинковський, хиллячи наливку та прицмакуючи.

— Пийте на здоров'ячко та очунюйте, — тихо обізвався отець Харитін.

"Коли б була знала таке лихо, була б накидала полиню в барило, — подумала Онися. — Видудлить оцей циган усе барило".

— Коли ви обідаєте? — спитав Млинковський в отця Харитона.

— Та вже ж не проти ночі, а вранці, по-сільській, — сказала Онися.

— По-сільській, як надворі світає. А в нас в городі тоді ще сплять, а обідають аж опівдні, а вранці тільки чай п'ють та снідають, — натякав Млинковський так, що аж пальці було знать. — Ми звикли спати довго, а обідати в ваш полудень.

Панни познайомились і завели веселу розмову; бренькали на гітарі, а потім пішли танцювати, показуючи, як вчила їх мадам. Млинковський видудлив за вечір сливе цілу макітру слив'янки.

— Ну, та й добра ж у вас слив'янка, — говорив Млинковський, цмокаючи губами.

— Чи хоч трохи вам полегшало, Крискенте Харлампійовичу? — спитав батюшка.

— Ого, ще й яка полегкість! Так неначе хто помазав медом по грудях та по животі. Чи не можна, паніматко, наточити ще макітерку на ніч? — просив столоначальник шипучим голосом. — В мене вночі спадає смага на рот та на губи, — треба промочувати.

Після вечері Онися мусила йти в льох і наточити другу макітру. Млинковський лічився таким способом до півночі, потім день і другий. Онися якось догадалась і розвела наливку водою. Млинковський покуштував, сплюнув і зараз попросив одвезти його до сусіднього батюшки, в котрого було дві дочки. Отець Харитін догадався, що час давати столоначальникові хабара.

— Оце я звелів набрати вам, Крискенте Харлампійовичу, мішок житнього борошна та мішок пшеничного. Прийміть, будьте ласкаві, — сказав отець Харитін.

— За житнє спасибі, а пшеничне візьму: моя жінка не любить житнього хліба, — так само од його слабує, як і я. Одначе... може, свині з'їдять! Звеліть кинути на віз мішків зо два або зо три, — сказав Млинковський.

— Добре, покладемо. Та будьте ласкаві, вже не прогнівайтесь за мої книги, — сказав тихо отець Харитін.

— Там щось, панотче, ви наплутали в книзі "о родившихся"... гм... Така плутанина... Розбирався, розбирався та насилу лад дав. Здається, у вас цього року вродила картопля. Звеліть кинути на віз мішків зо два або зо три. Моя жінка страх як любить печену картоплю, з маслом. Здається, у вас багато корів, і масло повинно бути? — сказав Млинковський.

— За те вже треба матушки спитати, — це не до мене стосується, — соромливо сказав отець Харитін. — Сало, знаю, що є, бо кабанчика закололи недавно.

Отець Харитін вийшов на часок і пошепотів з Онисією. Онися сердито забубоніла.

— Та й "одчоти" ваші поплутані. Господи, скільки я голову пополамав, поки дошпортався, в чім діло... Чи вродило пак в вас просо або гречка?

Моя жінка розвела кури, та качки, та індики, та й сам я од хороби лічусь курми та індиками. Вкиньте в віз з мішок проса або гречки, — жебрав Млинковський.

— Просо не вродило, а гречка вдалась добра, — сказав отець Харитін.

— От і добре! Вже "нема мені ні словечка, — нехай буде гречка", — як співають в пісні. Звеліть же парубкові запрягти воли та вишліть до Шандри, — я туди зараз їду, — сказав Млинковський. — А дві мої дочки нехай трохи посидять у вас: і їм буде весело, й вашим дочкам — веселіше, от і буде гаразд! Я, бачте, віз їх у гості до отця Мельхиседека, та думаю: нехай трохи повеселяться в вас, Онисіє Степанівно.

Онисія Степанівна не знала, що й казати: тільки очі витріщила на Млинковського.

— Прощайте, бувайте здорові! Завезете моїх дочок, коли ваша ласка, до отця Мельхиседека та кланяйтесь йому од мене низенько-низенько, — сказав Млинковський, тричі цілуючись з отцем Харитоном.

Перемлинкувавши пшеницю, гречку, а найбільше слив'янку. В отця Харитона, Млинковський сів на віз з двома дочками й рушив далі в об'їзд.

— На той рік, як не помremo, як дасть бог діждати, налейте слив'янки добреньке барило. Скільки в вас слив в садку! Та які сливи! Яка слив'янка! Тільки, паніматко, не доливайте водою, а чистою горілкою або спиртом. Та не беріть спирту в Іцька, а в Берка: Іцьків спирт тільки гусям пити, а не столоначальникам, — гукнув з воза Млинковський, виїжджаючи з двору на чужих конях. За ним рушив з двору воловий віз, повний мішків.

Дві панни Млинковські вгніздилися на ніч на ліжку отця Харитона й вигрівались в перинах трохи не до півдня. Онисія Степанівна мусила,

зціпивши зуби, спати в пекарні на печі. Панни вважали на себе, як на правдивих столоначальників, і коверзували в чужій господі незгірше свого татуня. Онися Степанівна задумала не наставляти їм самовара рано й вечір. Панни просто, без церемоній допоминались і трохи не загадували. Одна наймичка мусила покинути роботу в пекарні й сливе цілий день поралась та панькалась коло гостей. Дочки отця Харитона все бавились з гістьми й одбились од роботи. Млинковські поїли трохи не половину курей та качок, сахар і чай вийшов увесь, скільки його було в господі. Онися Степанівна одвезла в Богуслав на ярмарок трохи не повний віз мішків з борошном, а натомість привезла додому одну голову сахару та один фунт чаю. Голова сахару при великій з'їжі неначе од сонця розтавала.

— Візьми, панотче, та одвези оцих циганок до їх родича, бо вони нам вуха об'їдять, — говорила Онися Степанівна батюшці.

— Не смію, Онисіє Степанівно: Млинковський буде підбивати проти мене протопопа й вчинить мені багато лиха, — говорив отець Харитін.

— Коли ти не смієш, то я сама їх витурлю з хати.

— Турліть, та тільки стережіться, щоб нас не витурлили з парафії, — говорив отець Харитін.

Саме в той час божевільний Прокіп, Балабушин наймит, зовсім збожеволів і почав тинятись по селах та все по батюшках. Прийде до одного батюшки, посидить з тиждень та йде далі або блукає собі без тями по лісах та по хатах, без шапки, напнувши свиту на голову. Прокіп прибудився в Вільшаницю й прийшов до батюшки; увійшов в пекарню й поліз просто на піч, як у себе вдома.

— А чого це ти, Прокопе, прийшов до нас? — спитала Онися Степанівна.

— Чув, що в вас здорова піч, та й прийшов, — гукав Прокіп з печі.

— А що ж ти дурно в нас хліб їстимеш, чи що? Оце лишенько! Ще бог приніс одного богуславського столоначальника, — говорила Онися Степанівна.

— Я дурно хліба нігде не їм; я стану в вас за наймита, — обізвався Прокіп.

"От і добре, — подумала Онися. — Може, одробить мені за мою Марусю".

— Вставай же, та бери ціпа, та йди зароби обід, — сказала Онися.

— Ось нагріюся, то й піду, — сказав Прокіп.

Наймички підняли Прокопа на сміх. Позбігались панни дивитись на божевільного, як на диво. Прокіп нагрівся, взяв з стола шматок хліба й пішов у клуню до молотників. Молотники дали йому в руки ціпа й наскидали з засторонка купу снопів. Прокіп почав молотити, як машина, лупив ціпом снопи, аж солома летіла, — падкував коло роботи так, що аж молотники здивувались. Але згодом, мабуть, тим, що втомився, він витріщив очі на лати й став, неначе остовпів. Молотники жартували, сміялись з його, штовхали під бік, а Прокіп все стояв та дивився вгору. Через годину він знов вдарив ціпом по снопах й намотив більше од молотників. Онися поміркувала, що Прокіп робить добре, плати не візьме, й задумала хоч тим оддячити Олесі.

Живе Прокіп у отця Харитона тиждень, живе й другий і не одмикує од роботи; часом десь щезне на день, на два, та й знов вертається й лізе просто на піч. Але чим далі, тим чудніший ставав Прокіп. Раз вхопив він косу й пішов косити в городі сухий бур'ян та кропиву. Косе він та косе, аж піт з його ллється. Панни повибігали дивитись на ту чудасію.

— Нащо ти, Прокопе, косиш кропиву? — питали в його панни.

— Ото добрі в вас наймити! Літо минуло, а вони всього сіна й досі не викосили, — гукав Прокіп та махав косою. — Накошу оце сіна, — товар поїсть.

Другий раз Прокіп пішов на ставок, позгонив усі людські гуси й нагнав до батюшки повнісінький двір гусей, залучивши по дорозі з десяток свиней.

— Ото добрі тут наймички! Й досі гусей не позаганяли в хлів, — кричав Прокіп на наймичок.

Саме тоді приїхали до отця Харитона гості, та все панни, почувши, що в отця Харитона гостюють дочки Млинковського. Панни заночували й порозвішували на ніч на кілочках та на цвяхах по стінах білі спідниці та криноліни, що тоді почали входити в моду. З кімнати, де висіли спідниці та криноліни, були зроблені невеличкі дверці в пекарню. Прокіп нагледів ті криноліни, встав уночі, познімав їх з кілочків і вкинув у жлукто, що стояло у дворі під тином. В пекарні на грубі сушилось в ночовках питльоване борошно; Онися Степанівна думала того дня пекти паляниці для гостей. Прокіп взяв ночовки, висипав у жлукто борошно замість попелу, кидає зверху каміння та давай носити воду відром та лити в жлукто; йому здалось, що він ллє окропи. Одзоливши криноліни, Прокіп увійшов у пекарню й ліг спочивати.

Панни встали вранці й здивувались, що на стінах не було їх кринолінів та спідниць.

— Мамо, чи це ви поздймали з кілочків наші спідниці? — питала в Онисі Надезя.

— Поздймав і позолив ваші криноліни дурний Прокіп, — он підіть у двір та загляньте в жлукто, — сказала Онися Степанівна.

Панни повибігали у двір. З жлукта стриміли дроти кринолінів, як паліччя, а од жлукта до половини двора простяглася біла річка. Панни підняли гвалт і кинулись рятувати свої спідниці та криноліни; поскидали каміння й повитягали їх з жлукта. Криноліни були поламані, погнуті й помазані білою квашею.

— Та це ж він присипав їх зверху борошном, — сказала Онися Степанівна. — Ой лишенько моє! Чи не висипав він часом питльованого борошна з ночов?

Питльованого борошна в ночовках не зосталось і сліду, а порожні ночовки стояли на грубі.

— А бодай тебе золила лиха година та нещаслива! — крикнула Онися, вдарившись об поли руками. — От тобі напекла гостям паляниць. Це не Прокіп, а моє лихо. Мабуть, проклята протопопша сміється з мене та навмисне наслала на мене оцього навісного та божевільного. Йди собі додому до своєї протопопші та позоли її криноліни! Геть з мого двора, щоб і твій дух тут не смердів! — крикнула Онися до Прокопа.

— Та я ж хотів посолити й попрати паннам спідниці! Наймички лінуються прати, а я собі думаю: дай позолю й поперу в ставку, поки панни повстають. Їй-богу, цілісіньку ніч порався й не виспався, — одговорювався Прокіп.

— Йди собі к нечистому та ще й зараз, — крикнула Онися до Прокопа.

— Куди ж я піду, коли в мене нема своєї доми, нема батька, нема матері, — говорив Прокіп.

— Іди до своєї протопопші та й не приходь більше до нас.

— Коли й протопопша мене так само проганя, як і ви, каже, що я дурний, нічого не роблю, тільки дурно хліб їм. А поки був розумний, то й не проганяла, — одговорювався Прокіп.

— На тобі свиту та зараз геть з моєї хати! — кричала Онися.

— Якби в мене була своя хата, то я б і пішов. Куди ж я піду? Батька нема, матері нема. Була колись в мене мати, та на степи втекла, а мене покинула...

Прокіп сів на лаву й несподівано заплакав, як плачуть маленькі діти: попереду запхикав, а потім заривав голосно й втирав сльози кулаком. Наймички й панни почали сміятись, а сльози почали душити Прокопа. Він підняв голову вгору, як піднімають діти, й почав неначе стогнати, втиривши очі в стелю. В його сльози забивали дух, а далі перестали текти; очі стали сухі, а Прокіп все стогнав, неначе йому прийшов кінець. Сміх в пекарні затих. Наймички поскривлялись. Панни одна за другою повиходили з пекарні. Вийшла й Онися, махнувши рукою. А Прокіп ще довго ривав по-дитячій та кричав: "Мати втекла, мене покинула. Мати мене жалувала, гостинці мені давала; а тепер мене ніхто не жалує, гостинців не дає. Ой боже мій:! Ой-ой-ой! Я їм роблю, а вони мене лають, ще й з хати проганяють. Де ж я дінусь? Як прийде мати з степів, я матері все розкажу".

Довго плакав Прокіп, а далі впав додолу, неначе мертвий. Потім схопивсь, взяв свиту, напнув на голову та й пішов в Богуслав.

Дочки Млинковського ще довго жили в отця Харитона й були ладні жити хоч і до смерті. Отець Харитін боявся столоначальника й мовчав, але Онися Степанівна була не з такихських, що мовчать. Вона просто без церемонії сказала паннам, що їм час їхати далі, до свого родича. Панни мовчали, не хотіли збиратись в дорогу, все отягувались.

— Чи довго ще буду годувати оцих злиднів? Запрягай, парубче, коні та під'їжджай під ганок, — гукнула Онися на парубка.

Парубок запряг коні й під'їхав під ганок.

— Вбирайтесь, панни, бо вже коні запряжені; поспішайте, щоб завидна доїхати, — сказала Онися паннам.

Панни крутились, вертілись, — одначе мушили зібрати своє манаття, сіли й рушили з двору до отця Мельхиседека.

— Ой Онисіє Степанівно! Коли б часом з того чого не вийшло, — несміливо обізвався отець Харитін. — Ми собі розплодимо ворогів.

— Є вже їх і так доволі. Одним більше, одним менше, — все одно; за всі голови! Раз родила мати, раз і пропадати, — сказала Онися Степанівна.

## 9

Біда впала на голову отця Харитона несподівано. Отець Харитін вже постарівся, посивів і почав слабувати. Він став блідий та худий од клопоту, од важких довгих постів, що їх старі батюшки держали сливе аскетично. Перші його дочки повмирали, а менші поросли й вже трохи засиділись в паннах. Отець Харитін все кахикав, кородивсь на живіт і жалівся на кольки в боках і в грудях, — та й лічився орданською водою й херувимським ладаном: це були одні в його ліки.

Раз літом пройшла чутка, що по парафіях буде їздити архієрей, вікарій митрополита. Протопоп прислав отцю Харитонові архієрейський маршрут. В маршруті стояла й Вільшаниця.

— Ой боже мій! Ой господи! От тепереньки протопоп підставить мені стільчика! — говорив отець Харитін, бідкаючись. — Кажуть, архієрей опришкуватий і не любить старих батюшок.

— Чого ти бідкаєшся! Чи то ж ми зроду не бачили архієреїв? — говорила Онися Степанівна. — Як приїде, то й поїде.

— А як він мене пережене на малу парафію, а в Вільшаницю посадить молодого, вченого, — сказав отець Харитін.

— Нехай передніше мене зсадить з парафії, та тоді садовить кого іншого. А мене зсадить не легенько, — сказала Онися.

— Архієрей їде! Архієрей вже в Богуславі! В Богуславі буде снідати, а в Вільшаниці обідати! Готуйтеся, панотче Харитоне! Готуйте великий обід та вина, Онисіє Степанівно, для півчих, панотців та погоничів! — такі звістки передавали благочинні, панотці, станові, скачучи на конях в Богуслав, завозили дяки й диякони, викликані протопопом в Богуслав.

— Ой боже мій! Ой що ж нам робити! З ким порадитись? Де тих дорогих вин достати? — бідкався отець Харитін, ходячи по хаті та кахикаючи.

— Іди лиш до церкви та поприбирай, а я заходжусь обід варити. Та пошли до титаря, щоб достав риби та поїхав в Богуслав за вином: не питиме ж архієрей нашої варенухи, — говорила Онися Степанівна.

Прибігла титарка; поприбігали молодиці з усього кутка. В пекарні закипіла робота. На городі розклали багаття й приставили здорові горшки. Молодиці поназносили силу яєць, сиру, сметани, курей та поросят. На подвір'ї піднявся шум та гвалт. Обід готували на півсотні ротів: півчих, дияконів, поліцейських, благочинних, панотців, ще й погоничів. Пан і собі звелів зготувать обід на кожний випадок.

На дзвіниці поставили чоловіків виглядять й веліли дзвонити в усі дзвони, як тільки на богуславському шляху з'явиться архієрейський поїзд. Два верховці були задля того ж поставлені на шляху за селом.

Опівдні на шляху піднялась здорова курява, й з'явились три здорові вози. Чоловіки вдарили в дзвони. Здоровий дзвін був розбитий й гупав, неначе хто лупив молотком в розбитий чавун. Отець Харитін надів ризи й вийшов з причтом за браму в цвинтарі. Дзвони бренчали. Народ збігався до церкви й залив цвинтар, бо ще ніколи не бачив архієрея в Вільшаниці, одколи стояла Вільшаниця. Всі ждали. Отець Харитін ізнемігся од ждання й зблід. З дзвіниці крикнули, що три здорові повозки, які спускаються з горба на греблю, — то були три жидівські прездорові балагули з жидами.

Дзвони замовкли. Народ засміявся. Отець Харитін, блідий як смерть, вернувся в церкву.

Через дві години знов з дзвіниці нагляділи здоровий поїзд. Знов задзвонили в дзвони. Народу зібралось ще більше. Отець Харитін знов вийшов з хрестом за браму. З-за гори виїжджали вози за возами. Поперед усіх катав на конях благочинний, за благочинним протопоп, за протопопом справник, за справником становий, а там далі три вози з півчими, один з дияконами, один з протодияконом та з конторщиком. На кінці всього поїзду з'явилась блискуча карета, запряжена дванадцятьма мужичими шкапами. За каретою тягся довгий поїзд з панотцями, що проводжували владику далі по тракту. Поїзд заставив увесь шлях коло церкви, зайняв вигон коло цвинтаря. Карета стала коло брами. Протопоп з благочинним підбігли до карети, одчинили дверці й вхопили попід руки архієрея. Архієрей, ще не старий, здоровий, огрядний, широкий в плечах та рум'яний на виду, вийшов з карети. На йому лисніла проти сонця шовкова фіолетова ряса, а на грудях блищала панагія та зізда. Протопоп щось сказав тихо архієреєві, скося поглядаючи на отця Харитона. Отець Харитін як глянув на владику, та й перелякався, затрусився й стояв на одному місці, наче скам'янів.

— Що ж ти не підійдеш до мене з хрестом? Ти п'яний чи тверезий? — сказав голосно архієрей, так що ближчі парафіяни чули.

Отець Харитін перелякався на смерть. В його ноги затрусились, і він все стояв в брамі.

— Та підійди ж з хрестом! Чи ти недужий, чи п'яний? Благочинний, візьми в його хрест та піднеси мені, — сказав архієрей.

— Ні! Я чогось нездужаю, — обізвався о. Харитін.

Благочинний взяв од отця Харитона хреста й підніс архієреєві. Архієрей поцілував хрест і пішов у церкву. Дяки заспівали "Достойно єсть", — до їх пристав архієрейський хор. Дзвони дзеленькали, а великий дзвін хрипів, неначе стара розбита сковорода.

— Чом ти не купиш нового дзвона? Чуєш, як стукає твій дзвін, неначе розбитий казан, — сказав архієрей до отця Харитона.

— Я... в... ваше преосвященство!.. Хлопці на великдень на radoщах так дзеленькали, що дзвін трохи луснув, — сказав отець Харитін.

— Що він каже? — спитав архієрей в благочинного. Благочинний переложив слова отця Харитона по-руській.

— Ти не дбаєш за дім божий. В тебе дзвони порозбивані, церква стара, антимінс старий, все старе, — казав сердито в олтарі архієрей на всю церкву. — В тебе все старе й нечисте. А то що? — Архієрей показав пальцем на жертівник, де золотий промінь сонця видав кілька порошин.

— Дурак, старий простець, неуч! — заgrimів архієрей на всю церкву.

В отця Харитона в душі похололо.

— Чи чуєш, бра, як архієрей попа лає! — гомоніли нишком люди в церкві.

— А може, то він так чудно богу молиться, — обзивались декотрі чоловіки.

— В тебе книги несправні. Ти не вмієш писати книжок. Де ти вчився? — спитав архієрей.

— Я вчився дома в батька, — ледве насмілився промовити отець Харитін, — а на священика мене екзаменував духовник в Лаврі.

— Знаю я ваші екзамени. Попереводять вас, старих, на малі парафії, — суворо сказав архієрей.

— Мене вільшаницька громада обібрала на парафію, — тихо обізвався отець Харитін, пригадуючи слова Онисі.

— Що він каже? — спитав архієрей в благочинного, не розуміючи по-українській.

Благочинний переложив слова отця Харитона по-руській. Архієрей спанхнув, аж почервонів.

— Яка там громада! Яке має право громада настановляти вас! Я вам покажу громаду, ви, старі п'яниці, дурні, неучі! Ми вас перечистимо!

З олтаря на шановну громаду так і сипались слова: "дурак", "болван", "неуч", "п'яниця". Молодиці думали, що то архієрей якось по-своєму молиться богу, і почали бити поклони. Чоловіки гомоніли: "Чи ти ба, як архієрей лається в олтарі?"

— Благочинний, зніми з його ризи й рясу! — сказав сердито архієрей.  
— Я вам покажу громаду.

Благочинний підскочив до отця Харитона, зняв з його ризи, підризок, а потім рясу. Панотцеві здалося, що архієрей вже заборонив йому служити службу божу. Отець Харитін стояв, неначе громом прибитий; він не чув, як його розоблачали, знімали з його ризи; він зовсім охолов і здеревенів.

Півчі гриміли. Церква була повнісінька людей. Архієрей вийшов з царських врат, поблагословив народ і сказав кілька слів до людей, що вони недбайливі, що в їх дзвони побиті, церква стара й несправна.

— Що то він каже? — питали один у другого люди.

— Хто його зна: чи навчає, чи докоряє за щось, — говорили люди.

Благочинний торкнув о. Харитона, щоб він запросив архієрея на обід.

Отець Харитін насмілювався приступити до владики й попросив до себе на обід. Але в той час в церкву увійшов польський пан дідич, з котрим архієрей колись обідав в одному селі в поміщика. Архієрей зирнув на його і впізнав. Пан приступив до царських врат, поцілував хреста й запросив архієрея до себе на обід. Архієрей покинув навчати громаду й пішов з паном з церкви. Тільки що вони вийшли за поріг, архієрей тричі поцілувався з паном, взявся з ним попід руки й пішов до карети.

— Чи ти ба! З паном аж тричі поцілувався! — загомоніли люди по всьому цвинтарі. Молодиці осміхнулись, а чоловікам стало ніяково: вони очі попускали. В селі люди не любили пана дідича.

Сідаючи з паном в карету, архієрей голосно, зовсім не по-церковному розмовляв з паном і навіть зареготався. Громада почула й собі

засміялась. Карета покотила в панський двір, і ні одна душа не пішла проваджувати архієрея до панського двору.

Зате народ рушив за повозками, котрі поїхали в батюшин двір. Повозки заставили сливе усе подвір'я і навіть тік. Півчі, диякони, панотці, поліцейські, протопоп, а за ними всіма погоничі залили покої, сіни й пекарню отця Харитона, Позастеляли столи в усіх покоях, навіть в сінях. Вся ватага кинулась до позастелених столів. Погоничів посадили обідати надворі під вікнами. Кури, гуси, поросята, індики — все щезло в одну мить. Півчі кричали: "Горілки!" Протодиякони кричали: "Наливки!" Погоничі не хотіли їсти житнього хліба й репетували: "Давай паляниць!" Паляниць не стало, погоничі стукали ложками в вікна, аж шибки побили. Молодиці бігали, розносили страву й все-таки не нагодували тієї сарани. На двір отця Харитона неначе набігла татарська орда, об'їла, обпила, ще й вилаяла Онисю Степанівну, що всього було мало. На виїзді отцю Харитонові довелось давати хабарі протодияконові, півчим, конторщикам і регентам. Перед вечором архієрейська карета рушила з панського двору, а за нею рушив увесь поїзд.

Отець Харитін, випровадивши орду, як упав на ліжко, та вже більше й не вставав. Він пролежав місяць та й богу душу оддав. Зосталась Онися Степанівна удовою з двома дочками та сином. Ще перед архієрейським приїздом Онися Степанівна поховала батька й матір. А тепер довелось ховати й свого панотця. В домі піднявся великий плач: голосила Онися Степанівна, плакали дочки. З села посходились молоді й баби, натовпились в покої й голосили на весь двір. Отця Харитона поклали в світлиці без риз і навіть без ряси: це ще більше завдавало жалю й своїм, і чужим, і парафіянам.

— Де ж я тепер дінусь? Куди я голову прихилю з сиротами? Мене виженуть з хати, викинуть з оселі. Тепер же я нещаслива й безприхильна навіки! — голосила Онися Степанівна. — Кругом мене вороги: нема в кого поради шукати.

Зібралась у двір вся вільшаницька громада. В городі запалало багаття: громада ставила обід. Поз'їжджались священники й поховали з громадою останнього вибраного громадою батюшку. Священники радили Онисі не гаяти часу, — їхати до Києва та просити митрополита, щоб він залишив парафію за сиротами. Четвертого дня після похорону Онися Степанівна поїхала з прошенням до владики.

Приїхала вона в Київ, взяла прошення, взяла в руки здорову паляницю й пішла в Софійське до владики. Але, йдучи до Софії, глянула на Михайлівський монастир, де жив архієрей, і в неї в душі закипіло: в неї прокинулась природжена завзятість.

— Зігнав з світу мого панотця! Вкоротив йому віку! Піду та хоч вилаю. Я не подивлюся, що він архієрей: є в Києві й старший над ним.

Онися Степанівна постояла серед Софійського майдану, подумала одну хвилину й замість Софійського пішла до Михайлівського. Вона в дорозі не виспалась, дуже здорожилась, була роздратована, увійшла в прихожу, поклала паляницю на вікні, сіла й ждала своєї черги, поки її покличуть в зал, де сидів архієрей.

Прийшла черга до неї. Келейник махнув до неї рукою.

Онися вся в чорному, в чорній довгій сукні, внизу обшитій білою стьожкою, в чорній хустці на голові, висока, рівна й суха, увійшла в зал і поцілувала архієрея в руку.

— Що скажеш? Чого просиш? — спитав архієрей. — Звідкіля ти?

— Я, владико, удова, матушка з Вільшаниці. Не просити прийшла я, — прийшла позиватись, — сказала Онися Степанівна.

Архієрей не розібрав гаразд тих слів і знов спитав:

— Чого ти просиш? Де твоє прошення?

— Я не з прошенням прийшла, — я прийшла спитати, нащо ви запагубили панотця? Він через вас вмер, — сказала Онися сердитим голосом.

Архієрей ці слова зрозумів. Сердитий тон так його вразив, що він встав з крісла.

— Що ти? Що з тобою? — питав архієрей. — Чи ти сумашедша, чи божевільна?

— Хвалити бога, я ще не сумашедша. Ви, святий владико, ославили мого небіжчика, здійняли з його ризи й рясу. Він через вас перепечалився, заслаб од страху й вмер.

Онися все піднімала голос, а з останнім словом не видержала й заридала голосно на увесь зал, так, що луна пішла попід високою стелею. Архієрей стояв і тільки дивився на Онисю Степанівну.

Онися переплакала, перевела дух, і її очі знов суворо блиснули.

— Якби не ви, мій панотець був би й досі живий. Я на вас буду плакати з сиротами весь свій вік. Ви послухали Балабухи; а протопоп давно злий на нас через свою погану жінку. Вони нас знеславили, обговорили. Хіба я винна, що протопопша одбивала од мене наймичку Марусю?

— Про яку Марусю ти ото верзеш? Що ти верзеш? Ти п'яна, — сказав архієрей, пригадавши тепер Вільшаницю й старого отця Харитона.

— Ні, я не п'яна, — я твереза; я чесна хазяйка, а не п'яниця; я не тікала з гусарами, як наша протопопша; мене не крали гусари. То протопопша сиділа в гусарина на однім коліні, а на другому жидівка

Хайка. Все лихо скоїлось через протопопшу. А ви пойняли їм віри та й здійняли рясу з мого безщасного покійника.

— Вийди геть! — крикнув архієрей.

— Ба не вийду. Я приїхала позиватись, а не прохати. Де я, безпритульна, тепер дінусь? Куди я голову прихилю? Де я діну сиріт?

Онися розлютувалась і вже кричала на увесь зал.

— Я буду жалітися митрополитові. На вас буде суд божий на тім світі! Теперечка мені хіба тільки втопитись з сиротами! Ой я безталанна! Проклятий той час, коли я на світ народилась...

Онися Степанівна знов заридала на увесь зал. Архієрей бачив, що од неї трудно одчепитись, пішов у другу кімнату й двері причинив. Онися ще довго голосила й промовляла, а далі махнула рукою, вийшла з покоїв і пішла до митрополита.

Онисю Степанівну впустили до митрополита. Митрополит був дуже старий, дуже добрий, тихий на вдачу чоловік і великий аскет. Він сидів в кріслі коло стола в чорній скуфії. Онися увійшла з паляницею в руках, взяла благословення, подала, по стародавньому звичаю, паляницю й прошення. В неї з очей і досі текли сльози.

— Спасибі за святий хліб, дар божий! Чого ти плачеш? — спитав ласкавим голосом митрополит. — Чи тебе хто зобижає, чи що?

— Де вже пак мені не плакати, святий владико! Архієрей звів з світу мого панотця, — сказала Онися, впавши владичі в ноги.

— Як то? — промовив здивований митрополит. Він аж устав з крісла й перехрестився. — Встань, говори! Ти удова?

— Звів з світу!. — говорила Онися, втираючи сльози хустинкою.

— Де? Як? Чи вже ж цьому правда? Сили небесні! Що ти говориш?

— Святий владико! Архієрей зняв з мого панотця ризи й рясу при всій громаді, а він з переляку як ох, та й ох! та через місяць і вмер, — сказала Онися.

— Ой боже мій! Ой який великий гріх вчинився! Сили небесні! Може, твій панотець вчинив щось недобре? Може, проступився?

— А що ж він вчинив? Сказати правду, не він винен, а я: я полаялась з протопопшею за наймичку, а протопопша намовила протопопу, і він наговорив архієреєві на мого панотця. Та вже ж як там не було, нехай вже їх бог судить, а я зісталась сиротою з дітьми.

— Не плач, я залишу за сиротами парафію, а тобі нехай зять одділить третину жалування й приносин до церкви і огорожу.

— Чи не можна, святий владико, одділити половину? В мене дві дочки, ще й синок в школі вчиться.

— Не можна. Буде з тебе й третини. Шукай дочці жениха, та йди здорова, та молись богу. І я за тебе помолюсь і за твоїх сиріт. Боже, благослови тебе!

Онися перестала плакати, втерла сльози, поцілувала в руку владика, подякувала й поїхала додому.

Пішла чутка по селах, що митрополит залишив парафію за сиротами. Восени почали їздити до сиріт семінаристи, а перед покровою за Надезю посватався молодий семінарист Петро Завіновський. Він був не дуже гарний з лиця: білявий, товстий, трохи кирпатий; але Надезі, як сироті, не було чого гарбузувати. Вона дала слово, заручилась, і після покрови

Онися Степанівна справила весілля. Весілля було сирітське: без музик, без танців. Гості повечеряли та й роз'їхались.

Онися Степанівна обділила дочку й зятя всім, що було потрібно на господарстві: дала три пари волів, дві корови й телицю, пару коней, дала трохи грошей, і сама перейшла з меншою дочкою Палазею в нову, перероблену з сіней, кімнату.

Онися Степанівна, як стара господиня в домі, й не думала випускати з своїх рук господарських віжок. Вона забрала в свої руки всі ключі — од комори, од льоху, навіть од возовні. Зятеві вона дала тільки ключі од стайні, а молода господиня Надезя зосталась зовсім без господарського портфеля. Ця річ дуже не сподобалась Надезі. Надезя вдалась на вдачу в свою маму: любила верховодити. Зять був так само самостійний і запопадний; почалось змагання в сім'ї, потім колотнеча.

Онися Степанівна задумала годувати зятя, по старому звичаю, борщем та кашею. Зятеві схотілося кращої харчі. Він звелів ставити вранці й увечері самовар, їздив в Богуслав та купував м'ясо та питльоване борошно на паляниці. Онися почала докоряти зятеві. Почалась в господі звичайна тяганина за господарське право двох хазяйок в хаті.

Раз Надезя взяла ключі од комори й не оддала матері. Онися Степанівна лапнула рукою коло пояса, де в неї завжди висів здоровий пучок ключів, і не знайшла ключів. Вона побігла в Надезину кімнату.

— Надезю! Чи це ти не оддала мені ключів, чи я їх де згубила? — спитала Онися Степанівна.

— Ні, не оддала, — сказала Надезя.

— То дай їх сюди, — сказала Онися Степанівна.

— Нащо вам, мамо, ключі? Я буду видавати харч до пекарні на поживок для всіх!

— А то навіщо? — крикнула Онися Степанівна.

— Та тим, що ви годуєте нас борщем та кашею, — обізвався зять, почервонівши.

— Ото великі пани понаїздили в Вільшаницю! Як забагатієте, тоді будете їсти пундики. Передніше придбайте добра, та тоді й коверзуйте. В мене зайвини та збитків не було й не буде, — сказала Онися Степанівна.

Зять спанув. Його лице почервоніло. Він підняв голову вгору.

— Коли сказати по правді, то господиня в домі — моя Надезя, а не ви, — сказав гордовито зять.

— Хто? Надезя, а не я? Я тридцять років тут господинею! Мої комори, моє й добро в коморах! Наоріть, насійте, та тоді й будете господарями. Дай сюди ключі! — крикнула Онися до Надезі й кинулась до її кишені, де бряжчали сховані ключі.

— Надезю, не давай! — крикнув зять. — В коморі яйця, сир, масло, всяке добро, а ви нас годуєте кашею з салом, — сказав зять.

— Не ваше масло, не ваш сир! Я сир продам та собі грошей зароблю. В мене дочка панна, в мене син, — сказала Онися.

— Дочка при нас житиме й харчуватиметься, й ви будете при нас. Хіба ми вас виженемо з хати, чи що? — обізвалась Надезя.

— А ти думала ще мене з хати вигнати? О, не діждеш цього! Я тут господиня, а не ти. Як заходжусь та наважусь, то й хата піде уперекидь, а ви вилетите з Вільшаниці.

— Ба я тут господиня! — сказала Надезя. — Тут на парафії мій чоловік, а я його жінка.

— Овва! Яка господиня! Це дім мій — його ставив твій дід Моссаковський. А коли хочете коверзувати, то нехай вам громада ставить другу, опрічню хату, — сказала Онися.

— Хоч дім — ваш, та він стоїть на церковнім ґрунті, тим він і наш, — сказав зять.

— Земля церковна. Орить свою частку городу, а дім мій. Я тут була й буду господинею, а вам не хочу в руки дивитись. Дай, Надезю, ключі! — крикнула Онися.

Надезя не думала оддавати ключі. Онися без церемонії засунула свою руку в кишеню й вихопила ключі так швидко, що Надезя й незчулась і не опам'яталась. Онися гуркнула дверима й пішла в свою кімнату, приказуючи: "От і правда, як співають: "Ой піду я до дочки, наберуся бідошки; ой піду я до сина — лиха моя година!"

Змагання то за се, то за те виникали сливинь щодня. Стара бігала лаятись до молодих, а зять взяв молотка й цвяшків і забив двері в тещину кімнату, щоб теща до їх не ходила сливинь щодня змагатись та лаятись.

— Забивайте, забивайте двері од матері. А я й через двері достану до вас. Я вас вижену з Вільшаниці, як не будете покірливі мені, — кричала Онися Степанівна через двері. — Це буде найкраща діляниця!

Од того часу зять з Надезею пили чай в своїй кімнаті й купували до столу м'ясо за свої гроші. Онися продавала сир та масло з своїх корів і ховала гроші в свою скриню. Од того часу в пекарні була одна наймичка материна, а друга зятева. Стали навіть обідати нарізно: мати з Палазею рано, по-старосвітській, а зять з Надезею пізно, опівдні. Онися держала ключі в скрині під замком і сама ходила в комору та в льох.

Настала весна. Завіновський почав піддобрюватись до тещі та все заговорював, щоб вона оддала йому свою третину городу.

— Нащо вам, мамо, той клопіт! Я виорю, й зралю, і заскороджу, й посію, й вас прохарчую. Нащо вам розводити ті воли та плуги: ви вже старі, — такої співав зять.

— Так, зятю, так. А як ви мене не схочете годувати хлібом, чим я тоді живитимусь? Лучче-таки й безпечніше, коли я матиму свій хліб та не буду нікому дивитись на старість в руки. Якби пак ви обоє були статковиті люди, а то!.. Ет! — говорила Онися.

— А я таки виорю й засію увесь город, — говорив зять.

— А я не дам. Городу зроду-звіку не дам нікому, — й не просіть, і не канюchte в мене.

Настала весна. Завіновський найняв чоловіка й вислав плуга орати город. Город був на леваді дуже здоровий. Чоловік виорав зятеву половину. Зять звелів орати й тещину частку.

Онися вибігла на город і підняла гвалт.

— Не ори моєї частки, бо я тобі плуга порубаю, — кричала вона на чоловіка.

— Коли батюшка звеліли орати увесь город! — говорив чоловік і погнав воли на Онисину частку.

— Не ори, кажу тобі, бо підеш під суд. Це моя частка. Геть з мого городу! — гукнула Онися й при тих словах вхопила обіруч здорову палицю й давай лупити воли по мордах. Воли закрутили головами.

— Не бийте-бо худоби! Що вона вам винна? — гукнув мужик, розсердившись за безвинну худобу. — Гей, сірі!.. Оступіться, матушко! Не нівечте мені худоби надаремно!

— Оступись сам, а я не оступлюсь! — репетувала Онися й розп'яла руки перед самими волами.

Завіновський з Надезею вибігли на город і кричали, щоб мужик орав увесь город. Онися стояла перед волами, розчепіривши руки.

— Поганяй воли! Чого ти стоїш та дивишся? — гукнув зять на чоловіка.

Чоловік погнав воли. Онися лягла на землю впоперек перед самими волами.

— Передніше переореш мене пополовині! Під суд підеш і ти, й твій дурний піп! — кричала Онися, лежачи на землі.

— Одколи живу на світі, ще не орав попадь! — гукнув мужик, кинув батога та й пішов додому.

Онися встала, звернула воли на зятеву половину й погнала їх по ріллі. Вони потягли плуга по городі, збиті з пантелику.

— Це кара господня, а не теща! — гукнув Завіновський.

— Геть з моєї господи, щоб і дух твій тут не смердів, — гукала Онися до зятя. — Запрягай коні та виїжджай з Вільшаниці, бо я тобі не дам тут жити. Я тобі покажу, як однімати у сиріт шматок хліба! Або я вас одселяю звідсіль геть, отуди над став! — репетувала Онися на увесь город.

Полаявшись з зятем, Онися пішла на цвинтар на могилу отця Харитона поплакати. Вона плакала й приказувала: "Все кругом мене вороги! Тільки ти один був для мене добрий цілий вік; тільки ти мене жалував і не кривдив!"

— Твоя мама — чиста сатана. Вона не дасть мені спокою цілий вік! Ой, школьно ж мені! — говорив зять до Надезі.

Онися Степанівна таки встояла на своєму: покликала молодиць і сама з молодицями скопала всю свою частку городу, засіяла й засадила. Після визволення селян од панщини молодиці знов пригорнулися до старої матушки-удови, почали заходити до неї в гості й помагати їй в роботі. Онися Степанівна жалілась їм на свого зятя. Вони настренили й своїх чоловіків проти молодого батюшки.

Забравши третину городу, Онися Степанівна одділила собі й третю частку садка, частку найкращу, де росло старе дерево. Настало літо. Онися Степанівна випрохала собі місце проскурниці, таки в Вільшаниці, й вже мала свою проскурницьку частку поля. Знайшовши собі в селі супряжича, в супрязі з ним виорювала й засівала свою частку поля.

Настало літо. Онися Степанівна полола грядки й усе кмітила та стерегла свою частку садка. Але Завіновський з Надезею потаємці без церемонії рвали вишні та черешні на материній частці. Палазя підгляділа й сказала за це матері. Онися Степанівна од того часу сиділа в садку, плела панчохи й стерегла свого садка. Але на вакації приїхали до зятя два малі брати школярі.

Од школярів трудно було встерегти стиглі червоні вишні та черешні. Як тільки Онися йшла в хату господарювати, школярі лізли на вишні й господарювали по-своєму. Онися лаяла, кричала, але це нічого не помагало. Нарвавши черешень, школярі втікали, неначе прудкі кози, в берег у верби, так що їх і конем не можна було догнати.

Онися далась на хитрощі. Вона сіла під вишнями, поклала коло себе тичку, а далі лягла на траві в холодку й вдавала, ніби спить: розкидала руки, зсунула трохи з голови хустку, висмикала собі пасма коси й хропла на весь сад. Школярі закрались, вгляділи, що бабуса спить; один виліз на вишню, другий на черешню та давай рвати бабусині ягідки. Як скочить бабуса з місця та за тичку, та до школярів:

— А, ви, сякі-такі! Попались? А злазьте сюди! Я тепер вам дам джосу! — гукала бабуня.

Вона вхопила тичку та давай лупить того хлопця, що сидів на вишні. Хлопець верещав не своїм голосом, а далі скочив і втік. Онисія кинулась до другого. Але другий сидів на черешні. Черешня була здорова, як дуб. Школяр поліз вгору. Онися махала тичкою й ніяк не могла його дістати. Школяр дерся вгору, сів на самому вершку й спокійненько їв ягідки та дражнивсь з бабусею, шпурляючи кістки додолу та влучаючи бабуню то в лоб, то в ніс.

— Еге, не дістанете! Еге, не влучите! Невлучна в вас рука. Отут же я наїмся ягідок всмак, — гукав вгорі школяр, а потім почав дражнитись, розказуючи бабуні казку за Змію та Івасика Телесика: "Змія качається під дубом та каже: "Покочуся, повалюся, Івасевого м'ясця наївшись". А Івасик сидить зверщечку та співає: "Гуси, гуси-лебедята! візьміть мене на крилята!"

Онися наробила гвалту на весь садок, побігла до зятя, вилаяла зятя й Надезю, а потім вже лягома, щоб ніхто не бачив, пішла на цвинтар на могилу й виплакала свої сльози й свою злість.

Настала осінь. Завіновський зібрав з поля хліб і перемолотив. Надезя збрала городину. Треба було хліб зсипати в комору, городину складати в льох. Онися дала ключі од комори та льоху, але як тільки Завіновський поховав своє добро, Онися Степанівна знов хотіла загарбати ключі в свої руки. Надезя не оддавала ключів. Мати з дочкою трохи не побились за ключі серед двора, але все-таки Онися видерла ключі в дочки. Завіновський їздив жалітись на тещу до Балабухи. Балабуха вже боявся зачіпати Онисю Степанівну й радив Завіновському перейти на другу парафію. Завіновський так і зробив. Вилаявшись з тещею на дорогу, він поїхав до Києва й перепросився на другу парафію.

— Отак би й давно зробив, — говорила Онися Степанівна. — Це не Завіновський, а правдива завіна! Підожду другого зятя: може, трапиться добрий чоловік.

Завіновський виїхав з Вільшаниці. Онися одбила двері до своєї кімнати й знов стала господинею на всю губу, — й на все подвір'я, й на весь дім. Вона поїхала до Києва й випросила в митрополита вільшаницьку парафію для своєї меншої дочки Палазі.

Палазя була й краща за Надезю, й не така натуралиста, як Надезя. За неї швидко посватався молодий семінарист Василь Лопатинський. Онися випрохала собі в митрополита третю частку городу й для себе, й ради сина, що вчився в семінарії.

Лопатинський був чоловік тихий, спокійний й помирливий. Він поважав Онисю Степанівну й годив її, а це дуже подобалось Онисі. Менший зять любив читати книжки, сидів дома й не дуже вмикався в господарство. Онися взяла в свої руки всю господарську справу: командувала наймичками й наймитами, як за живоття отця Харитона. Вона все орала свою частку городу й збирала та продавала овочі з своєї частки садка навіть тоді, як її син вийшов з школи, оженився й став на парафії. Другий зять не сперечавсь з тещею, мовчав собі та читав книжки. Палазя була спокійна й не змагалась з матір'ю, корилась їй. Онися жила, як риба в воді. Всі ключі висіли в неї коло пояса. Вдосвіта, як

зять і дочка ще спали, вона вставала, будила наймичок та наймитів і товклася в пекарні, як Марко по пеклі. Влітку вона їздила сама на поле до косарів, до громадильників, до женців і кмітила за ними, як добрий осавула. Вона знала, коли наймички любили в полі спати, й ненароком наїжджала в поле й лупцювала сонних наймичок батогом.

Наймички й наймити ненавиділи її, бо знали, що все-таки не вона господиня в домі. Один наймит встругнув-таки Онисі штуку з досади, щоб хоч трохи помститись над нею.

Раз Онися поїхала в поле, щоб сполохати сонних наймичок. Побудивши їх, побивши й полаявши, вона сіла на візок і звеліла парубкові поганяти додому.

— Їдьмо, матушко, навпростець, то швидше приїдемо додому, — сказав парубок.

— Про мене, поганяй навпростець, бо справді дома багато діла, — сказала Онися.

Парубок повернув межами та суголовками. Простий візок був труський і почав підскакувати на межах. Онися вхопилась обома руками за полудрабки й гецала на возі, наче козачка танцювала.

Погонич зумисне гнав коні з усієї сили. Візок скакав по грудках та межах. Наймит сміявся в рукав, аж спину згорбив.

— Та не жени так коней, бо з мене дух випре! Як тільки буде межа, або борозна, або розора, скажи мені, то я вхоплюсь руками за полудрабки та й підведусь, бо я сама вже недобачаю! — гукала Онися. — Чи чуєш?

— Та чую, чую! Підведіться, матушко, бо ось-ось зараз буде поперечна борозна, — говорив погонич.

До перехресної межі було ще з добрий сажень. Онися підвелась, вхопившись за полудрабки, й висіла на возі, аж гойдалась, неначе гойдалка. Вона думала, що вже поминули межу, й сіла, опустивши руки. Саме тоді візок потрапив на межу й підскочив вгору. Онисю так підкинуло, що вона аж гекнула й трохи не вискочила з воза.

— А бодай тобі в печінках так гекнуло, як оце я гекнула, — сказала Онися.

— Стережіться, матушко, бо ось зараз буде знов борозна, — крикнув наймит.

Матушка знов вхопилась руками за полудрабки й гойдалась на повітрі на своїх руках, як на ресорах. Тільки що вона пустила руки, віз знов скочив вгору. Матушка аж гикнула.

— Бий тебе сила божа! Мене аж гикавка напала. Не поїду я з тобою більше зроду-звіку, — сказала Онися. — Лучче сама буду поганяти, а з тобою не поїду ніколи в світі.

По обіді вона сіла на візок і поїхала вже сама без погонича в Богуслав, на базар за глечиками. Накупила вона повний візок глечиків, прикрила їх сіном, сіла й помаленьку поїхала додому.

Онися держала в одній руці віжки, а в другій — батіг. Глечики, повтикані в сіно в передку, почали вискакувати. Онися все прикривала їх сіном, щоб часом люди або й, борони боже, відьми не вгляділи та не наврочили корови. А глечики все-таки вискакували й виглядали на світ божий. Онися кляла їх в батька-матір. Трапилось в одному місці з'їжджати з гори в чиємусь хуторі. Онися не здержала з гори візка. Коняка поперла з усієї сили. Глечики почали танцювати на возі й вискакували наверх. Онися пустила віжки й почала прикривати їх сіном, бо саме тоді йшли молодичі назустріч. Візок наскочив на горбок і перекинувся. Онися випала з воза, а на неї посипались глечики.

— Ой бідна моя головонько! — гукнула Онися й замість того, щоб доганяти коняку, вона вхопила в'язку сіна й кинула на глечики. Але то було надаремно. Онися прикрила сіном самі за себе черепки.

Якийсь чоловік впіймав коняку на греблі й поправив візок. Онися взяла одним одного глечика й з ним приїхала додому.

— От тепер смійтесь з мене: привезла з ярмарку одного цілого глечика, — сказала Онися.

— А треба ж було таки dokonче самим їхати, — сказала дочка.

— Еге, дочко: добре, що ви сидите та тільки книжечки читаете.

Восени Онися зібрала городину з своєї частки й сама повезла на базар продавати капусту, картоплю та моркву. Олесья їхала через базар, вгляділа Онисю, засміялась їй в вічі, прийшла до воза й почала торгувати моркву, хоч їй моркви зовсім було не потрібно. Онися одвертала голову, але таки добре торгувалась і не спустила Олесі й шага. Олесья посміялась, посміялась та й пішла, нічого не купивши.

Зять довідався, що протопопша наробила смішків з його тещі, й більше не пустив Онисі на ярмарок.

— Нащо вам здався той клопіт. Та й не личить вам сидіти на базарі. Чи ми вам хліба жалуємо, чи що? — говорив зять.

— За це не скажу, не пожаліюсь, але мені час і на смерть дбати: я не хочу, щоб мене поховали за чужі гроші, а не на мої: не хочу й з домовини дивитись комусь в руки, — говорила Онися. — Нехай мене й поховують на мої труда, й обід по мені справлять, і пом'януть мою душу по смерті на мої труда, а не на чужі.

Придбавши грошей, Онися роздавала милостиню старцям щонеділі, але вибирала черствий хліб і такі черстві пироги, що й наймички не їли. Вона, певно, хотіла придбати собі царство небесне дуже економічно. Старці вже знали її милостиню і з неохотою простягали до неї руки під церквою.

Раз в велику суботу наймичка спекла паску для слуг і пішла в глинище по глину. Глинище завалилось, і глина вбила дівку. Онися одібрала одну паску, спечену тією наймичкою, й думала оддати її старцям за душу покійниці. Але минув перший день великодніх свят. Онися подивилась, що паска дуже здорова, й пошкодувала оддавати старцям. Вже минув тиждень, а паска все лежала в хижці. Онися, що гляне на паску, то їй все стане шкода оддавати. Настали проводи. Онися побачила, що вже миші проїли в пасці дірку, й сама однесла паску під церкву. Під церквою стояв старець Трикоза, кривий на одну ногу, видроокий, але гордий дід, як давній кум Онисин, Шмид.

— На ж тобі, старче божий, цю паску, та розділи по скибці всім старцям, та помолись за душу нашої наймички Пріськи, — сказала поважним голосом Онися, пишаючись такою щедрою милостинею.

Трикоза взяв паску, але з недовірою подивився на Онисю. Одначе паска була здорова, жовта, зверху помазана яйцями. Трикоза тільки скося зирнув на дірку в дні паски.

Всі старці пішли слідком за Трикозою. Трикоза вийшов за дзвіницю, сів на траві, простелив хустку, взяв ножа, щоб покряяти на скибки й поділити паску. Старці посідали кругом і жадібними очима слідкували за ножем.

— Ой, чогось паска дуже легка, — прохрипів Трикоза.

— Мабуть, з доброго борошна, та ще й на яйцях, — промовили старці, заздалегідь смакуючи.

Ніж пірнув в паску. Трикоза перекраяв її пополювині й розломив. Паска була сливе порожня і всередині зацвіла, ще й, неначе на сміх, з неї вискочила миша й пошилась в траву.

— Господи, Йсусе Христе! Це Парасчина душа ховалась в пасці, — промовили перелякані старці.

— От тобі й паска! Я таки вгадував, що воно щось та є! — сказав Трикоза. — А бодай ти на тім світі їла такі паски!

Всі старці поскривлялись, що дурно роздражнили смак, схопились з місця та й повтікали з переляку од Парасчиної душі.

— Та однесіть же котрий та хоч у воду вкиньте! — кричав Трикоза.

Але старці вже того й не чули й швидко дали драла. Кривий Трикоза мусив зібрати в хустку скибки та шматки свяченого й шкутильгати добру верству до ставка, щоб, по християнському звичаю, укинути в воду свячене.

Трикоза вертався од ставка й ішов проз батющин двір. На ганку сиділа Онися й угляділа його. Вона роздобрилась ради празника й хотіла ще подати йому милостиню грішми.

— Старче божий, а ходи лишень сюди! Ось я тобі подам милостиню грішми.

— Спасибі вам за ту паску, що я оце вкинув у ставок, бо її миші зовсім перетрубили всередині. А як подасте на милостиню грошей "маняків", тих стародавніх, що ніхто їх і не бере, то й за це спасибі, — сказав Трикоза й тільки рукою махнув.

Онися вибирала з своєї торбини з грішми старі гроші, ще вибиті за Петра III, за Катерини II та за польських королів, і роздавала їх старцям. Старці носились з тими грішми по жидах, але їх ніхто не брав.

Сім'я другого зятя почала більшати. Він приставив до старого дому дві кімнати, а Палазя, побувши рік в пансіоні, задумала прибрати світлицю по-європейській. Світлиця була заставлена, по-давньому, старими образами під самісіньку стелю. Палазя боялась зобидити матір і пішла на хитрощі.

— Мамо, в вашій кімнаті мало образів; перенесу я до вас з світлиці кілька образів, щоб вам було краще молитись, — сказала Палазя.

— То й поперенось, але не багато, щоб у світлиці не були голі стіни, — сказала Онися.

Палазя перенесла в материну кімнату десять образів, а через тиждень сховала ще в дзвіниці десять. Через місяць вона перенесла ще в пекарню п'ять, а в дзвіницю знов занесла десять. Лопатинський понавозив з Києва картин, на яких були намальовані панни з котиками, панни з кроликами і навіть панни з собачками, й почіпляв їх по стінах. Онися все сиділа в своїй кімнаті й рідко ходила в світлицю. Але раз якось у неділю вранці вона пішла в світлицю, щоб помолитись богу, глянула на стіни й здивувалась. Образи зістались тільки по кутках. На стінах висіли панни з собачками та з котиками.

— Палазю! А де це подівались образи? Що це за Іродіади висять, почеплені на стінах? — спитала Онися в дочки.

— А я ж, мамо, перенесла їх трохи в вашу кімнату, трохи в пекарню. Образи вже старі й темні, — сказала Палазя.

— А, ти, нечестива! Зараз мені повішай образи, бо я отих твоїх протопопш з котиками та собаками геть к бісу повкидаю в піч. Навішала

паннів, неначе скажена Олеся. Чи тобі ж не треба душі спасіння, чи, може, й ти маєш на думці тікати з гусарами? Ти хочеш, щоб я молилась до тих Олесь з цуциками та котиками, чи що?

Довго лаялась Онися, неважаючи на неділю, а Палазя все-таки не поприймала з стін Іродіад з цуциками та котиками.

Оббувшись трохи з картинами, Онися часом таки ставала перед ними, потай од усіх, як нікого не було в хаті, й довго роздивлялась на котиків та кроликів.

— Та й гарні ж, хиря його матері, оті котики та кролики — зовсім тобі неначе живі! Воно було б зовсім гарно, якби тільки не голі плечі в тих протопопш були намальовані, — говорила Онися сама до дочки.

Онися дуже любила своїх онуків і гляділа їх як найпильніша нянька. Вона не спускала їх з очей цілий день, сама годувала їх, сама клала спати. Влітку цілий день сиділа з дітьми в садку й стерегла вишні та груші од хлопців. Але вона стерегла онуків так, як змія стерегла цілющу воду: з прислуги ніхто не смів і зачепити дітей. Як тільки котра наймичка зачепить дитину й дитина часом заплаче, Онися брала палицю й лупила наймичок. Навіть Палазя не сміла посваритись на своїх дітей. Онися зараз кричала на неї:

— А, ти, нечестива! Навіщо ти сваришся на своїх дітей? Мало тобі, що образи повикидала з хати? Ще повикидай і дітей. Геть пішла з хати. Не зачіпай мені дітей!

Мужичих дітей Онися ненавиділа за те, що вони крали в садку груші та яблука. Оце, було, візьме вона в одну руку грушу, а в другу різку. Різку сховає за спину, а грушею манить будлі-якого хлопця.

— На, серденько моє миле, грушку: ти такий гарний хлопчик. На, моя дитино, на, візьми та з'їж, — так дурила Онися хлопця.

Хлопець йняв віри й простягав руку за грушею. Онися хапала його за руку, а другою рукою лупила дубцем по спині. Хлопці, покуштувавши такої груші, обминали Онисю десятою улицею.

Онися все старілась й ставала сердитіша й лихіша. Вона з ранку до вечора лаяла або наймичок, або гризла голову своїй дочці Палазі. Наймички вже не боялись її ані кришки, сміялись з неї в вічі. Вона все держала ключі од хижки в себе, замикала туди все, що зоставалось од обіду, й видавала аж на другий день. Оце, було, як напечуть пирогів, Онися по обіді збере їх в макітру, однесе в хижку та й замкне. Прийде вечір, онуки просять ключів, дочка просить, а вона не дає. Старша онука, вже чимала дівчина, йшла ввечері в бабину кімнату, сідала на постелі в ногах і балакала з нею, аж поки вона засне. Тоді унучка тихенько витягала в бабусі ключі, одмикала хижку й крала макітру з пирогами. Зять мусив, тихенько од Онисі, поробити другі ключі до хижки й до всяких скринь в хижці. Дочка й наймичка не сміли без поради Онисі нічого зварити й спекти й кожний раз ходили в її кімнату благословитись.

Раз наймички, не спитавши Онисі, запарили собі квашу й поставили горщик скраю на печі. Онися взяла свого костура й, по своєму звичаю, вийшла з кімнати на оглядини. Вона ввійшла в пекарню й примітила на печі здоровий горщик, накритий хусткою. В пекарні нікого не було.

— А це що за горщик? — промовила Онися сама до себе. — Мабуть, наймички щось задумали спекти крадькома од мене.

Онися вже не здужала вилізти на піч, щоб заглянути в горщик, і своїм ціпком хотіла скинути накриття, щоб од цікавості хоч носом понюхати, що то там таке в горщику. Але вона од злості так штурхнула палицею в горщик, що він перекинувся, й кваша линула річкою з печі на лежанку, а з лежанки додолу. Онися побачила, що наробила шкоди, та швиденько й подибала з пекарні, щоб утекти в свою кімнату, а потім звернути провину на наймичок, ще й вилаяти їх всмак.

Аж тут рипнули сінешні двері, і в пекарню вскочила наймичка та й угляділа потьоки квашні.

— Чи це ви, матушко, перекинули квашу? — крикнула наймичка вслід Онисі. — Чи це ви наробили шкоди?

— Ще що вигадай! Може, там кішка лазила по печі. А ти, вража дочко, така непоміркована, що ставиш горщик на самому краєчку! Вкрала борошна, ще й квашу запарила, мене не питаючись.

— Але ж, матушко, кішки й в хаті нема, — крикнула наймичка з пекарні з сміхом. — Їй-богу, це ви перекинули квашу: за ваші ж вчинки та мене лаєте та гримаєте на мене.

— Я тобі як дам оцим костуром по спині, то не будеш більше на мене звертать, — загомонила Онися з своєї кімнати.

Онися пішла жалітися на наймичку дочці та зятеві й трохи не плакала.

— Всі мене тут зобижають, всі лають, всі кривдять, всі кричать на мене, хоч зараз лягай в домовину. Як не впините та не приборкаєте тих неприкаяних наймичок, то я вас покину та поїду до сина, — бідкалась Онися, — їй-богу, піду! Пішки піду!

Од того часу, як тільки траплялась Онисі яка недогода, вона все репетувала та нахвалялась, що покине зятя й поїде до сина.

А догодить їй було трудно, а найбільше в їжі. В неї повипадали зуби, й вона все ремствувала та допікала, що й паляниці тверді, й пироги не пухкі, й вареники не знать які цупкі, й каша хрущить, неначе зварена з піском, й поживок несмачний, нетривний. Онися коверзувала ще й любила допікати до живих печінок.

Раз подали на обід вареники. Варяниці були трохи товсті й цупкі, а Онися все наказувала, щоб варяниці були тоненькі, як пелюсточка. Онися жувала, жувала, не пережувала та давай допикати дочці.

— Наварила вареників, наче з свинячої шкури! Ці вареники хіба волячий шлунок перетравить, а не мій. От як у отця Мельхиседека я їла вареники! Ото вареники. Дожила, дочко, до сивої коси, а не вивчилась і досі варити гаразд вареники. Це ви, мабуть, хочете, щоб я наїлась оцих вареників, отруїлась ними та швидше вмерла, та щоб вам швидше забрати мої грошаки. Й наймишок порозпускали, й наймички сміються мені в вічі, й ви смієтесь. Вже й другі ключі собі поробили од хижки, — ховаєтесь од мене, як од ворога. Покину! Цур вам, пек вам з вашим добром. Я ним пельку собі заб'ю та ще колись і вдавлюсь.

Онися розгнівалася, розкричалася, а далі взяла свого цівка та й справді покинула дочку, — попрямувала шляхом до царини пішки.

Вона тихенько подибала через село по дорозі до сина, але поки вийшла за село, то й втомилася. За селом над самим шляхом стояла могила, де були поховані повбивані поляки-повстанці. Онися вийшла на могилу й сіла одпочивати. Сіла вона та й кмітить; вона сподівалась, чи не над'їде хто та підвезе її до другого села. Але сонце вже заходило. Ніхто не над'їжджав. Онися пригадала, що в тій могилі поховані мерці, й почувала, що на неї нападає страх. Вертатись до дочки назад було ніяково. А сонце вже зайшло; надворі почало сутеніти. Онися таки догадувалась, що за нею хтось з дому побіжить доганяти та просити її, і все поглядала назад на царину.

— Ото прокляті, які запеклі! Затого сонце зайде, а ніхто не доганяє мене, — говорила Онися сама до себе і все-таки кріпилась та сиділа на самому вершечку могили, щоб її постать було видно здалеки. Онися почувала, що її вже з переляку трясця трясє.

Коли це в царині з'явилась наймичка. Онися вгледіла її й стала на могилі, неначе віха стриміла. Наймичка вгледіла її й вилізла на могилу.

— А що, чи за мною прийшла, чи проти череди вийшла? — питала Онися.

— Атож! Авжеж за вами! А за ким же б більше? — сказала наймичка.

— Ото спасибі тобі, голубко, що прийшла. Тут я, господи, якого набралась страху! Коли б ти не прийшла, я була б тутечки вмерла. А чи дуже плачуть там за мною?

— Та вже ж плачуть. Якби не плакали, то, певно, мене не послали б за вами.

— А хто більше плаче за мною? Чи дочка, чи зять? — спитала Онися.

— Та всі плачуть, — казала наймичка, осміхаючись.

— Бач! Плачуть, а лихо роблять! — мимрила Онися. Онися прийшла додому, тихенько увійшла в свою кімнату і вже вечеряти й не виходила. Онука однесла їй вечерю до неї в кімнату.

Другого дня надвечір взяли Онисю жалощі, й вона пішла на цвинтар плакати на могилі свого панотця Харитона, куди вона ходила, навіть зробивши шкоду з квашею. Старший онук, вже чималий хлопець, підстеріг ті походеньки й задумав налякати бабусю. Він надів батькову рясу й шапку, взяв в руки палицю й засів у вишнях на цвинтарі. Онися прийшла, стала над могилою й почала по своєму звичаю голосить.

— Всі мене зобижають, знущаються з мене; всі мене хочуть з світу зігнати; всі мені вороги. Один ти був до мене добрий, ти один був мені покірливий, не кривдив мене.

Онук потихеньку вийшов з гущавини, став під вишнею й махнув до Онисі рукою. Онися вгледіла ту постать та як дремене з цвинтаря! Вона так утікала, що спіткнулась на порозі в брамі й впала. Од того часу Онися більше не ходила плакати на могилі отця Харитона.

Онися Степанівна стала вже дуже стара, згорбилась, наче поменшала, стала нижча й ледве ходила. Вона ще не раз кидала дочку, їздила до сина, але через тиждень знов приїжджала назад в Вільшаницю, — її тягло додому в Вільшаницю, де вона свій вік звікувала. Вже старші онуки виросли й повиходили заміж, а Онися все живе, неначе за неї й смерть забула, та все морочить і своїх, і чужих, та вередує, та настирається, як морочлива та настирлива дитина.

10

Олеся Балабушиха після своєї пригоди з Казанцевим не жила, а чевріла, неначе громом прибита. Вона схудла, зблідла, зчорніла й помарніла; її краса одцвіла, але в неї вдержався в душі потяг до всього гарного, до естетичного. Вона почала й себе прикрашувати, накрашуватись та набілюватись. Балабуха посивів і на жінку тільки рукою махнув. Він став товстий, отилий, робив усе, що йому приказувала жінка. В компанії він сидів мовчки, кутив люльку та цілі вечори потягав дуже міцний пунш з ромом. Йому за все було байдуже.

Олесина дочка Настя піросла й стала дуже гарною дівчиною. Вона почала вчитись грати на фортеп'яні в одної дами в пансіоні. Олесі теперечки доводилось купити фортеп'ян. Раз до Балабухи заїхав Бонковський, котрий вже давненько оженився з шляхтянкою. Олеся розказала йому, що шукає купити собі фортеп'ян.

— Купіть у мене, — моя жінка хоче продати. Я недорого візьму: сто карбованців. Зараз-таки приїдьте, подивіться та й забирайте його, — сказав Бонковський.

Олеся поїхала з дочкою до Бонковського, подивилась на фортеп'ян зверху і всередині, хоч вона в цьому ділі нічого не тямила, й заплатила гроші.

Через два дні дві пари волів впростяж привезли до Балабухи на подвір'я прездорову махину. Фортеп'ян ледве вліз у двері й зайняв половину світлиці. Пузатий, хвостатий та ногатий фортеп'ян був схожий на якогось допотопного звіра. Бонковський трохи його полагодив, пообмотував нитками поламані молоточки, поприклеював, що поодставало, й зіпхнув Олесі за добрі гроші ту цивілізацію, котра вже годилась на дрова.

Ради тієї цивілізації Олеся звеліла обклеїти залу білими шпалерами, кругом стін поставила новеньку мебіль. Але старий фортеп'ян швидко зрадив Олесі: через рік нитки порозмотувались, молоточки поодскакували, струни почали рватись і дзижчали, як гедзі в спасівку. Настя сідала бренькати, а під її пальцями тільки й було чути цокання та стукіт молоточків.

Балабушиха щомісяця кликала направщика-органіста направляти фортеп'ян та лагодити його, склеювати молоточки. Вона дуже любила музику, любила слухати, як дочка грала немудрі вальси та мазурки або співала руські романси та українські пісні.

Раз влітку Олеся пішла з Настею в крамницю купувати стрічки. Вони увійшли в крамницю. Двері й одним одно вікно були зверху завішені червоною матерією, котра закривала до половини вікно й пропускала в крамницю червонуватий світ. Проворна чорнява Сура Вольчиха присунула до прилавка два стільці. Дами посідали. Після знадвірнього дуже ясного сонця вони довго не могли оббутись з темрявою й нічого не бачили в темній крамниці, наче в погребі. Але в темряві жидівського закутка задзвенів чудовий баритон. Балабушиха обернулась і примітила в другому кутку магазину коло прилавка молодого блондина. Панич стояв, високий, поставний та рівний, як струна, й торгувався з Вольком. Куценський піджак обхоплював його тонкий, круглий, неначе виточений

стан. Його довгообразе лице нагадувало трохи німця, трохи поляка й було дуже оригінальне. З повних щік спадали на груди русяві, м'які, як шовк, бурці. З-під м'яких, блискучих вус виглядали рум'яні, малинові повні губи. Високий лоб подавався назад, і по голові розсипалась і спадала на плечі розкішна золотиста грива з легкими кучерями на кінцях. Проворний блондин голосно й дрібно торгувався з Вольком. По його українській мові, перемішаній з руською, по його німецькій вимові примітно було, що то був чужоземець. Балабушиха швиденько спустила вуаль на лице.

Вольчиха накидала цілий прилавок коробок. В коробках і по прилавку манячили червоні, й зелені, й сині стрічки. Вольчиха розгортала стрічки, молола язиком, ніби млин, та вихвалювала свій крам. Балабушиха не чула ні одного її слова й насторожила вуха в той куток, де стояв молодий чудовий блондин.

Волько лепетав язиком незгірше своєї жінки, вихвалював матерії для літнього костюма, розгортював їх, розвішував на прилавку, доказував, що вони міцні й нелинючі, божився, присягався, розтягав матерію руками, кусав зубами й навіть слинив язиком. А тим часом цікавий жидок встигав провадити зовсім побічну розмову й розпитувати покупця, неначе він сидів з ним десь у гостинній.

— Пане Гануш, наберіть оцієї парусини — не будете жалкувати! Їй-богу, це загранишна. От подивіться, яка вона густа та міцна, аж лущить, аж гуде в руках. Як же вам живеться в нашій стороні? Чи звикли до нашої Миронівки? — питав Волько, смикаючи в руках кінець парусини, неначе він хотів її перервати.

— Привикаю потроху. Я бував в світах, і куди приїду, — зараз привикаю. Але, Вольку, покажи лиш кращої матерії, — сказав Гануш. — Я ваші норови добре знаю; ви показуєте передніше що найпоганше, а потім трошки краще, а потім ще краще... Мене не піддуриш.

Волько прожогом кинувся до стільця, скочив на його й достав з полиці ще дві штуки матерії.

— Оце вже така матерія, що й за границею рідко де можна знайти. Ай-ай! Що за матерія, що за матерія! Це аглицька матерія. Чи тільки дочок директорових вчите на фортеп'яні, чи й сина? — прикинув Волько, розгортаючи штуку парусини.

— Вчу дочок і синів, а коли хоч, то й тебе вивчу. Але ти знов достав такого, що годиться носити погоничам. А знайди лишень ще кращого, — сказав Гануш.

— Їй-богу, кращого вже нема на світі й не може бути. Якого вам ще кращого треба? Це вже французька матерія пополовині з шовком. А чи дорого вам платить директор за дітей? — питав Волько й разом з тим проворно висолопив язика, полизав кінчик матерії й показав Ганушеві. — От подивіться: їй-богу, не злиняє до самої вашої смерті.

— О, либонь, швидко доведеться мені вмерти, — сказав Гануш. Балабушиха й дочка осміхнулись і переглянулись з Ганушем. Гануш кинув на дам своїми синіми тихими очима.

Тим часом Вольчиха сипала словами, наче горохом:

— Пані, що я вам скажу! Беріть оці червоні стрічки. Це такі добрящі! Бодай мені на тім світі довелось вбиратись в такі стрічки! Бодай мені така смерть гарна, як гарні оці стрічки! Це з Бердичева контрабанда, — сказала Вольчиха Балабушисі на саме вухо.

Балабушиха перебирала в руках стрічки й навіть не слухала, що говорила Вольчиха. Вона милувалась чудовою постаттю Гануша, слухала його музичний голос, ловила очима його делікатні манери, примітила його тонкі довгі пальці в золотих перснях. З розмови Волька вона, догадалась, що то був вчитель музики в директора миронівської сахарні.

Волько ще раз поліз на полиці й проворно скинув ще дві штуки матерії. Гануш вибрав матерію. Волько захопив аршина й так швидко махав ним та натягував матерію на аршин, що матерія аж лушала в його руках. Волько таки вкрав на мірі пів-аршина. Гануш взяв матерію під пахву, накинув на свої настовбурчені кучері німецького картузика й вискочив з магазину, приспівуючи якусь арію на ході.

Балабушиха тепер тільки перевела дух і почала примічати червоні й сині, й усякі стрічки, стьожки, почала розуміти, що брехала Вольчиха.

— Хто це такий? — спитала Балабушиха в крамарки.

— Цей чех вчить грати на фортеп'яні дітей в директора, в миронівській сахарні, — сказала Вольчиха. — Директор оце приїхав з-за границі й привіз з собою цього панича.

— Як його прозивають? — спитала знов Балабушиха.

— Його прозивають Гануш, — сказала Вольчиха, — він добрий панич, дає нам вторгувати. Вже не раз був в нашому магазині з директором і з його старшими двома синами. Які гарні паничі, які гарні! Та я ще таких зроду не бачила, — лепетала Вольчиха, підіймаючи очі вгору. — Оце недавно директорша в мене набрала стрічок та стьожок на п'ятнадцять карбованців. Візьміть, пані, оці стрічки та стьожки — сама директорша взяла їх цілу штуку.

Балабушиха накупила тих стрічок та стьожок, які брала директорша, й вийшла з крамниці.

Тільки що мати й дочка прийшли додому, Настя побігла в залу й почала муштруватись перед дзеркалом. Вона оглядала своє гарне личко, свої чорні брови, обернулась боком, зирнула на талію, та все думала за гарного Гануша, приспівуючи мазурку.

Настя крутнулась на одній нозі й вибігла з зали. Увійшла Балабушиха, стала перед дзеркалом і підняла з лиця вуаль. Піт облив їй лице, присипане пудрою. Потьоки потекли по щоках і намалювали на її виду ніби географічну карту з річками, морями й островцями.

Вона втерлась хусточкою, стерла пудру, і в дзеркалі зачорніло її лице, засиніли попруги та смужки під очима. Вона притулила лице трохи не до самого дзеркала й роздивлялась на свої дуже примазані помадою коси. На голові світилися поміж чорними пасмами сиві волосинки. Балабушиха глянула на талію. Сіренька сукня обвисла на боках, боки позападали. Балабушиха чогось пригадала собі сухе темне лице Онисії Степанівни й іздригнулась... Вона тепер стала чогось схожа на Онисю Степанівну. А Гануш стояв перед її очима неначе живий, з чудовим, одкинутим білим лобом, з гривною лева на голові.

"Боже мій! Невже я його люблю? — думала Балабушиха, стоячи перед дзеркалом. — Чого це він стоїть перед моєю душею й не сходить в мене з думки?"

Вона вхопила пудру й потрусила на лице. Лице одразу поповнішало й покращало.

"Але ж талія моя не кругла... сукня пообвисала й теліпається, неначе на кілку", — подумала Балабушиха, й вона вийшла з зали, вбігла в кабінет, розпорола підбійку в сукні, підмостила вати, зашила на живу нитку й знов наділа.

Тим часом Настя знов ускочила в залу й муштрувалась перед дзеркалом: притулювала до лиця закуплені стрічки, начіплювала їх на голову, зав'язувала ними шию. Настя одійшла од дзеркала, мати знов стала перед дзеркалом і повертала свої боки, неначе гріла їх коло печі. Талія стала тепер кругла. Балабушиха неначе помолодшала й осміхнулась до себе в дзеркало. В залу знов влетіла Настя й на ході приспівувала й трохи аж пританцьовувала.

— Настю, серце, а подивись, чи кругла в мене талія? Мені здається, що сукня пообвисала ззаду на талії, — питала мати в дочки, випнувши бік перед дзеркалом.

— Чогось стала ніби випнута навкруги, кругліша, ніж була передніше, — сказала Настя, заглядаючи в дзеркало через материне плече.

Балабушиха зраділа й тихенько затягла мазурку. Вона хотіла дрібненько перебігти через залу, як дочка, але почувала, що ноги спотикаються, неначе на їх висіло залізне путо.

— Сядь, серце дочко, за фортеп'ян та заграй, а я трохи послухаю, — сказала Балабушиха.

Настя сіла й почала вигравати всякі мазурки та вальси, а мати походжала помалесеньку по залі й марила про чудового Гануша. Вона почувала, що в неї серце ще й досі не вмерло, хоче любити, може любити красу й молодість.

Самовар парував і кипів на столі. Мати й дочка ждали Балабуху з чаєм. Балабуха пішов на потребу й довго не приходив. Вже сонце сідало. Червоний світ жеврів на білих стінах, як жар, а далі згас. Дочка грала й марила, мати все походжала по залі й собі марила. Почування ворушились, ніби оживали.

Прийшов Балабуха. Сіли пити чай. Балабушиха розказала чоловікові, що бачила в Волька в магазині Гануша.

— Знаєш що? — промовила Балабушиха до Балабухи. — От нам трапляється вчитель музики для нашої Насті. Поїдь завтра з візитом в Миронівку до директора та попроси Гануша, чи не схоче він вчити на фортеп'яні нашу Настю. Миронівка за шість верстов од нас. За Ганушем можна посилати коні двічі-тричі на тиждень. Наша Настя має талант і охоту до музики. Та й я дуже люблю слухати музику. Та не забудь

попросити до себе директора з сім'єю. В директора два сини, а я зроду-звіку не оддам своєї Насті за духовного, за якогось патлача та бороданя.

Настя почервоніла, як маківка.

— Але ж той Гануш, може, дорого схоче за уроки? — обізвався неспіливо Балабуха.

— А хоч би й дорого! В нас одним одна дочка, єдиниця. Поїдь таки завтра, не гайся й не дляйся по своєму звичаю. Треба користуватись часом, бо Гануш, може, кудись виїде. І не думай, і не говори нічого! Завтра вранці таки й поїдь, — вже настирливо крикнула Балабушиха.

Балабуха замовк. Він тепер мовчав і чинив усе, що загадувала йому жінка.

Другого дня вранці Балабуха поїхав в Миронівку. Гануш згодився давати уроки Насті. Балабуха несамохіть запросив до себе в гості директора з сім'єю, бо так якось воно випадало.

Вирядивши чоловіка в Миронівку, Балабушиха взяла роман "Сім гріхів смертельних" і пішла в садок читати. Вона виписувала "Собрание иностранных романов" і з ранку до вечора човпла цілі здоровецькі томи французьких романів, а найбільш романтичних. На низині, недалечко од берега Росі, розрослась, як ліс, малина. Балабушиха зайшла в малину, наїлась всмак ягід, сіла в гульбищі й почала читати роман. Гульбище було темне. Дикий виноград, переплутаний крученими паничами, вкривав просторне гульбище цілими гніздами. Надворі стояла тиша. Балабушиха зачиталася і в думці все ставила себе на місце героїні роману, а на місце героя — Гануша. Вона на часок одводила вряди-годи очі од книжки, а її думка все літала коло чудової постаті молодого хлопця. Вона все пригадувала собі його делікатне лице та золотисті бурці.

— Остобісіло мені вже читати. Що б тут робити? "А зварю лишень я свіжого варення з малини", — подумала вона. Балабушиха дуже любила ласощі й в куховарстві тільки й тямила, що варити варення. Вона пішла до хати, звеліла Килині винести таз в берег, погнала Настю рвати малину. Килина розіклала багаття з труску та трісок в тіні високого каменя, коло котрого росли високі верби. Таз був такий нечистий, як у останньої богуславської жидівки. Килина довго терла його цеглою, шарувала піском у березі, поки таз не залиснів. Балабушиха сіла на стільчику коло триножок, в холодку, поклала книжку на камінь і все читала та поглядала на таз. Через кожні десять хвилин вона пробувала варення, збирала півблюдечка піни, виїдала все дочиста, ще й ложечку облизувала. Поки скипіло варення, вона виїла його таки чимало.

За такою роботою час минув швидко. Перед обідом вернувся Балабуха й привіз звістку, що Гануш приїде по обіді.

Зараз-таки по обіді Балабушиха кинулась до шафи, вибрала нову, свіженьку гарну сукню й почала прибиратись та чепуритись. Обдивившись кругом талію, вона, потай од дочки, заперлась в опочивальні, підмостила на талії трошки вати, наділа сукню, потрусила пудрою лице й підправила брови. Тільки що вона вийшла з кімнати, дивиться, а Настя й собі витягує з шафи нову найкращу сукню.

— А навіщо ти, Насе, витягуєш нову сукню? — спитала вона в дочки.

— Надіну. Адже ж до нас приїде гость, — сказала Настя.

— От і вигадала. Цей гость буде приїжджати до тебе двічі на тиждень. Зараз мені покинь нову сукню та надінь стареньку, буденну, бо ти теперечки школярка.

— Адже ж ви, мамо, наділи нову одежу. Чом же пак мені не можна? — сказала Настя крізь сльози.

— Я господиня в домі, а ти ще школярка; тобі треба вчитись, а не прибиратись: ти ще мала, — сказала мати.

— Яка ж я маленька? Мені шістнадцять років минуло.

Настя насупилась. Вона пішла в залу й почала плакати, але, подумавши, що в неї будуть червоні очі, а Гануш незабаром над'їде, вона втерла сльози, перестала плакати й пішла в садок.

Тим часом Балабушиха убралась, густо намазала помадою сиві пасма кіс, опустила завіси на ті вікна, в котрі сягало сонце, сіла в крісло й почала читати "Сім гріхів смертельних". Вона читала та все зиркала та поглядала в вікно, курячи папіросу: в останній час вона вивчилась курити й з нудьги курила незгірше свого чоловіка.

Через годину затупотіли коні, загавкали собаки. Перед ганком стала легенька повозочка, блискуча та гарненька, як цяцька. З повозки зскочив Гануш, увесь закутаний в білий, довгий до землі балахон, з відлогою на голові. Балабушиха гукнула в кімнату на Балабуху й ухопилась, по давньому звичаю, за серце, але серце вже не кидалось та не тріпалось по-давньому...

Рипнули двері, й в залу ввійшов Гануш. Балабушиха встала й дуже тонно до його привіталась. Зараз вийшов Балабуха, й розмова стала загальною. Гануш був убраний в чорну одежу. На грудях в його блищала біла, як сніг, сорочка. Він тепер здався Балабушисі ще кращим, ніж передніше. Вона витріщила на Гануша очі й милувалась його чудовим веселим лицем та здоровою постаттю. Гануш заговорив своїм музичним голосом, ніби заспівав, і зала сповнилась для Балабушихи ніби музикою.

— А де ж моя учениця? — спитав Гануш, оглядаючись кругом себе.

— Здається, гуляє в садку, — сказала Балабушиха.

Покликали Настю. Настя увійшла, поклонилаь і зачервонілась, як маківка. Їй було сором, що вона не убрана в нову сукню.

— Ваш фортеп'ян стародавній, але часом в старих фортеп'янах буває чудовий голос, — сказав Гануш і проворно одчинив кришку фортеп'яна, сів і вдарив міцно по клавішах. Фортеп'ян зашипів і задзвенів, як розбита бандура. Гануш зробив кислу гримасу й промовив:

— Фортеп'ян і добре направлений, але дуже вже розбитий, старий.

Щоб показати своє артистичне майстерство перед дамами, Гануш розпочав веселу шумну п'єсу. Він ударив форте. Бідний фортеп'ян наче застогнав під його пальцями, ніби його катували. На половині п'єси молоточки почали одскакувати. Фортеп'ян почав місцями клацати, як вовк зубами. Одбиті молоточки підскакували й зачіпали разом по кілька струн. Струни почали дзвеніти, як цимбали. Гануш ударив дрібну та довгу трель і потрапив на одбитий клавіш. Вийшло щось схоже на ті трелі, що вироблюють лелеки носами, стоячи в гніздах. В басах луснула струна й зашипіла, неначе гусак. Гануш не вдержався, зареготався й перестав грати. В Балабушихи почервоніли... вуха, а не щоки... під щикатуркою.

— Отець протоєрей! Треба нам купити новий фортеп'ян ради такого вчителя, як мосьє Гануш, — сказала Балабушиха.

Отець протоєрей лапнув з переляку рукою за кишеню.

— Треба, треба купити новий фортеп'ян ради моєї гарної учениці, — сказав Гануш.

Настя почервоніла. Отець протоєрей спитав:

— А скільки буде коштувать добрий фортеп'ян?

— А карбованців п'ятсот або шістсот, — сказав Гануш.

Отець протоєрей випустив з руки люльку й важко зітхнув.

— Одначе можна знайти гарненький фортеп'ян і за триста, — сказав Гануш.

В Балабухи стало легше на душі. "Доведеться їхати по церквах, — подумав він, — або накинути ще по п'ять карбованців на вінчання та на похорони: восени буде багато весіллів..."

— Чи в вас в Богуславі не знайдеться майстра, щоб посклеював молоточки, поки купите новий фортеп'ян? — питав Гануш.

— Є в нас органіст з костьолу. Він тим часом полагодить фортеп'ян, поки купимо нового, — обізвалась Балабушиха.

— От я незабаром поїду до Києва й, коли схочете, виберу вам в магазині гарненький фортеп'ян, — сказав Гануш.

— От за це ми вам подякуємо, — сказала Балабушиха, — я так люблю музику, що не можу жити без музики; я ладна навіть сама вчитись на фортеп'яні.

Балабуха й Гануш витріщили на неї очі.

— Тепер я попрошу мою ученицю сісти за рояль, — сказав Гануш, обертаючись до Насті, — вибачайте, що я вам зроблю малесенький екзамен.

— Мені ніяково після вас сідати за фортеп'ян. Ви так чудово граєте, а я сьак-так бренькаю, — сказала кокетливо Настя.

Вона перейшла залу, зовсім не по-школярській вигнула гнучку талію, хитнула граціозно головою й сіла за фортеп'ян. Гануш розгорнув музичну "школу" й попросив її грати гами, а потім деякі п'єси. Настя кокетливо хитала плечима й проворними пальцями перебігла по клавішах показані Ганушем п'єси. Клавіші клацали. Струни дзижчали. Настя грала й реготалась.

— О, з вас буде артистка! Та ще до того в вас чудові довгі пальчики, неначе сотворені для фортеп'яна, — сказав Гануш, скося поглядаючи то на пальчики, то на рум'яне, гарне Настине личко.

Балабушиха насупила брови. Їй дуже заманулось самій сидіти на Настиному місці й розмовляти з Ганушем.

Балабушиха звеліла подати самовар в садок, в гульбище. Їй хотілось обставити себе як можна поетичніше, щоб хоч трохи розворушити серце в Гануша та привернути його до себе. Килина прийшла й оповістила, що в гульбищі стіл накритий і самовар вже готовий. Балабушиха попросила гостя пити чай в садок. Вони вийшли в ганок.

Сонце світило косим промінням і обливало сад і квітник червоним, гарячим світлом. Надворі було тихо й тепло. Доріжки пашіли теплом. Политі квітки аж сяли в мокрих клумбах кругом ганку, що виступав в садок. Квітки вилися довгими гірляндами по обидва боки широкої стежки вниз до самого берега Росі.

— Яка в вас тут пишнота! Скільки квіток! Які вигляди на річку й за річку! — крикнув Гануш. — Ви тут живете, як у раю.

— О, я люблю квітки. Ми з Настею з ранку до вечора тупцяємо коло клумбів, самі навіть поливаємо, — обізвалась Балабушиха.

Гануш, одначе, роздивився на всі боки й тепер таки доглядився, що в тому раю, окрім квіток, було багацько й бур'яну. За клумбами квіток, між

вишнями та черешнями ріс такий бур'ян, що в йому трохи не вили вовки. Високий, на сажень, чорнобіль, розкішний лопух та бузина аж закривали густою масою тини, набігали всередину садка. Гілки волоських горіхів пхались в гущавину з кропиви та будяків. Берізка та хміль оплутували тини та бур'яни. Все злилось в поетичну, але дуже негосподарську зелену масу. На крутих горах, під скелями розрісся густий жостір та дикий терен. Олеся ніколи й не заглядала в город.

В гульбищі стояв накритий стіл, а на столі шипів самовар. Балабушиха налила чай й понакладала в скляні вазки свіжого варення. Через здорові двері широкого, неначе шатро, гульбища було видно Заросся з скелями, вербами й млинами.

— Ой, яку чудову картину видно за річкою через двері! Зовсім ніби картина, намальована штучним пензлем і вставлена в зелені рами. Це, певно, ви, мадам, вибирали місце для гульбища, — сказав Гануш, обертаючись до Балабушихи.

— Вибирали всі гуртом, але місце показала я, це правда, — сказала Балабушиха, прижмурюючи очі до Гануша.

— Великий же в вас смак. Ви правдива артистка, — сказав Гануш.

— Чи не хочете до чаю мого варення? Сама сьогодні наварила, — припрошувала Олеся.

— Коли ви самі варили, то спробую трошки, — сказав Гануш, поставивши коло себе цілу вазку з малиновим варенням.

Однак Гануш так пильно показав свою повагу до праці Балабушихи, що швидко в вазці зосталось тільки дві ягідки на дні. Балабуха звелів принести пляшку рому. Празький міщанин почав дудлити пунш за пуншем і показав, що він шанує й дамську солодку працю, й гірку — чоловічу. Балабуха запалив люльку, Олеся — папіроску, Гануш — сигару.

Солодкий дух малини змішався з пахощами сигари й рому, наркотично залоскотав старі нерви Балабушихи. Вона вхопила пляшку й бурхнула й собі рому в свій стакан, щоб підійти під смак Ганушів. Пунш роздратував її, й вона забажала випхнути й Балабуху, й Настю з гульбища й зістатись тільки з самим Ганушем.

Надворі смерклося. Густа тінь впала на Рось, на скелі. Надворі було тепло, аж душно. Містечко затихло. Тільки десь вода на лотках поміж камінням шуміла неголосно й поетично й гармонізувала з тихим вечором, з ясними зорями й на небі, і в блискучій воді.

Принесли лампу й посвітили свічки. Балабуха та Гануш все балакали то за миронівську сахарню, то за директора. Гануш розказував за свою Прагу, за заграничне життя. Балабуха, повний аж товстий, розкинувся на стільці й, ніби турецький баша, смоктав довгий цибул, закинувши голову на високу спинку стільця.

— Настю, тобі, серце, час би вже й спати. Йди до хати та лягай спати, — промовила солоденько Балабушиха до дочки, ніби до маленької.

А Насті дуже не хотілось одходити од Гануша. Вона була ладна сидіти й до світу і дивитись на Гануша.

— Йди-бо, йди, дочко, та розпорядись у хаті прислугою, — знов сказала Балабушиха. — Нехай винесуть сюди закуску.

Настя зробила кислу міну, аж скривилась, і, поклонившись Ганушеві, вийшла з гульбища. Балабушиха пересіла з стільця на лавку й присунулась ближче до Гануша. Дим од його сигари летів їй в лице. Вона втягувала його в себе. Однак вона почувала, що ні близьке сусідство принадного кавалера, ні дим сигари, ні пунш вже не запалюють колишнімсь огнем її серця. Воно не заклекотіло, як колись клекотіло, а тихо жевріло, наче гаснучий жар.

Балабушиха легенько зітхнула. Гануш тільки для звичайності часом промовляв до неї слово та все доливав стакан ромом. Балабушисі так і не вдалось залицяння.

Наймичка принесла вечерю. Після вечері знов поналивали пунші, вже зовсім холодні, й тільки опівночі Гануш згадав, що йому час їхати додому. Всі вийшли з гульбища. Гануш спіткнувся, а за ним Балабуха.

— Ой, що за чудові вигляди тут у вас і на річку, й за річку! Які скелі, які млини, яка червона вода в Росі! Диво дивне! Зовсім червона вода! — гукав Гануш, дивлячись на темну річку, де в воді блищали тільки зорі.

В голові в його й справді червоніло. Він ішов на гору й все спотикався об камінці й раз трохи не дав сторчака. Балабушиха подала йому руку й повела на гору, міцно притулившись до його. Балабуха тільки сопів. Навіть в Балабушихи гуло в голові.

Коні стояли коло ганку. Килина винесла білий Ганушів балахон од пороху. Він узяв його, розплутував, розгортуював і ніяк не міг знайти рукавів; сунув рукою в відлогу, аж вона затріщала. Килина несамохіть зареготала, вхопила балахон і накинула йому на плечі. Гануш сів на повозку, й коні рушили з двору вже лягома.

— Ой, що за гарна людина оцей Гануш! Вже чи сердься, чи не сердься, а він мені страх як припав до вподоби! — говорила Балабушиха до Балабухи.

— Га? Гм? Що таке? Гарна людина цей хирний чех! — лепетав важкий Балабуха, погладжуючи сиву бороду.

Через два дні Гануш знов приїхав давати Насті урок. Він був напوماджений, і на всю світлицю розливались од його пахощі. Балабушиха так напудрила лице й нарум'янила щоки, що наймички в пекарні почали говорити пошептом: "Що це за кумедія! Наша панія цілий

тиждень чорна, а двічі на тиждень стає біла, як крейда, та гарна, як писанка. Що то воно за знак?"

Настя на цей раз, крадькома од матері, таки вбралась в нову сукню й сіла з Ганушем за фортеп'ян. Органіст уже встиг вилічити клавіші, але струни ще хорували й хрипіли, неначе застуджена пелька. Гануш жартовливо й делікатно брав Настю за пальчики й направляв на клавіші. Балабушиха вгляділа те, і в її розтіпаній голові несподівано майнула думка: їй заманулось і собі вчитись на фортеп'яні в Гануша.

"Я буду двічі на тиждень сидіти з ним поруч і попліч, черкатись плечем об його плече. Він мене буде лапати за пальці, брати за руки", — думала Балабушиха, жеручи Гануша очима.

Скінчився Настин урок. Балабушиха підійшла до Гануша й, дивлячись йому в вічі, промовила:

— Мосьє Гануш, ви так чудово вчите, а я так люблю музику, що мені самій забажалось вчитись на фортеп'яні. Вчіть мене разом з Настею. Ми будемо грати в чотири руки.

Гануш тільки витріщив з дива на неї очі й подумав, чи не здуріла вона на старість. В Балабухи аж очі випнулися з того дива.

— Правда, ти, Марку Павловичу, не пошкодуєш для мене кілька карбованців? Як я люблю музику! І сказати, й висловити не можу! Настя буде грати, а я буду акомпанувати; мені більше й не треба. А ти будеш слухати.

Бідний отець протоєрей згодився, важко зітхнувши. Йому здавалось, що як він не згодиться, то пані протоєрейша зніметься з місця й шугне шулікою кудись за тридев'ять земель, хоч би й до Казанцева або де-інде. Він згодився.

Гануш посадив Балабушиху за фортеп'ян і почав розкладати по клавішах її сухі, неначе тріски, пальці та показувати гами.

Настя сміялась в їх за спиною. Балабушиха стукала своїми міцними нервовими пальцями по клавішах, неначе молоточками, а скося все поглядала на повні малинові Ганушеві губи. Гануша душив у горлі сміх. Він ледве вдержався, щоб не приснути од сміху. Балабуха курив люльку й байдужно дивився на свою жінку.

Цілу годину мордувався Гануш, направляючи на клавіші пальці своєї старої учениці. Старі одубілі пальці, неначе граблі, не слухались і не гнулися. Балабушиха не дуже пильно вважала на свій урок. Їй не того було треба. В кінці години Балабушиха ледве змогла перемогти одну гаму. Гануш встав з-за фортеп'яна й втер піт на лобі хусточкою. Балабушиха пурхнула з стільця, наче молода дівчинка, й гукнула на Балабуху:

— Ну, тепер, панотче, став нам могорича: ми скінчили важку роботу. Звели подати до чаю пляшку рому, а я винесу своєму вчителеві варення.

Пляшка рому й варення зараз з'явилися на столі. Гануш вклав у копи з півфунта варення і почав хилити пунші. Балабушиха повеселішала й неначе помолодшала. Вона курила папіроси, їла варення та хилила пунші незгірше свого вчителя.

Од того дня Балабушиха заклала в березі під вербами справдішню фабрику варення, щоб догодити своєму вчителеві й запобігти в його ласки. Балабушиха розсилала наймичок в садки сусідніх панів та селян за гіркими черешнями, за агрусом, вишнями-лутовками, морелями, суницями, райськими яблуками, послала хлопців назбирати ожини в лозах понад Россю; наварила сухого варення з груш, яблук, з кавунів, з динь.

Балабушиха довгенько вибирала такий випадок, щоб зістатись удвох з Ганушем на самоті. На її щастя, такий час трапився. Раз в Насті боліли зуби, й вона не могла брати уроку. Балабуха пішов когось сповідати. Балабушиха стовкла, неначе в ступі, одну гаму й попросила Гануша пити чай в садок, в гульбище.

Вечір був чудовий, тихий та ясний. Поки наймичка наставляла самовар, Балабушиха ходила з Ганушем по доріжках понад берегом Росі й розмовляла. Вона вбралась в свіженьку сукню бузкового кольору й завітчала коси білою й синьою астрами.

— Мосьє Гануш, ви щаслива людина! Я вам завидую, — сказала Балабушиха.

— Перший раз за мого життя чую, що я щасливий. Може, стану й щасливий з вашого легкого слова, як з легкої руки.

Балабушиха зраділа. Їй здалось, що Гануш натякнув на те, чого їй було треба і до чого вона прямувала в своїй розмові.

— Ви бачили багато світу, бували в усяких містах, були в Парижі, жили за границею. А ми, бідні, сидимо отутечки в оцих поганих норах, неначе ті черниці в монастирі. Ви бачите, яке наше життя? З ким нам знатися? Кругом нас по селах просте духовенство; в Богуславі самі за себе жиди. Ох, важке наше життя! Як побачиш просвічену людину, то не надивишся й не наговоришся.

Балабушиха подивилась на Гануша солоденькими очима. Гануш згадав ті темні й холодні закутки, де йому доводилось пробувати в Європі, й промовив:

— Правда, що наше життя, життя артистів, веселе. Театри та концерти нам аж проїлись, аж остогидли! Ми, наче ті птиці, все щебечемо та співаємо.

— Шкода, що я не родилась артисткою, а може, й родилась, та не вдалась. Ви вольна людина, вольна, як птиця; а в мене на шії дім, господарство, город, якісь воли та корови. Ой важке наше життя! Ми нидіємо та чевріємо отут. Не живемо, а тільки животіємо в цій глушині.

Гануш пригадував, чи бачив він коли в її садибі воли та корови, та таки й не пригадав.

— А я б радий вже будлі-де й осістись: мені вже трохи обридло бурлацьке та циганське життя та блуканина.

"Як не мені, то, може, хоч дочці він достанеться. Вже ж я за священика її не оддам", — подумала Олеся.

Чай був готовий. Балабушиха налила чаю, сіла проти Гануша, сперлась на стіл й пантрувала на Ганушеві очі, як кіт на сало.

— Знаєте, як нас видають заміж тут, на селах? Приїде панич двічі-тричі, побалакає з тобою, та й виходь за його, бо, може, інший і не трапиться. Йдеш заміж без щирого гарячого кохання. Йдеш, аби вийти. Ет!

Дивлячись на сиві пасма коси в Балабушихи, Гануш думав, що вона провадить мову за свою дочку.

— От і я вийшла за свого протопопу: думала, що люблю його, а потім вийшло... ет! — сказала вона, махнувши рукою.

Балабушиха махнула рукою й важко зітхнула й задумалась.

— Мосьє Гануш, ви любили хоч раз на віку щиро, гаряче? — спитала Балабушиха згодом і ще ближче нахилила голову через стіл до Ганушевого лиця.

Гануша вразили ті несподівані слова; він аж підняв голову.

— Я!.. Я?.. Було всього на віку, — сказав Гануш, котрому ті слова з уст баби стали трохи противні, навіть гидкі. Балабушиха стала пробувати силу своїх очей і підсолодила їх, неначе нагодувала варенням.

— Кажіть-бо сміливо! Ми тут удвох. Нас ніхто не підслухає й не побачить. Щодо мене, то я без кохання не можу жити. Ох, як важко, як тяжко жити без милого! — сказала Балабушиха й зітхнула, спустивши очі на стіл.

Гануш нахильці мерщій допив чай, покинув навіть варення й дременув з гульбища. Балабушиха вискочила слідком за ним.

— Вечір чудовий. Хочеться погуляти, походити, — сказав Гануш, приспівуючи якусь арійку.

— Скажіть-бо, мосєє Гануш, яких ви любили: чи білявих, чи чорнявих?  
— знов сміливо й настирливо питала Балабушиха.

— Та так, як випадало: один рік біляву, а другий — чорняву, — щоб не докучило, — сказав Гануш, одмовляючись жартами.

— Широке ж в вас серце. А які ж вам більше припадають до вподоби: чи блондинки, чи брюнетки?

— Разом усякові: і блондинки, і брюнетки, аби були гарні та молоденькі.

Балабушиха повернула по доріжці наниз до берега, між густі верби. Гануш пішов поруч з нею.

— Чи не любили ви часом по три разом? — спитала з жартом Балабушиха.

— Траплялось й по чотири. Вранці побачу одну гарну дівчину й закохаюсь, увечері побачу ще кращу другу, — знов закохаюсь.

— Палка ж ви людина! З вами й гуляти страшно.

— Зовсім не страшно. Я спокійний, як ягня, й не кусаюсь; я вже з'їв свої зуби, як кажуть про воли та коні.

— Зарані! А може, то ви не придивились добре до своїх зубів, — сказала Балабушиха, кусаючи губи.

— Не знаю. От прийдемо до хати, то я подивлюсь на свої зуби в дзеркало.

Ганушеві обридла така розмова. Балабушиха сама взяла його під руку й тихесенько ступала по доріжці. Вони дійшли до берега. Од доріжки повертала на крутий бік гори маленька стежечка поміж терном та жостіром.

— Які гарні вигляди на Рось! От якби ще вийти на той шпиль та вилізти на отой камінь, стати й подивитись на Заросся! — сказав Гануш, пускаючи руку Балабушихи. Він кинувся на стежку й подерся на гору між терном. Балабушиха й собі кинулась бігти, але спіткнулась на камінь і трохи не впала од старості літ. Вона й собі подерлась на кручу за Ганушем; її сукня зачіпалась за густий терен, шарпалась, лущала й дерлась, а вона все лізла на гору, аж засапалась. Гануш виліз на камінь і дивився на Заросся. Коли оглянеться, аж коло його вже стоїть Олеся.

— О, й ви тут? — спитав Гануш.

— Я так люблю природу, що ви й мене заманили на цей поганий шпиль. Бачте, як я засапалась.

Ганушеві хотілось просто з каменя стрибнути через тин і втекти од настирливої, причепливої баби. Тим часом на Росі з'явився хисткий човник. В човні сиділа дівчина й ганялась за качками, щоб загнати їх на берег. Качки, певно, вдалились неслухняні й крутились по Росі між камінням. Човник натрапляв на бистрину в шумі; вода гойдала його, неначе трісочку. Дівчина співала чудовим дзвінким голосом якусь пісню й крутилась човном між камінням. Гануш задивився на вигляд й слухав веселу мелодію. Неслухняні качки переплили в Балабушин садок. Дівчина повернула човник до берега. Гануш скочив з каменя й побіг з гори. Балабушиха попленталась за ним. Вони прийшли в берег. Дівчина, чорнява та рум'яна, як калина, встала, щоб вискочити на берег. Гануш задивився на неї й крикнув:

— Замочишся, чорнобрива! Тривай, я тебе пересаджу на берег!

Він ухопив дівчину обома руками за стан і перекинув її на сухе місце, ущипнувши за щоку.

— Мосьє Гануш! Що ви робите? Тепер я пересвідчилась, що ви любите чорні брови та карі очі! — крикнула Балабушиха.

— Ви вгадали. Ой карі очі, чорні брівки! Хто ж вас пак не любить? — сказав Гануш, комічно зітхаючи й дивлячись просто Балабушисі в очі.

В Балабушихи були чорні брови й карі очі. Вона кокетливо спустила очі додолу, мовчки похилила голову й задумалась. Згадала вона, як колись в тому самому березі становий ловив по її одному слову жабу, дерся на крутий шпиль за квітками, й зажурилась, що її чорні брови вже навіки втратили чарівничу силу. Балабушиха легенько зітхнула й тепер тільки почувтила, що поколола терном та будяками пальці й литки.

Вони вернулись в покої мовчки. Олеся йшла засмучена.

Тим часом Балабуха вернувся додому. Гануш сказав йому, що він завтра поїде до Києва й може купити в магазині для Насті новий фортеп'ян, навіть не за всі готові гроші, а на виплат. Балабуха одлічив йому гроші, важко зітхаючи. З того часу він почав брати з міщан таку велику плату за треби, що міщани загвалтували й почали гомоніти, чи не подати б на його прошення до владики. Одначе вони постогнали, погомоніли й таки мусили платити.

Вже пізенько розпрощався Гануш.

— Глядіть же, мосьє Гануш, виберіть для нас гарненького фортеп'яна, — наказувала Балабушиха, стоячи на ганку.

— Для вас виберу найкращого, якого тільки знайду в магазині, — крикнув Гануш вже за ворітьми.

Балабуха пішов в хату, а Балабушиха сіла в ганку на лаві й обперлась ліктем об поренчата й довго дивилась вслід за Ганушем, передумуючи всі випадки, які тільки що трапились в березі. Думки настирливо йшли одна за одною й все ворушили її палку вдачу, не давали спокою... Олеся аж голову похилила.

"Коли я вже не причарую Гануша очима та бровами, то, може, я причарую його вірними словами та ласкавістю. Він любить чорні брови: не дурно ж він задивився на чорняву дівчину в березі. Може... може, і мої брови ще не злиняли. Може, я приверну його до себе. Який би презент йому зробити? Вишию лишень я йому подушку, гарну на продиво. Він дуже любить квітки", — подумала Балабушиха і з тією думкою пішла до Насті на пораду. Вони змовились завтра встати дуже рано й розпочати роботу, щоб подушка була готова, поки Гануш вернеться з Києва.

І Балабушиха, й Балабуха, й Настя звичайно щодня спали трохи не до півдня, а за господарями спали так само й наймички. Але другого дня Балабушиха схопилась з постелі трохи не при сході сонця. Вона збудила Настю, побігла в пекарню, побудила наймичок, звеліла ставляти самовар, бігала по кімнатах та гуркала дверима. Балабуха прокинувся й спросоння стривожився: йому чогось прийшло на думку, що його жінка вночі втекла з Ганушем. Він скочив з постелі й вискочив в одній сорочці в залу.

— Що тут трапилось? Чого це люди бігають та рипають дверима? Що це за біганина? — питав Балабуха, озираючись кругом сонними переляканими очима.

— Та це я так рано встала, — обізвалась з кімнати Балабушиха.

— Чого ж це ти встала вдосвіта? — допитувався Балабуха.

— Та треба йти в крамниці, то й встала. Бачиш, яка я господиня! — говорила Балабушиха, одсуваючи й засуваючи шухляди комоди.

— Чого це тобі припало так рано йти до крамниць? Ще й сонце не сходило.

— Глянь лишень у вікно: вже сонце давно зійшло, а я й так заспала.

Балабуха позіхнув і знов упав на ліжко. Наймичка принесла самовар і позіхала без сорому на весь рот. Балабушиха, хапаючись, пила чай, неначе думала виїжджати в далеку дорогу. Після чаю вона з Настею побігла в крамницю до Вольчихи. Коло дверей крамниці висів здоровий замок. Балабушиха нервово стукнула в заперті двері кулаком. Вольчиха ще спала.

— Та й спить же довго в своїх жидівських бебехах капосна жидівка! — сказала Балабушиха до Насті.

Вольчиха, одначе, встала, одімкнула двері й позіхала.

— Чого це ти, Вольчихо, так довго спиш? Мабуть, вже всі люди на світі повставали, а ти одна качаєшся в перинах, — сказала сердито Балабушиха.

— Якби була знала, що ви прийдете, я б удосвіта встала, — сказала Вольчиха.

Настя розгорнула взір, на котрому була вимальована райська птиця в гірлянді з чудових рож усякого кольору. Балабушиха вибрала гарусу. Вона з дочкою вернулась додому й таки зараз засіла за роботу й не одривалась од п'яльців. Олеся ще зроду так не працювала, як тепер коло тієї подушки.

Цілий тиждень вставала Балабушиха раніше за наймичок, працювала над подушкою, гнула спину. Через тиждень вже на канапі сяла подушка з блискучою райською птицею посередині, в вінку з випнутих стрижених рож та гвоздичків. В неділю привезли новий гарненький рояль, а по обіді надвечір приїхав Гануш. Балабушиха піднесла йому на двох руках презент.

Презент дуже сподобався артистові. Він звичайненько подякував.

Старий фортеп'ян винесли в возовню, й по йому вже ходили кури й стрибали горобці. В залу внесли новенький рояль. Гануш привіз з собою ноти, щоб награтись на доброму новому роялі. Він сів за рояль і почав вигравати арії з опер, а потім сонати Бетховена та Моцарта. Балабушиха сиділа в кріслі й заслухалась. Вона одразу зрозуміла пишну класичну музику, чаруючі мелодії. Багаті акорди, симпатичні арії розворушили її артистичну вдачу. Вона покинула курити, згорнула руки на грудях і неначе замерла. Гануш грав з охотою, з душею; його зроду артистична душа почала виливатись в аріях. Він розходився й заспівав своїх рідних чеських пісень. Невеликий, але м'який симпатичний баритон сповнив

невелику залу то веселими, то смутними мелодіями. Мелодії взрушили фантазію в Балабушихи. Перед її очима ніби малювались якісь картини, неначе виткані з туману, в душі заворушились якісь дивні мрії, принадні й неясні, неначе сни.

Гануш заспівав української пісні. Олесина душа стрепенулась, зачеплена рідними мелодіями.

Сонце зайшло, й тільки червоні плями жевріли на білих стінах. В кутках стали тіні. В залі розлився вечірній, стиха рожевий світ. Гануш розфантазувався й в кінець всього заспівав баладу Шуберта "Лісовий цар". Його м'який голос став неначе шовковий. Він артистично й штучно удавав голосом, як манить до себе чарами потаємний голос лісового царя. Балабушиха вперше на віку почула справдішню артистичну музику, артистичний спів. Її душа ніби прокинулась; вона ніби побачила очима дивний ліс при місяці, ввесь укритий інеєм, залитий синюватим фантастичним світом. А з гущавини того лісу, з глибокої долини, закиданої деревом в інії, вона ніби почула чаруючий, як кохання, якийсь потаємний голос, побачила пишний чийсь вид. З очей її скотилось дві сльози.

Гануш скінчив. Балабушиха схопилась з крісла, простягла руки, як простягають на молитві. Її очі блищали. Вона швидко перебігла залу й крикнула:

— Боже мій! Чом мене не вчили грати й співати? Я була б цілий вік щаслива, щаслива!..

Вона трохи не крикнула, щоб Гануш вчив її співати, але схаменулась і чогось засоромилась. Їй тепер одразу стало сором за все те, що вона трохи не призналась в коханні, що вона чіплялась до молодого хлопця. Їй хотілось просити, щоб Гануш вибачив їй за всі слова, які вона сказала йому колись в саду; їй стало сором, що вона задумала брати уроки музики на старість. Кров кинулась в її лице. Вона ходила по залі та все

слухала, як Гануш перегравав п'єсу за п'єсою, доки не втомилась і впала на крісло, затуливши очі долонею. В її вроді прокинулась не тільки романтична, а може, й справді артистична душа, закинута в сільську глушину, загублений вищий дар божий, заглушений сільською мертвотою.

Од того часу Балабушиха часто просила Гануша грати й співати, й любила слухати його, сидячи в кріслі. Вона покинула свої уроки музики й годила йому вже за його артистичну музику та пісні.

## 11

В неділю після служби приїхав до Балабухи з візитом директор сахарні Шмідт. То був здоровий, плечистий німець з русявою бородою, вже сивуватою. Його візит був дуже короткий. Балабуха випив з ним по чарці. Шмідт закусив на швидку руку й неначе хапався додому. На розставанні, одначе, просив Балабуху й його сім'ю приїжджати до його в гості. Балабушиха була дуже рада. Вона гадала, як би знайти в сахарні гарного жениха для своєї Настусі. Семінаристи заїжджали до Балабухи, але Балабушиха не виходила до їх і дочки не виводила.

Через тиждень Балабушиха зібралась в гості в Миронівку до Шмідта. Вона задумала тепер вбирати Настю, зробила для неї гарну сукню, а сама, як личило матері, убралась по-старечій в усе чорне. Убираючись перед дзеркалом, Балабушиха примітила нові сиві пасма на голові й важко зітхнула.

"Час мені дати дорогу Насті", — думала Балабушиха, стоячи перед дзеркалом.

Вона простягла руку до скриньочки з пудрою й схаменулась. Скриньочка випала з її рук.

"З мене вже будуть люди сміятись. І це мені теперечки не личить. Час мені схаменутись, — подумала Балабушиха, повертаючись перед дзеркалом і оглядаючи талію. — А вати не повисмикую з-під талії; моя талія кругленька й тоненька; може, хтось і задивиться. Притрушу я лице пудрою, тільки трошечки-трошечки, щоб здаватись молодшою хоть на п'ять років".

Настя вбігла в залу, прибрана в нову ясну сукню, й кинулась до дзеркала.

— Пустіть, мамо, ще мене до дзеркала. Через вас мені не можна й вбратись гаразд перед дзеркалом, — сказала Настя.

— Йди, йди, доню, дивись хоч до вечора. Потривай лишень, я причепурю тобі голову та почіпляю золоті сережки, — сказала Балабушиха.

Балабушиха причепурила свою дочку, попришпилювала бантики, почіпляла в вуха сережки, наділа їй на шию золотий медальйон, поправила на голові локони, потім обійшла кругом неї, ще раз поправила, що недобре лежало, й поцілувала Настю. Балабуха мусив їхати з ними.

Край Миронівки на широкий зелений вигон виступав рядок нових мурованих домків, зовсім по-городянському. То були квартири фабрицьких офіціалістів. Над здоровим ставком внизу червоніли стіни масивної сахарні, неначе твердині. Балабуха звелів погоничеві стати коло найбільшого дому, де жив директор сахарні.

Гості ввійшли в прихожу. Через одчинені двері було видно в пекарні на помості цілу батарею глечиків. Директорша, вже немолода німкеня, сухорлявенька та тоненька, з довгою шиєю, збирала з глечиків сметану. Її дочка, молоденька, дуже делікатна блондинка, переливала з глечика в молочник молоко. На обох були дешевенькі, рябенькі, куценькі ситцеві

сукні й білі хвартушки до самої шиї. Балабушисі здалось, що то пораються ключниця та нянька або горнична.

— Чи дома директор або директорша? — спиталась їх Балабушиха.

— Директора нема, пошоль на фабрик, — обізвалась директорша, й при тих словах вона одчинила двері в гостинну й попросила до покоїв гостей, махнувши рукою: вона ледве вміла стулити кілька українських фраз, а її дочка була зовсім неначе німа, бо не вміла зовсім говорити ні по-руській, ні по-українській.

Гості увійшли в гостинну. Покої були просторні й дуже високі, з здоровими вікнами, й чогось нагадували або фабрику, або казарму. Стіни були чисто вимазані вапною. В покоях було мало мебелі. Покої здавались порожніми. В гостинній стояла зібрана на швидку руку звідусіль простенька мебіль. В другій кімнаті через двері було видно непомальовані табурети й навіть прості мужичі стільці, тільки чисто-чисто вимиті. Тільки чудові заграничні завіси на вікнах, чудові килими, розкидані на помості, розвішані на стінах, та розкішні укривала на ліжках, привезені з-за границі, натякали на заможність директора. На стінах висіли в чорних рамах дві картини, на котрих були намальовані й розмальовані фарбами якісь мудрі машини.

Двері з прихожої незабаром одчинились, і в гостинну ввійшла директорша з дочкою, вже без хвартушків. Балабушисі й Насті все здавалось, що то слуги. Коли це старіша дама просить гостей сідати й сама сідає на канапі рядом з протопопшею. Коло неї на стільці сіла панна. Тільки тоді гості догадались, що то господиня й її дочка.

Всі сиділи й мовчали. Директорша ледве вміла стулити українські фрази та ще й до того силкувалась говорити по-руській. Вона довго добирала слова й насилу вимовила, обертаючись до Балабушихи:

— Фи дуже любить музик? Фи учіль грать в фортеп'ян?

— Я дуже люблю музику, я артистка душею, але навряд чи вивчусь. От моя дочка, — то вивчиться. А ви граєте на фортеп'яні? — спитала Балабушиха.

— О, я вже старий. Я граль, та вже забуль, — сказала директорша.

— А ви любите музику? — спитала Настя в директорівни.

Директорівна тільки плечима здвигнула; вона нічого не розуміла.

— Вона добре грат. Мосьє Гануш дуже вчиль. Вона любить музик.

— Чи не скучно вам жити тутечки на селі після заграниці? — спитала Балабушиха.

— Я ніколи не скучно. Я маю багато робить; о, багато робить! Рано робить, день робить і поночі робить. О, я не скучно. А фи не скучно в Богуслав?

— Нам в Богуславі, мабуть, нудніше, ніж вам тут на селі,— сказала Настя.

— У вас в сахарні багато офіціалістів, та ще й з сім'ями: вам є до кого й в гості піти, є кого й в себе прийняти, — сказала Балабушиха.

— Ні, ні. В нас всі панич, нема жінка, нема дочка. Всі, всі панич. Фи весело, я скучно, — сказала директорша.

"Ну, та й попались оце ми. Мабуть, довго доведеться слухати таку любу розмову, — подумала Балабушиха й трохи не позіхнула. — Коли б хоч Гануш прийшов та заграв на фортеп'яні".

А Гануш не приходив. Розмова тяглася дуже нудна. І гості й господиня — всі потомились. Балабушиха заглянула в вікно й побачила квітки на пишних клумбах.

— Скільки у вас квіток! Які гарні, розкішні клумби. Чи в вас є й садок? От піти б та подивитись! — сказала Балабушиха, ладна втекти не тільки в садок, але й далі за садок.

— Прошу! Я буду показати вам квітка, — сказала директорша й встала з канапи. За нею встали й гості, і господиня повела їх у квітник. Балабуха пішов за ними, мовчки смокчучи цибука.

На чистому повітрі гостям стало веселіше. Город був розкішний, чисто виполотий. Коло дому росли три старі дикі груші, а коло їх були розкидані клумби, повні квіток. Клумби були штучно обтикані черепицею та обплетені дубцями з ліщини; здавалось, неначе хто розкидав по траві чудові кошики, повні усяких квіток. На городі, поміж грядками буряків, моркви й усякої городини, вилися доріжки замість борозен. Доріжки були скрізь обсажені гірляндами квіток, обплетені ліскою. Дикий щавель, пересаджений на добре вигноєну землю, розрісся й услав грядки здоровецьким зеленим листом. Спаржа, помідори, суніці, полуниці, синя капуста, квітна капуста, салера, шпинат устеляли грядки, неначе оксамитовий килим. Ніде не видно було ні бур'янини. Це була культура, за яку Олесі навіть і не снилось, і не привиджувалось.

Директорша водила гостей і показувала не стільки квітки, скільки огородину та розкішні щепи шпанок-вишень, луток, яблунь, морель та груш.

— Та й багато ж у вас квіток! Більше, ніж у мене. Це ви дбаєте за квітки з дочкою? — спитала Балабушиха.

— Ні, ні. Я маю багато робота. То сини мої самі копав, самі садив. О, вони любит квітку! — сказала директорша.

Довго крутились вони на городі. Директорша показала вже навіть усі грядки цибулі й петрушки. Гостям не хотілось вертатись до хати. Балабушиха нудилась в дамському, наче німому товаристві й все виглядала Гануша. Коли це одчинилась хвіртка з фабрицького двора. На доріжці з'явився Шмідт з Ганушем, а за ними йшли два молоді паничі. Директорша повела гостей їм назустріч. Гості поздоровкались. Директор порекомендував своїх синів. То були молоді гарні німчики, з лиця схожі на паннів. Обидва були високі та тонкі, убрані в легенькі літні простенькі костюми. Але кмітливе око Балабушихи прикмітило на їх тонкі сорочки з голландського полотна, такі тонкі й так випрасувані, з такими новомодними комірами, яких вона в Богуславі не бачила. Старшого звали Густавом, меншого Германом.

"От би залучити котрогось красуня для моєї Насті", — подумала Балабушиха.

Господар попрохав гостей до покоїв. Товариство стало більше й веселіше. Паничі й директор вже добренько вміли говорити по-українській, вивчившись од фабрицьких робітників та робітниць. Балабушиха попросила Гануша заграти на піаніні. Піаніно було гарненьке, а висока зала мала чудовий резонанс, аж луна лящала по світлиці. Балабушиха й Настя повеселішали.

Тим часом фабрицькі офіціалісти, побачивши коні й віз перед директорським домом і купку дам в квітнику, догадались, що в директора гості, й почали забігати з усіх усюдів. Було свято, день вільний. В залу увійшли два французи сахаровари, за ними слідком прийшли два поляки з канцелярії, якийсь старий кавалер, товстий німець Монтаг і механік англічанин. Зала стала повна людей усяких націй.

З одним французом прийшла його сестра, немолода панна, котра не вміла говорити ні по-німецькій, ні по-українській і цілий вечір сиділа й мовчала, неначе німа. Французи й англічанин говорили по-німецькій так, як директорша по-українській. Вся збірна компанія хотіла розмовляти між собою й більше розмовляла на мигах, ніж на словах. В залі було чути

всякі мови, перемішані, поламані, чудернацькі. Наймички внесли здоровий піднос, заставлений скляними кухлями з покришками, обкладеними сріблом. В кухлях жовтіло пиво. Вся компанія кинулась дудлити пиво й розвеселилась. Усім хотілось балакати: всі кричали, мішали німецьку мову з французькою й українською, й всім здавалось, що вони розуміли одно одного.

"Ну, й запровадила ж мене жінка в компанію, зовсім не протоєрейську!" — думав Балабуха, курячи сигару й запиваючи пивом.

Балабушисі й Насті страх як сподобалось таке оригінальне товариство. Нові люди, небачені типи, навіть чудна мішана розмова мала для їх свою приємність. Їм здалось, що вони заїхали за тридев'ять земель од свого Богуслава.

Надудлившись пива, європейські буржуа задумали танцювати. Вони посадили Гануша за фортеп'ян. Балабушиха поглядала, хто-то вибере Настю на кадрили. До Насті підійшов Густав, старший директорів син.

"Буде жених для моєї Насті. Якого я гарного та приємного зятя матиму!" — подумала вона, стоячи в кадрилі проти Насті з старим німцем столяром Монтагом.

Настя стала з Густавом поруч. Пара з їх вийшла дуже гарна.

Густав був тонкий, височенький, з каштановими кучерями, синіми ідеальними очима й з чудовим довгувастим виразним лицем.

— Поздоровляю тебе, Насте, — сказала тихенько мати дочці, стрівшись з нею в танці.

— Поздоровляю й вас, мамо, з кавалером, — одказала їй ще тихіше дочка, почервонівши.

Од Балабушиного кавалера дуже тхнуло пивом та міцним духом сигар. Той важкий дух обвівав її лице й забивав дух. Одначе Балабушиха зносила неприємний дух і привітно розмовляла з старим німцем. Грубий столяр так ухопив і здув її за талію, що вата під сукнею зсунулась під його пальцями, і тверді пальці столяра прищикнули талію, неначе залізні обценьки. Балабушиха тихенько крикнула, але танцювала, нібито молоденька.

Перегодя подали чай, на аглицький спосіб, з закусками й ромом, а після чаю знов подали кухлі з пивом та портером. Буржуа, налигавшись рому та портеру, підняли такий гвалт, неначе в хаті стало пекло. Всі кричали, змагались на всяких мовах. По хаті розносились ламані уривки ламаних чудних фраз. Розмова скочила на національний ґрунт. Німці вилічували прусські побіди й піднімали Пруссію трохи не до неба. Французи репетували за свої побіди: Цорндорф! Куненсдорф! Севастополь, Австерліц! Ватерлоо! — розносилося по всіх покоях. Кожний почав вихваляти своїх героїв: Фрідріх, Петро Великий, Наполеон, Ней, Мюрат! — тільки й було чуть на всю залу. Після розмови за героїв буржуа знов пішли в танець. Кавалери почали дуже вільно поводитись з дамами, наче парубки з дівчатами; хапали їх за талії, трохи не обнімались. Дами пручались, втікали та вищали. Кавалери ганялись за ними. Один п'яненький фронт посадив собі Настю на коліна; старий столяр ненароком вщипнув за плече Балабушиху. Після танців заграничні міщани почали знов дудлити пиво та портер і, напившись, стали брататись, єднатись, кричали, пили на "брудершафт" один з другим, заклавши навхрест рука з рукою з кухлями.

В кінці всього старий Монтаг став показувати фокуси з хусточкою та з рукавичками, а далі робив руками проти свічки зайчиків та всякі інші штуки й виробив з пальців обох рук таку постать, що на білій стіні вийшов старий німець, — як витовмачив він, — сільський вчитель з запалими губами та з гострим, птичим носом; старий німець на стіні так химерно роззявляв рота й кивав та хитав головою, а старий Монтаг так химерно приспівував за його пісні, що всі аж за боки брались од сміху.

Вже опівночі Балабуха догадався, що його жінка доволі нагулялась, і звелів запрягати коні. На прощанні Балабушиха запрошувала до себе в гості директорову сім'ю й усіх її гостей.

— Ой, веселий вечір сьогодні був у директора! — говорила Олеся, приїхавши додому. — Як у їх все просто, натурально, й без церемонії, й звичайно. Всі веселяться та забавляються, як кому припало до вподоби.

— Але вже дуже без церемонії, геть-то по-міщанській. Ця компанія зовсім не протопопська, — обізвався Балабуха.

— А хіба ж веселіше буває в вашій духовній компанії? А од ваших кавалерів і комплімента не добудеш, — сказала Олеся.

Балабуха трохи не сказав, що жінці вже минув час для кавалерських компліментів, але прикусив язика. Він вже звик мовчати та коритись своїй жінці.

Балабуха пішов у свій кабінет спати, а Олеся й Настя ще довго не спали та все розмовляли за вечір у директора.

— А що, Насте? Котрого б ти директоренка вибрала собі за жениха, чи Густава, чи Германа? — спитала Балабушиха.

— Не вгадаю, мамо. Обидва гарні, але старший Густав неначе кращий, — в його кучері на голові темніші. Герман вже дуже білий, неначе панна.

— Як на мене, то й я б вибрала Густава: в його чудові каштанові вусики, й ніс довгий, і лице мужнє; з його вийде здоровий поставний та показний чоловік. Та й на вдачу він тихий, спокійний. Він і з батьком говорить з пошаною й матір поважає та часто в руку цілує. Вибирай Густава.

— Я, мамо, примітила, що Герман трохи непокірливий і навіть палкий, сердитий: раз таки добре гукнув на свою сестру, — сказала Настя, лягаючи в постіль.

— Це погано, коли чоловік непокірливий, та сердитий, та натуристий — над таким дуже трудно верховодити.

Нам лучче, коли чоловік буде такий, як з клоччя батіг, — навчала мати дочку.

— Але, мамо, як я любитиму свого чоловіка, а він мене любитиме, то нащо здалося те верховодіння? Ми будемо поважати одно одного, будемо годити одно одному, й ніколи не буде між нами ні змагання, ні сварки та колотнечі, — обізвалась Настя, потягаючись в постелі.

— Еге, еге! Не знаєш ти, доню, тих чоловіків. Він буде й тихий, і тебе любитиме, а все-таки буде стягати гроші в скриню, а ти будеш йому дивитись в руки. Всі вони якісь злиденні, все гребуть навіщось гроші та замикають в скриню. А ти скачи коло його, як він тобі скаже! Чи для того ж нам бог дав живоття, щоб ми кожную копійку виканючували в їх, як старчихи? Живоття для того, доню щоб пожити всмак і повеселитись, — навчала мати Настю.

— А це й правду ви кажете: яке пак життя нашої сусіди, Онисі Степанівни? Цілий вік товчється коло роботи, як Марко по пеклі, — обізвалась Настя. — Не живе, а тільки животіє, хто його зна для чого й нащо.

— А ти б стала на її місце?

— Ой борони боже! Я не люблю того господарства, як і ви, мамо.

— То знай же: як вийдеш заміж, то не потурай чоловікові: вхопи віжки в свої руки таки од першого дня, то й будеш правувати чи соб чи цабе, як схочеш, — сказала мати.

— Воно справді добре смикати за віжки та поганяти; багато краще, ніж самій попастись у віжки, — сказала Настя.

Балабушиха балакала з дочкою до світу, й тільки світом вони поснули й спали до півдня.

Через тиждень в неділю Балабушиха з дочкою сподівались візита од Шмідтів: обидві причепурились, наділи кращенькі сукні, й все сиділи в залі та виглядали в вікна. Вони не помилились. За ворітьми загуркотів віз. Проз вікна майнув фаетон. В фаетоні сиділа директорша з дочкою, а проти їх Густав і Герман з здоровими букетами в руках, так що Насті здалось, ніби вони везуть повний фаетон квіток.

— Гості їдуть! — гукнула Балабушиха.

— Та ще й з букетами! — писнула Настя й зачервонілась, як рожа.

— Тікаймо з зали та вийдемо до гостей з кімнати; буде якось ефектніше, — зашепотіла Балабушиха. Обидві вони бігцем побігли з зали й кинулись до дзеркала.

— Я вийду попереду, а ти зараз виходь за мною, — сказала Балабушиха. — Але ти, Насте, не вмієш ефектно виходити до гостей: ти передражнюєш мене, й воно виходить дуже вже з повагом. Мені так личить виходити, бо я вже літня людина. На мені й чорна сукня з шлейфом. Я вийду ось як!

Балабушиха пішла в опочивальню й в одчиненні обидві половини дверей вийшла солідною ходою, з повагом, якось по-театральному.

— Ану, Насте, виходь ти й привітайся до мене, ніби до гостей. Ти виходь швиденько, жваво, ніби пустуючи, навіть наче вибіжи, підскакуючи.

Настя вийшла в опочивальню й вибігла звідтіля ристю, весело осміхаючись. Вона подала руки матері, вигнувши граціозно талію. Мати вхопила свою пещену єдиничку долонями за щоки й поцілувала.

— Легше та зручніше, доню, вигинай талію. А як візьмеш букет, то знов вигни талію. З директоршею поцілуйся раз, з Амалією двічі або й тричі, та не помиляйся часом, — не поцілуйся з паничами. Виходь же зараз за мною. Кирино! Встав у піч кофій та пошли в льох зібрати до кофію з глечиків вершечки.

— Коли ж коти вночі геть чисто поз'їдали глечики й один перекинули; дірка в пригребиці вже з місяць незароблена, — сказала Кирина.

— Бодай ті коти вищезли й повиздыхали. Біжи на місто до жида та зараз, зараз достань вершечків, — тихо сказала Балабушиха.

Кирина оббігала половину жидівських хат, доки знайшла вершечків до кофію.

В залі гості зашаруділи ногами, зашелестіли сукнями.

— Візьму я папіросу, — буде більше шику, — сказала Балабушиха. І, взявши в зуби папіросу, вона тихо-тихо поволокла довгий чорний шлейф у залу. Тільки що вона перецілувалась з дамами, в залу дрібненькою ходою, неначе вкотилась на коліщатах, вбігла Настя, зробила граціозний загальний поклін і поцілувалась з дамами. До неї підступив Густав і подав їй букет. Настя вигнула талію, як мазана кицька вигинає спинку, й взяла букет. Герман подав букет Балабушісі. Вона осміхнулась і неначе помолодшала. Букети були складені з чудових оргиній, астр та левкоїв. На боках букетів були викладені з білих дрібненьких квіточок початкові

букви ймення й фамілії Насті й Балабушихи. Настя примітила ті букви, кинула карими очима на Густава, і в неї почервоніли не тільки щоки й лоб, але навіть кінчики вух.

— Ограбували ви свій квітник на букети, — сказала Балабушиха, попросивши гостей сісти й скося поглядаючи на чистенькі, але простенькі костюми на німкенях.

— В нас дуже квіток. Ми всі любимо квіток, — сказала директорша.

— Я сам копаю, сію й саджу цілу весну, — сказав Густав.

— І я так само: ціле літо поливаю сама й полю, — сказала Настя.

Вона любила тільки рвати квітки та робити букети, але зроду їх не садила й не полола.

Настя поклала букети на фортеп'яні. По залі пішли тонкі пахощі од резеди та левкоїв.

— А ваш муж здоровий? — спитала Балабушиха в директорші.

— Мус здоровий, здоровий! Вже погнали пастись в траву, — сказала директорша, змішавши мужа з конем, котрий звався Мусом і котрий і справді недавно трохи не здох.

Герман і Густав зареготались і переложили матері Балабушині слова по-німецькій. Директорша й собі зареготалась.

— Гарний у вас фортеп'ян, — сказав Густав.

— Фортеп'ян не поганий, та з мене не велика музикантша. Я поганенько граю, хоч дуже люблю музику, — сказала Настя.

Густав одслонив віко фортеп'яна й взяв кілька акордів.

— Сідайте та заграйте без церемонії! — припрошувала Балабушиха.

Густав сів і заграв якогось простенького вальса. Директорша й Амалія похвалили фортеп'ян. Настя попросила Амалію пограти. Амалія опинаясь, трошки зачервонілась і неспіливо прогнала якусь п'єску, ледве доторкаючись пальцями до клавішів. Паничі попросили Настю заграти. Настя й собі довгенько опинаясь, церемонилась, однак сіла й непогано заграла варіацію. Молоді гралась фортеп'яном, неначе цяцькою.

— Мосє Шмідт, сідайте, та граємо в чотири руки, — сказала Настя, обертаючись до Густава. — Я буду грати польку, а ви будете мені акомпанувати. Я вам покажу акорди.

Полька вийшла в чотири руки дуже ефектна й голосна. Амалія присіла коло фортеп'яна поруч з Настею. За ними стояв Герман. Балабушиха задивилась на чудову купку молодих голів і Густава та Насті, котрі виглядали з-за цілої гори квіток, покладених на фортеп'яні. Молоді голови, рум'яні щоки та губи змагались красою з свіжими розкішними квітками букетів.

— Мадам Шмідтова, гляньте, яка чудова купка за фортеп'яном! Одні букети квіток на фортеп'яні, другі за фортеп'яном. Букети, панни й паничі! Чи є що краще на світі?

Мадам Шмідтова глянула байдужними очима на групу й сентиментально зітхнула, піднявши очі вгору.

— От чудова група! Я б вишила її на подушці гарусом, — сказала Балабушиха. — Правда, була б чудова подушка?

— Ой мій боже! — знов солоденьким голосом промовила Шмідтова й закотила очі під лоб, хоч не добре зрозуміла Балабушині слова.

"Гарного зятя буду мати, — подумала Балабушиха. — Колись приїду до дочки в гості та хоч надивлюся на його, коч обійму, а може, коли й поцілуюсь по праву матері".

Кирина принесла кофій. Вершечки тхнули цвілим жидівським льохом. Директорша й Амалія пили кофій і трохи поскривлялись. Балабушиха примітила ті гримаси й почала заговорювати.

— Чогось в наших корів погане молоко. Якийсь такий негарний дух од його. Навіть масло з їх чимсь одгониться. Чи не нараяли б ви мені, мадам Шмідтова, де-небудь купити корову?

— Може, ваші корови пасут на гіркий траві: є такий гіркий трава, дуже смердить, і як той смердячий трава ззіст корову, то й молоко буде смердит, — казала директорша.

Після кофію гості трошки посиділи й попрощались. Вони просили до себе в гості Балабух. Гості сіли в фаєтон й ще раз попрощались. Балабушиха стояла на ганку й ще раз гукнула:

— Не забувайте ж нас! Приїжджайте до нас як можна частіше!

Вернувшись у залу, Балабушиха й Настя зараз кинулись до букетів.

— Мені привіз букет Густав. Ось і підпис є. Чи ви бачите, мамо?

— А мені привіз Герман. Чи ти ба! Ось і мій підпис, — сказала Балабушиха, забувши, що їй швидко буде п'ятдесят років.

— Ой мамочко! Та й гарний же Густав! — крикнула Настя. — В чорному убранні він ще кращий од Гануша.

— О, ні! Гануш кращий. В Гануша темні карі очі й постать повніша й поставніша, — сказала Балабушиха.

— А в Густава сині очі, наче небо. Я люблю сині очі, — сказала Настя, нюхаючи букет.

— Буде, буде твій Густав! Треба, доню, справляти бал.

— Треба, мамо, та ще як можна швидше. Ой як мені хочеться потанцювати!

Балабушиха вхопила Настю долонями за щоки й почала її цмокати.

— Золото моє дороге! Як я буду жити без тебе, як завезе тебе Густав десь далеко? Ти моя подруга, моя товаришка, моя мазуха, моя єдиничка! — говорила Балабушиха, обнімаючи та цілуючи Настю.

В Насті на очах виступили сльози, неначе вона вже збиралась виїжджати з Густавом в далекий край, за границю.

— Які-то сукні ми справимо собі на бал, — почала вже клопотатись Балабушиха. — В якого кольору сукню я тебе приберу, моя доню?

— Мабуть, в рожеву, легеньку барежову, — сказала Настя.

— О, ні! Треба тебе вбрати в якусь дорожчу. Я думаю зробити тобі атласну білу: білий кольор пристає найкраще тобі до лиця, бо ти чорнява; в рожевому ти будеш бліда.

— То нехай буде біле атласне, а до грудей й до плечей пришпилимо рожі в зеленому листі. Ой як буде гарно!

— А я думаю пошити собі зелену сукню, як не атласну, то принаймні пополовині з шовком. Правда, мені зелений кольор пристає до лиця? — сказала Балабушиха.

— Вам, мамо, найкраще в чорному або в сірому.

— Ще що вигадай! Хіба ж пак я така вже стара, щоб убиратись в чорне? Мій кольор зелений, і я пошию собі шовкову зелену сукню.

— Але чи дасть папа грошей? На такі сукні грошей треба дуже багато.

— Ми папи не звикли питати. Треба, то й наставай! А нам треба показати тебе Густавові в усій красі. Може, він повезе тебе й за границю.

— Ой мамочко моя! — крикнула Настя й кинулась цілувати матір. Довго ходили вони по залі, побравшись попід руки й махаючи розкішними букетами, доки не прийшов Балабуха і Килина подала обід.

Балабушиха думала справити бал восени, як спаде жара, щоб не було важко танцювати. Щоб не брала нудьга, доки настане те свято, Балабушиха з Настею задумали для розваги вишивати. Настя розпочала вишивати собі покрівчик на стільчик до фортеп'яна, а Балабушиха третю подушку на канапу, таку саму, яку вона вишила Ганушеві. За вишиванням вони придумували собі костюми на бал і вилічували, що будуть коштувати рожі, атласні білі черевички, гірлянди та сукні. Вони налічили більше сотні карбованців і постановили причепитись до Балабухи.

— Марку Павловичу! А ми оце з дочкою задумали справити бал. Густав, здається, залицяється до нашої Насті. Партія була б дуже гарна. Я думаю попросити на бал наших фабрицьких знайомих.

— Кого? Отих міщан? — спитав Балабуха.

— Яких міщан? Попросимо директора з сім'єю та двох-трох його знайомих, кращеньких, — сказала Балабушиха.

— Ти не дуже їх напрошуй: і так парафіяни вже гомонять, що до нас в дім їздять тільки ляхи та німці. Ти знаєш, що наші духовні дивляться на фабрицьких паничів, як на пройдисвітів та бурлак. Нам потрібна добра слава для Насті. Бог відає, які там люди на сахарнях. Семінаристи обминатимуть нас, заговорять, — сказав Балабуха.

— Нехай говорять! Я за духовного не думаю давати своєї дочки, — сказала Балабушиха.

— Так парафіяни одвернуться од священиків; а хіба це гарно? — сказав Балабуха.

— Ото й добре. Я й сама давно од їх одвернулась. Але не об тім мова. Треба Насті справити сукню, як не шовкову, то білу атласну; та й собі я думаю пошити нове убрання.

— Атласну білу сукню? Та й ще вечір? А скільки ж вона коштуватиме?

— Ми полічили з Настею, й виходить на всі убори трохи більше сотні карбованців або й усіх дві.

— Сто карбованців або й двісті!.. — крикнув Балабуха й скочив з стільця, неважаючи на свою постать, вже зовсім обважнілу.

Він почав ходити по хаті, перехняблюючись на ході.

— Сто карбованців! В мене в кишені нема й двадцяти.

— То ми наберемо набір у Волька, — Волько дасть на квиток, — сказала Балабушиха.

— А хіба в нас і без того мало тих квитків: ми ж недавно заплатили за фортеп'ян; платимо скажені гроші Ганушеві за Настині уроки музики, — говорив з серцем Балабуха, аж жінка й дочка здивувались.

— Вже як хоч, а нам треба нових суконь. Треба брати на квитки.

— То прожени Гануша — менше буде трати. Нащо нам та музика? Настя вже вивчилась грати; буде з неї.

Балабушиха подумала, що вона більше не бачитиме Гануша двічі на тиждень, і сказала:

— Ні, ще треба брати уроки. Я вмру без музики. А ти нам таки дай грошей.

— А як нема? Легко сказати — дай. От міщани збираються позивати мене в митрополита за велику плату на треби; сам чув сьогодні на базарі, як мене лаяли.

— Нехай лають, а гроші нехай платять. А Насті таки треба прибратись, — вона вже на порі стала, вже доросла дівчина.

— Про мене, як хочеш, а я грошей не дам, бо не маю. Та й той бал не карбованцем одбудеш.

Балабуха підняв голос так, що Балабушиха й Настя тільки очі повитріщали на його. Балабуха знав, що тепер його жінку не вкраде той старий німець столяр, що щипав її за плечі в директора; знав, що вона не втече до батька в Хохітву, бо батько й мати померли, — й став сміливіший.

— Як не даси нам грошей, то ми й самі наберемо набор на убрання в Волька, — сказала Балабушиха.

— А як я скажу Волькові, щоб він вам нічого не давав, бо я не буду платити?

— О, ти цього не зробиш і не роби. Це буде скандал, а в тебе — дочка.

— А як зроблю? Де я вам наберу тих грошей? Не домовики ж мені носять гроші!

— Господи! Я не знаю, що ти за людина. Якби не було треба, я б тобі не говорила й не просила. А ми все-таки пошиємо собі атласні сукні.

Балабуха ходив по хаті й сопів. В його лице налилось кров'ю, а потім зблідло. Видно було, що він не жартував. Настя подумала, що вже й не буде балу, й почала плакати. За нею почала говорити крізь сльози й мати. Дочка так вже звикла марити за білу атласну сукню, що їй здавалось, ніби та сукня вже приросла до неї. Балабушиха спала й бачила себе й в снах в зеленій блискучій сукні в кадрилі з Ганушем або хоч з німцем столяром. Вони підняли гвалт крізь сльози.

— Ти хочеш, щоб твоя дочка вбиралась, як старчиха, зосталась старою дівкою? Це безглуздя! — репетувала Балабушиха.

— Хто ж цього хоче? Але мені здається, що можна вийти заміж і без атласної сукні, — обізвався Балабуха.

— Еге! Спробуй вийди заміж в пістрьовій сукні! — сказала Балабушиха.

— Мені заміж не виходити, а Настю ніхто ж не вбирає в пістрю. Справ для неї якусь дешевшу сукню, сама вберись в стару; хіба ж в тебе мало суконь?

— Ти хочеш занапастити вік своїй дитині, хочеш заперти її в монастир! Ти нас хочеш поробити черницями, прохачками! — репетувала Балабушиха.

Балабуха махнув рукою й втік в кабінет. Балабушиха й Настя довго сиділи й мовчали.

— Знаєш що, Насте? Замкну я шафу й не дам йому горілки. Не бійсь, на горілку для себе не шкодує грошей: що божого дня хилить по дві чарки перед чаєм, по дві до обіду, ще й після обіду одну.

— А чай папа усе п'є з ромом. Хіба мало йде грошей на ром? — обізувалась Настя, втираючи сльози.

— А не дам я йому й рому й горілки! Добре, що ти пригадала, — сказала Балабушиха.

Вона побігла швиденько до шафи, замкнула й ключі сховала в кишеню. Настав час обіду. Посідали за стіл.

Балабуха окинув очима стіл і примітив, що на столі нема графина з горілкою.

— А чом це ви не поставили на стіл горілки? — спитав Балабуха в дам.

Балабушиха й Настя сиділи, спустивши очі, й мовчали.

— Насте, встань та подай графин! — сказав Балабуха. Настя сиділа й мовчала.

Балабуха розсердився, встав з стільця, пішов до шафи, смикнув, пошкрябав пальцями дверці. Шафа була замкнута.

— Олесю, де ключі од шафи? — спитав Балабуха.

Олеся мовчала й сердито дивилась в тарілку. Вона трохи не зареготалась. Настя осміхнулась, втираючи сльози хусточкою.

— Насте, пошукай ключів в себе в кишені, — сказав Балабуха.

Настя й пальцем не ворухнула.

Балабуха комічно стояв серед хати й ждав. Обидві дами понадимались і мовчали.

— Чи на вас сьогодні наслано, чи ви поніміли? — спитав Балабуха, розводячи руками. Дами мовчали й навіть не глянули на його. Балабуха зрозумів жінчині штуки, зітхнув і сів за стіл. Без горілки йому не йшов на душу обід. За обідом ніхто й слова не промовив. Настя нічого не їла. По обіді він знов попросив ключів од шафи. Олеся й Настя мовчали й навіть не дивились на його. Балабуха пішов в кабінет, гуркнув, хрюпнув дверима й зачинився. Балабушиха й Настя переглянулись і осміхнулись.

Настав вечір. На стіл подали самовар. Настя налила чай. Балабуха глянув на стіл: на столі не було графинчика з ромом.

— А чом ви оце не подали до чаю рому? — спитав Балабуха вже м'якішим тоном.

Балабушиха й Настя сиділи, понадимавшись, і мовчали. Балабуха встав, пішов до шафи, пошкрябав у дверці. Шафа замкнута. Вранці Балабуха почувив, що в його живіт чогось неначе порожній. Він вгадував, що перед обідом знов буде те саме, що й вчора, пішов у пекарню й послав Килину до жида по горілку.

Балабушиха чула, як він рипнув дверима в пекарні, як Килина вискочила й побігла через сіни, й зразу за все догадалась. Вона посадила Настю коло вікна стерегти Килину, як вона буде вертатись з горілкою.

"Які чудні віжки видумала мама на тата, — думала Настя. — Невже вона поверне ними тата, куди нам треба? Одначе треба й собі мотати це на вус: може, колись пригодиться".

Килина затупотіла в сінях. Настя дала знати матері: Балабушиха стала за дверима й ждала. Килина увійшла в столову й поставила на стіл горілку. В Балабухи заграло нутро, неначе в йому заграли цимбали. Тільки що Балабуха одчинив двері з кабінету й хотів взяти пляшку, Балабушиха скочила з-за дверей, загарбала пляшку в руки й замкнула в шафу. Балабуха тільки тоді зоглядівся, як дзенькнув замок і Олеся вибігла з столової. Він стовпом став. В його нутрі неначе разом всі струни порвались.

Постоявши на одному місці, Балабуха пересвідчився в тому, що жінка не жартує й обвела його таким кордоном, через який і Килина з пляшкою не проскочить. Час обіду наближався. Балабуха почував, що довше не видержить. Він одімкнув комоду, взяв останні п'ятнадцять карбованців, виніс в залу, де сиділа жінка з дочкою за п'яльцями, й кинув гроші на стіл.

— Оце вам останні гроші! Про мене, що хочете, те й робіть! Цілуйтесь з тією наволоччю! — сказав Балабуха й вийшов з хати.

— Ми решту й набір доберемо, як на що не стане цих грошей, — обізвалась Балабушиха.

Балабуха вийшов до столу на обід. На столі, на старому місці, стояв графин з горілкою. Балабушиха почала любенько заговорювати з чоловіком. Настя стала весела: вона вже неначе розпочала гуляти на балу й вже марила про білу атласну сукню. Але Балабуха надувся, мовчав і три дні потім не говорив до жінки.

По обіді мата й дочка побігли в крамницю до Вольчихи. Балабушиха вибрала собі зеленої матерії на сукню; білого доброго атласу не знайшли в усіх крамницях. Вольчиха мала їхати незабаром до Києва, й Балабушиха звеліла їй привезти атласу на сукню й атласні білі черевички, гірлянду й білі рукавички для Насті.

Вольчиха поїхала до Києва й барилась та длялась, неначе поїхала по свою смерть. Цілий тиждень Настю брала нетерплячка, щодня вони бігали до Волька наперемінку, щоб спитати, чи не вернулась Вольчиха з Києва. Аж другого тижня Вольчиха приїхала й принесла закупки.

Балабушиха розстелила матерію в залі на столі. Свіжий блискучий атлас переливався делікатними сутінками, спадаючи аж до помосту фалдами. Настя поставила на столі білі черевички, розкидала на канапі на вишиваних подушках рукавички, блонди, рожі й не могла на їх надивитись. Балабушиха, як звичайно, походжала по залі й фантазувала, курячи папіросу.

— Сідай, Насте, за фортеп'ян та заграй, щоб твої черевички добре танцювали на балу, — сказала Балабушиха.

Настя сіла за фортеп'ян і, поглядаючи на убрання, переграла до рукавичок чотири польки та до черевичків тропака. Вона згадала Густава й заспівала гарненький романс "Что это за сердце? Что же за такое, что ни днем, ни ночью не дает покою?".

Награвшись і наспівавшись, Настя послала за кравцем Мошком і звеліла йому принести картинки з модного журналу. Мошко прийшов і приніс засмальцьовані картинки мод; вони втрюх вчинили раду, як шити сукні.

— Тобі, Насте, треба шити сукню декольте, як на оцій фігурі, а я собі одслоню тільки шию та трошки плечей, — сказала Балабушиха.

Настя глянула на заялозену картинку. На фігурі були одслонені всі плечі, груди до половини й руки трохи не під пахви.

— Ой мамочко, мені здаватиметься, що я гола! — крикнула Настя.

— Ото й добре! Ти, нівроку, тілиста собі. В тебе плечі й руки повненькі й біленькі, — їх варто одслонити.

— І зроду-звіку не хочу! Мені буде сором вийти до гостей...

— Дурненька ти! Густав швидше старостів зашле, — сказала Балабушиха Насті на вушко.

Настя спახнула, але все-таки згодилась одслонити ту принаду: чимало плечей та руки по лікті.

Мошка посадили шити сукні в себе в покоях, щоб він часом не вкрав матерії та не вкоротив шлейфів. Через тиждень сукні були готові. Балабушиха з Настею поїхали до Шмідта й попросили всю його сім'ю на бал, а з нею разом і всіх своїх нових фабрицьких знайомих.

Балабуха, надивившись, як його жінка й дочка тягалися з тими уборами та прибиранням на бал, сів за свій діяріуш і написав: "Зап'ястія й ожерелія, або жіноча суєта". Пофілософствувавши на цю тему, згадав, скільки перетерпів, не пивши два дні горілки та пуншу, й написав байку

про доброго чоловіка Микиту та лиху жінку Феську, котра не давала йому пити, а сама щодня хилила горілку в корчмі.

Настав день балу. Балабушиха й Настя ще завидна повбирались і походжали по залі, оглядаючи себе кругом в дзеркалі. Настя розпустила по плечах розкішні чорні локони. В локонах білів пучок білих троянд, котрий чудово приставав до її чорних брів та матового делікатного лиця. Рожеві пучечки, пришпилені на персах і коло плечей, кокетливо змінювали однотонність цілого убору. Настя вся блищала в делікатних тонах і сутінях, крутилась, вертілась коло дзеркала й гримала на сонце за те, що воно так довго не заходить.

Зайшло й сонце. В покоях посвітили лампи й свічки. Вже прийшли жидки й заграли в сінях "на добровечір". Коли це в дворі загуркотіло, неначе хто котив гармати під самими вікнами. В сінях затупотіла така сила ніг, неначе ціла громада вривалась в дім.

— Іди, Насте, в свою кімнату та вийдеш тоді, як усі гості вже повходять в залу. Я скажу, що ти вбираєшся, — сказала мати.

Настя дрібненько вибігла з зали й причинила двері. Довго тупцяли гості в прихожій, довго роздягались та чепурились. В кінці всього двері з прихожої одчинились, і в залу вскочив Гануш, неначе актор на сцену. Він був у фраку, в пальових рукавичках, в лакированих ботинках, на помаджений, пахучий, рівний, як тополя. Балабушисі здалось, що в залі звідкільсь зійшло сонце. Вона трохи не кинулась йому на шию.

За Ганушем влетіли в залу Густав і Герман, так само убрані. Їх молоді рівні чепурні постаті чудово визначались в фраках і в панському чорному убранні.

За Густавом та Германом увійшла директорша і її дочка, убрані простенько, зовсім не по-бальному. На директорші була чорна вовняна сукня. Балабушиха трохи насупилась.

"Знатъ, мене не поважають оці німкені: повбирались, неначе на похорон", — подумала Балабушиха.

З прихожої входив довгий ряд гостей, довгий, неначе йому й кінця не було. Увійшов француз, потім старий німець Монтаг, а за ним ще якийсь молодий німець, три сахаровари з сусідньої хохітвянської сахарні та три поляки. В кінці всього увійшли несміливо якісь два столяри, старі німці в заялзених сюртуках і в таких старо-модних узеньких штаненятах, що їх сухі тонкі ноги були схожі на цапині. Здорові чоботи прості роботи були обхвачені штрибками. Через узькі рукави стриміли гострі лікті.

В залу всунулась вся миронівська сахарня, покликавши з собою свою близьку сусіду, хохітвянську сахарню. Миронівські офіціалісти рекомендували хазяйці своїх знайомих з хохітвянської сахарні. Балабушиха була рада й привітно подавала руку навіть старим столярам в куцях штаненятах на штрибках.

Вийшов Балабуха й привітався до гостей. Гості зашуміли, сповнивши всю залу, загомоніли на усяких мовах. Балабушиха сіла коло директорші й розмовляла з нею. В залі стояв якийсь гомін, навіть клекіт, чудний для вуха. Убогі столяри-німці несміливо посідали рядком і, поклавши руки на колінах, мовчали. Ще загуркотіло надворі, й в залу увійшов англічанин з своїм приятелем з хохітвянської сахарні. В кінці всього в одчинені двері увійшов батюшка з другої міської церкви з сином семінаристом. Балабушиха не просила на вечір ні одного батюшки, ні однієї матушки. Вона зачудувалась от такої несподіваної дисгармонії на балу й глянула на Балабуху дуже сердито.

Балабуха знав, яка компанія буде в його домі, й тихенько од жінки запросив до себе батюшку, щоб було принаймні з ким розмовляти.

— Насте, виходь вже в залу! Всі гості з'їхались, — сказала Балабушиха, увійшовши в кімнату, де сиділа Настя. — Ну та й гостей

накликала я тобі! А який гарний Гануш, який убраний! Яка його постать у фракку!

— А Густав у фракку чи ні? — спитала Настя.

— Атож! Там у залі чиста заграниця. Мені здалось, що я не в Богуславі, а десь в Парижі або в Римі.

— Ой піду й я мерщій в ту заграницю! — сказала Настя.

— Але коли б ти знала моє горе: в залу приперся заросянський попище та ще й з сином. Оце так оказія!

— Невже? Поганий знак при виході з попом стрінутись! — сказала Настя й задумалась.

— От і вигадала, — сказала Балабушиха й затулила Насті рота пальцями.

Музики заграли марш.

— Виходь, Насте: саме добрий час, — музики грають марш. Більше буде ефекту!

Настя увійшла в залу проворненько, але не дуже швидко, саме так, як приставало до сукні з шлейфом. Клекіт в залі в одну мить затих. Всі обернули очі на Настю. Старі столяри в куцях натягнутих рейтузах схопились з місця й витяглись, неначе перед директором. Настя привіталась з дамами й стала коло стола. До неї потяглася довга процесія з двох сахарень. Одні подавали їй руки, бідніші німці цілували її в білу рукавичку. Жиди урочисто дерли смичками по скрипках; контрабас прихкав, неначе хто гунав довбнею в дошку. Музики переносили думку в корчму; здавалось, ніби десь за стіною дівчата й хлопці танцюють козачка.

— Та й гупає ж Янкіль! Ця музика тоді найкраще грає, як не грає, — обізвався батюшка, в котрого нерви були дуже слабкі.

Настя привіталась до всіх і сіла коло Амалії. Вони обидві мовчали й тільки дивились одна на другу, бо Амалія була для Насті німа, а Настя для Амалії — так само німа. В залі піднявся клекіт на всяких мовах. Настя оглянула залу, й їй здалось, що вона й справді за границею. Подали чай. Гості розбрелись по залі. Настя, намовчавшись всмак з Амалією, трохи не позіхнула й встала. До неї підійшов Густав. Настя окинула оком його постать і трохи не вмерла. Вони почали гуляти по залі.

— Ваша Настя буде король балу, — промовила директорша до Балабушихи.

Балабушиха осміхнулась, окинула оком залу й тоді тільки примітила, що паничів була повна зала, а дам всього п'ять, придаючи до гурту й стару директоршу.

"Боже мій! Адже ж моїй Насті не буде над ким королювати, хіба над старою директоршею та німою француженкою. З ким же будуть танцювати мої кавалери? От тобі буде бал!"

Балабушиха встала, кивнула на Настю, й вони вийшли з зали.

— Моя мила Насте! Чи ти знаєш, що на нашому балі нема дам?

— І справді! А я й не примітила, — сказала Настя.

— Ти, серце, за своїм Густавом нікого не примічаєш. Їй-богу, забула попросити на бал дам. І навіщо бог сотворив тих гидких дам? Чом на світі не одні тільки кавалери? — сказала Балабушиха.

— Та коли вже бог сотворив дам, то треба й їх просити на бал. Пишіть зараз, мамо, до двох докторів, до станової та до... матушки.

— Ой, до матушки не хочу писати. В одного доктора три старі панни, в другого — дві, так само вже підтоптані та доходжали, та, може, прийде станова з дочкою, — та й буде, — сказала Балабушиха. — Але сядь, доню, та сама напиши, бо я забула й перо в руках держати.

Настя сіла коло столика й написала листи. Балабушиха підписалась і наробила граматичних помилок в підписі трохи не в кожній букві.

— Ну, це була б штука! Добре, що ви, мамо, завчасу згадали, — сказала Настя, встаючи з-за столика.

Через годину поприїжджали дами. Після чаю Густав звелів заграли вальс, обхопив за талію Настю гнучкою рукою, й легким вітром полетіла молода чудова парочка по залі. Білі Настині ніжки миготіли, неначе весняна блискавка в легких хмарах атласного шлейфа. Каштанова кучерява голова Густава гармонізувала з чорними дрібними локонами класичної Настинної головки. Її біла матова шия переливалась чудовими сутінками, як атлас її білої сукні. Граціозна постать молодого верткого та жвавого хлопця в чорному убранні була ніби висічена з темного мрамору. Пара карих блискучих великих очей бризкала іскрами; пара синіх очей тихо світилась, неначе рання зірка: здавалось, ніби ясний палкий день обнявся з тихою зоряною ніччю, ніби вечірня зоря в темному небі зійшлась до купи з ранньою зорею в білому світі нового дня, в букеті рожевих легких хмарок.

— Правда, чудова парочка! — промовила Балабушиха до директорші, зробивши солодку міну й з щирим почуттям показуючи на Настю та Густава.

Директорша тільки похитала головою, ніби говорячи: "Ой гарні вони обоє, ой які гарні!"

Густав подякував Насті. До неї зараз прилетів Гануш і вхопив її в свої довгі дужі руки; його велична голова з цілими хвилями ясних кучерів ясно

вирізалась проти білих стін. Високий лоб заблищав. Мужня постать, котра вже наливалась і зміцніла, ще ясніше виступила серед просторної зали, неначе на освіченій сцені. В його рухах було більше грації, плавкості, ніж в Густава. Балабушиха задивилась на його дужу стать і граціозний стан і зітхнула з самої глибини.

"Чом я не така молода, як Настя, як я була колись? Чом людина не повік молода, не повік цвіте? Нащо одцвітаються пишні квітки?" — думала вона, схиливши голову.

Вона глянула, як Гануш обняв тонкий Настин стан, як його довгі пальці вп'ялись в її талію, й вона жалкувала, позавидувала Настиній красі й молодості.

По залі заворушились пари. Фабрицькі кавалери з нудьги неначе хапались натанцюватись. Вся просторна зала неначе закрутилась, завертілась. Семінарист підійшов до Насті. Настя не пішла з ним у танець. Старі столяри довго сиділи, але в кінець усього й їх узяла охота до танців. Один старий насмілився-таки підійти до Насті й простяг до неї тонкі сухі руки, неначе цапині ніжки. Настя пішла з ним танцювати. Старий ніби брикався своїми тонкими ногами та здоровими чобітьми коло Насті, неначе худий жидівський цап сп'явся до граціозної Настинної постаті, як до пишного куща рож.

"Ой яка карлючка танцює зо мною! — подумала Настя. — Але хоч і карлючка, а все-таки загранична, — й це мені приємно".

В кінці балу та карлючка попросила Балабушиху на кадриль. Балабушиха по-царській походжала з карлючкою в кадрилі, хоч затуляла ніс хусточкою: од старого німця дуже тхнуло табакою. Після старого німця Гануш змилосердився над Балабушихою й пішов з нею в кадриль. Балабушиха неначе ожила й засяла, і подумала собі: "А може! А може! Всього буває на світі!" Балабушиха танцювала й очей не зводила з Насті.

Настя найбільше й найчастіше танцювала з Густавом. Здавалось, ніби він не випускав її з рук.

"Слава богу, слава богу! Не пропала атласна сукня, не пропали атласні черевички", — думала Балабушиха.

Опівночі подали вечерю. Гостей було багато. Ввесь натовп не помістивсь за столом. Паничі попарувались у залі з паннами й приносили їм туди страву. Густав сів з Настею удвох коло маленького столика під дзеркалом. Балабушиха глянула через двері й моргнула очима на Настю. Настя прижмурила очки до матері.

"Слава богу: не дурно-таки Балабуха два дні горілки не пив. Чудового зятя буду мати", — подумала Балабушиха.

Гості з голодними шлунками потрощили вечерю до останнього шматка хліба, до рісочки й після вечері пішли знов в танець, вже зовсім не по-заграничному. Одна карлючка зачепилась закаблуком за Настину сукню й роздерла її внизу. Друга карлючка настоптала Балабушисі закаблуком на пальці з могодзулями так, що вона аж ухопилась рукою за ногу. В кінець усього столяр Монтаг показав на стіні зайчиків і старого сільського вчителя-німця. Гості роз'їхались вже світом. Другого дня Балабушиха й Настя спали цілий день до самого вечора.

Цілу зиму їздили Густав та Герман в гості до Балабухи як близькі сусіди. На різдво й в м'ясниці Балабушиха давала ради Густава вечори. Діло нечебто зовсім ішло вже до вінця, як здавалось Балабушисі.

Але раз після великодня Балабушиха поїхала з Настею в гості до Шмідта. Весна стояла у всій красі. Настя аж палахкотіла од кохання до Густава. Балабушисі хотілось хоч всмак надивитись на Гануша. З-за лісу зачорнів високий стовп сахарні. Пишна весняна година сприяла їх веселим почуванням і гармонізувала з ними.

— Коли б ти, Насте, знала: як угляджу я сахарню, то неначе п'яниця вглядить корчму, — сказала Балабушиха трохи вульгарно.

— А я як угляділа той чорний стовп, то мені здалося, що він завітчаний рожами. Мені чогось здається, що тут десь пахне резеда, — сказала Настя.

Вони в'їхали на фабрицький двір і стали коло директорового двора.

— Мабуть, вже зацвіли весняні квітки в директоровім квітнику, — сказала Балабушиха. — Отам, мабуть, саме красуються чудові квітники на зеленій травиці, повні тюльпанів, нарцисів та півоній... Ой які там гарні клумби! Я б їх вишила на подушці. А ти, Насте?

— І я б вишила. А побіжیم та хоч гляньмо через частокіл.

Вони побігли й заглянули через частокіл в квітник. Квітник був навіть не скопаний. Земля на грядках чорніла, й доріжки вже заростали бур'яном. Кошики-клумби були порожні. Тюльпани та лелії були навіть повикопувані. Хвіртка була одчинена. В клумбах безкарно рили землю свині.

— Що це за диво? Чом це Густав та Герман не опорядили й досі квітника? — сказала Балабушиха.

Вони увійшли в прихожу, роздяглися, повішали одержу на кілочках і прожогом убігли в залу. Настя думала стрінути Густава, Балабушиха — Гануша.

Зала була порожня, неначе пуста. З другої кімнати вийшов сторож, якийсь дід, нечупарний, ще й видроокий.

— Що це за диво? — крикнула Настя й почутила, що її серце затріпалось в грудях, неначе з переляку.

— Де ділись Шмідти? — спитала Балабушиха в сторожа.

— Вчора виїхали чи за границю, чи в Варшаву; бог його знає куди. Тут заїжджав до директора наш пан, та як почали шварготіти, та як почали кричати та змагатись, та трохи не побились. А другого дня директор знявся з місця та й виїхав похапцем з сім'єю десь далеко за границю, чи що, — сказав сторож.

Настя, як стояла, так і впала додолу, зомлівши. Балабушиха, сидячи на низькому одвіркові на вікні, схилила голову до стіни.

— Води! Принеси, діду, мерщій води! — крикнула вона з вікна. Дід почимчикував і приніс кухоль води. Балабушиха напилась, потім приснула з рота водою в лице Насті. Настя розплющила очі. Балабушиха вивела її попід руки й посадила на повозку. Вони вернулись, прямуючи "з-за границі" в Богуслав, вбиті горем.

— Поїхали й навіть з нами не попрощались, — заговорила Балабушиха вже аж під лісом.

Настя й слова не сказала, тільки плакала.

А бувший на балу в Балабушихи семінарист, сердитий на заграничний Балабушин бал, поїхав до Києва й в класі з кафедри оповістив усім товаришам за той бал і за те, як Настя й її мати нехтували семінаристами й гуляли з фабрицькими паничами та з столярами-німцями. Од того часу до Балабухи в хату не заглянув ні один семінарист.

Настя довго після того ждала женихів. Ще вісім років Балабушиха варила з Настею варення, вишивала усякі квітки та читала "Собрание иностранных романов". З горя та з великої нудьги за милим Густавом Настя навчилась курить, а сусіди тихесенько говорили, що вона потаєнці навіть пила з мамою пунші з ромом, тільки легесенькі. В довгі зимні вечори Настя вигравала на фортеп'яні усякі фантазії, а мати ходила по

залі, слухала музику й передумувала все своє життя, свої радощі й свої пригоди. Через вісім років в Богуслав приїхав немолодий становий, удівець, та ще й з трьома дітьми. Настя йому сподобалась, і становий заслав до неї старостів. Балабушиха, придержуючись вищого тону, не звеліла справляти сільського бучного весілля з музиками й танцями. Молоді прийшли од вінчання, випили шампанського, повечеряли в маленькій компанії рідні, й пішла Настя на готову сім'ю вже літнього пристаркуватого удівця. Виряджаючи з дому Настю, Балабушиха гірко плакала.

— Прощай, моя дорога доню, моя приятелько! Теперечки я зостанусь сама в хаті, як билина в полі. Я з твоєю молодістю неначе вдруге пережила й перебула свою молодість, — говорила Балабушиха, виряджаючи Настю.

Балабуха не спромігся дати за Настею приданого ні мідного шага й тільки надарив своїм благословенням на дорогу.

Балабуха посивів і став аж білий. Балабушиха помарніла й зсохлась, як опеньок, але й в старості зосталась проворною та говорючою. На сьомому десяткові вона почувала, що її сили слабішають, фантазія згасає і замирає, сон тікає од неї. Вона прокидалась вночі, в четвертій, навіть в третій годині, а щоб підсилити свої нерви й прогнати нудьгу, чотири рази на день пила чай. Наймичка часом ставляла для неї самовар в глупу північ. Здається, Олеся тільки й жила чаєм та тютюном. Папіроси вона курила сливе цілий день. І тепер вона любить веселу молоду компанію, цілі вечори дивиться, як танцюють та бавляться молоді паничі та панни, слухає музику та все читає романи. Неважка наука, безробітне життя на довгий час зберегли її сили. Балабуха вже оглух, але ще й досі добре бачить. В Балабушихи навіть цілі усі зуби. Вона дуже не любить ні говорити, ні навіть слухати за смерть.